

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

ESKİ TÜRKÇEDE ZAMAN ANLAMI TAŞIYAN SÖZCÜKLER

İpek Dursunay ÖLMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**

ESKİ TÜRKÇEDE ZAMAN ANLAMI TAŞIYAN SÖZCÜKLER

İpek Dursunay ÖLMEZ

Danışman: Prof. Dr. Engin ÇETİN

Jüri Üyesi: Prof. Dr. A. Deniz ABİK

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Hacer TOKYÜREK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADANA / 2022

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne;

Bu çalışma, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim/Ana Sanat Dalında YÜKSEK LİSANSTEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Engin ÇETİN
(Danışman)

Üye: Prof. Dr. A. Deniz ABİK

Üye: Prof. Dr. Hacer TOKYÜREK

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.
...../...../2022

Prof. Dr. Serap ÇABUK
Enstitü Müdürü

NOT: Bu tezde kullanılan ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndaki hükümlere tabidir.

ETİK BEYANI

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 10 / 03 / 2022

İpek Dursunay ÖLMEZ

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE ZAMAN ANLAMI TAŞIYAN SÖZCÜKLER

İpek Dursunay ÖLMEZ

Yüksek Lisans Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Engin ÇETİN

Mart 2022, 201 sayfa

“Zaman nedir?” sorusu yüzyıllardır düşünürlerin üzerinde durduğu, cevaplamaya çalıştığı, pozitif ve sosyal bilimlerin tüm alanlarında tartışmaya ve birçok açıdan incelenmeye açık bir kavram olarak karşımıza çıkar. Araştırma, Eski Türkçede zaman kavram alanını oluşturan ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine” ve “zaman” anlamlarını karşılayan sözcüklerin tarihî metinlerdeki kullanımı, birbirleriyle anlam ilişkileri, dil tarihi içerisindeki değişimi ve günümüz Türk dillerindeki gelişimi konularına dayanmaktadır.

Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcüklerin günümüz Türk dillerindeki görünümü ve devamlılığı incelenmiştir. Eski Türkçe zaman kavram alanına giren bu sözcükler tercüme metinler aracılığıyla tespit edilebilen Çince ve Arapça sözcüklerle karşılaştırılmıştır. Araştırma neticesinde, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde taranan metinler kapsamında, Eski Türkçe zaman kavram alanına giren 141 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden 36’sı “zaman” anlamı ifade etmektedir. 4’ü “an”; 2’si “bazen”; 34’ü “her zaman”; 2’si “hiçbir zaman”; 36’sı “önce”; 16’sı “sonra”; 5’i “şu an” ve 6’sı “yine / tekrar eden zaman anlamlarını ifade etmektedir. Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde başlangıçtan beri takip edilebilen ve her üç dönemde de yer alan zaman kavram alanına giren ortak sözcükler *ara*, *aşnu*, *erte*, *ilki*, *ugur*, *üd*, *yne* ve *yana* olarak belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, zaman, Budizm, Manihaizm, İslam

ABSTRACT**OLD TURKIC WORDS WITH THE MEANING OF TIME****İpek Dursunay ÖLMEZ****Master Thesis, Department of Turkish Language and Literature Department****Supervisor: Prof. Dr. Engin ÇETİN****March 2022, 201 pages**

The question of what is *time* is a question that thinkers have been trying to answer for centuries. Time appears as a concept debatable and reviewable in many aspects in all fields of positive and social sciences. The research is based on the use of words that make up the concept of time in Old Turkic and meet the meanings of *time*, *moment*, *sometimes*, *always*, *never*, *before*, *after* and *again* in historical texts, their semantic relations with each other, their change in language history and their development in today's Turkish languages.

The appearance and continuity of the words in the old Turkish time concept in today's Turkish languages are examined. These words, which indicate the time in Old Turkic, are compared with Chinese and Arabic words in translated texts. As a result of the research, within the scope of the scanned texts in Orkhon Turkish, Uyghur Turkish and Karakhanid Turkish, 141 words that determine the concept of time in Old Turkic are determined. Additionally, it is determined that 36 of these words express the meaning of *time*. Also, 4 of these words mean *moment*, 2 of these mean *sometimes*; 34 of them mean *always*; 2 of them mean *never*; 36 of them mean *before*; 16 of them mean *after*; 5 of them mean *now* and 6 of them mean *again*. The words that can be traced from the beginning in Orkhon, Uighur and Karakhanid Turkish and that take place in all three periods are determined as *ara*, *aşnu*, *erte*, *ilki*, *ugur*, *üd*, *yme* and *yana*.

Keywords: time, old turkic, buddhism, manichaeism, islam

ÖN SÖZ

Zaman, bir kavram olarak geçmişten günümüze insanlığın merak konusu olmuştur ve insanlık tarih boyunca zaman kavramını çeşitli yollarla tanımlama yoluna gitmiştir. İnsanlık zaman kavramını soyut olarak düşünmekle kalmamış, aynı zamanda bu kavramı hayatın her noktasında araştırmalarına dâhil etmiş ve somut olarak ele almak istemiştir. Araştırma Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine” ve “zaman” anlamlarını karşılayan sözcüklerin metin bağlamında değerlendirilmesi, köken bilgisel çalışmalarının yapılması, günümüz Türk dilleriyle karşılaştırılması ve istatistiksel verilerinin ortaya konmasıyla ilgilidir. Araştırma neticesinde elde ettiğimiz bulgular, sözcüklerin bağlam içerisinde kullanımları, sözcük tercihleri ve sözcüklerin günümüze gelene kadar yaşadığı ses, şekil ve anlam değişimleri, sözcüklerin dayandığı kökler ve aldığı eklerle kazandığı farklı anlamlar Türkçenin gelişimini izlemememiz açısından bize yardımcı olacaktır. Sözcüklerin zaman içerisinde kaybettiği anlamlar, sıklıkla beraber kullanıldığı sözcükler, anlam kaymaları ve şekil değişimlerinin sergilenmesi ise araştırmanın ulaşmak istediği noktalardır.

Yüksek lisans tezi olarak bu konuyu çalışmamı sağlayan, çalışma süresince bilgisi, kaynakları ve yardımları ile yön gösteren tez danışmanım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Engin ÇETİN’e; bilgisini ve kaynaklarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Prof Dr. A. Deniz ABİK’e ve maddi manevi destekleri ile yanımda olan aileme en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

İpek Dursunay ÖLMEZ

Adana / 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET	Sayfa iv
ABSTRACT.....	v
ÖN SÖZ	vi
KISALTMALAR	xiii
TABLolar LİSTESİ	xiv

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Araştırma Problemi ve Gerekçesi	1
1.2. Araştırmanın Amacı.....	2
1.3. Araştırmanın Önemi	2
1.4. Sınırlılıklar.....	3
1.4.1. Tarama Yöntemiyle Teze Dâhil Edilen Eserler.....	4
1.5. Varsayımlar.....	7
1.6. Araştırmanın Yöntemi	8
1.7. Tanımlar ve İlgili Araştırmalar	9
1.7.1. Çalışma Alanında Tespit Edilen İlgili Araştırmalar	15

BÖLÜM II

İNCELEME

2.1. Eski Türkçede Zaman Kavramı	18
2.1.1. “zaman” Anlamını Karşıl原因 Sözcükler.....	18
2.1.1.1. üd.....	18
2.1.1.2. üdün.....	19
2.1.1.3. vakt.....	21
2.1.1.4. ugur.....	23
2.1.1.5. uzun	24
2.1.1.6. kalp	27
2.1.1.7. kezig / kezik	28

2.1.1.8. kolu.....	29
2.1.1.9. zaman	31
2.1.1.10. üdlele.....	32
2.1.1.11. üdsüz.....	33
2.1.1.12. ruzgâr.....	34
2.1.1.13. zamâne.....	35
2.1.1.14. ürlüksüz	37
2.1.1.15. sap.....	38
2.1.1.16. çak	39
2.1.1.17. keziglig / keziklig	40
2.1.1.18. kibe	41
2.1.1.19. dirīg	42
2.1.1.20. ugurlug	43
2.1.1.21. yık.....	43
2.1.1.22. asr	44
2.1.1.23. çer	45
2.1.1.24. çerig.....	45
2.1.1.25. dehr.....	46
2.1.1.26. kezigli / kezikli	46
2.1.1.27. kezigsiz.....	47
2.1.1.28. keşin	48
2.1.1.29. kolulug.....	48
2.1.1.30. köç	49
2.1.1.31. kündelü	49
2.1.1.32. tıdın.....	50
2.1.1.33. ugursuz	51
2.1.1.34. üdüş	52
2.1.1.35. yıksız	53
2.1.2. “an” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler.....	53
2.1.2.1. va’de	53
2.1.2.2. tuş	54
2.1.2.3. kşan.....	56
2.1.2.4. pes.....	57
2.1.3. “bazen” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler	58

2.1.3.1. ara	58
2.1.3.2. birerte	61
2.1.4. “her zaman” Anlamını Karşılayan Sözcükler.....	62
2.1.4.1. menğü / menü	62
2.1.4.2. tutçı.....	64
2.1.4.3. uzatı	66
2.1.4.4. ürüg.....	68
2.1.4.5. üzüksüz.....	69
2.1.4.6. cāvidāne.....	70
2.1.4.7. turkaru	71
2.1.4.8. ür.....	73
2.1.4.9. asanke/asanki.....	74
2.1.4.10. kolusuz	75
2.1.4.11. yintem.....	76
2.1.4.12. uçsuz.....	77
2.1.4.13. hemīşe.....	79
2.1.4.14. kesüksüz	80
2.1.4.15. menjülüg	81
2.1.4.16. nayut	83
2.1.4.17. ezel	84
2.1.4.18. menjün	86
2.1.4.19. tüketinçsiz.....	87
2.1.4.20. ürgit / ürgüt.....	88
2.1.4.21. amru.....	89
2.1.4.22. tı.....	90
2.1.4.23. apamu	91
2.1.4.24. peyveste	92
2.1.4.25. ulaş	93
2.1.4.26. menjüsüz.....	94
2.1.4.27. peyvestelik.....	94
2.1.4.28. sun	95
2.1.4.29. surati	95
2.1.4.30. turıtmaksız.....	96
2.1.4.31. tutuş	97

2.1.4.32. ulamtlık / ulam	97
2.1.4.33. ürlük	98
2.1.4.34. ürlüklüg	99
2.1.5. “hiçbir zaman” Anlamını Karşılayan Sözcükler.....	100
2.1.5.1. hergiz.....	100
2.1.5.2. idi.....	101
2.1.6. “önce” Anlamını Karşılayan Sözcükler.....	101
2.1.6.1. öndün	101
2.1.6.2. burun.....	103
2.1.6.3. öñre.....	105
2.1.6.4. erte.....	106
2.1.6.5. başdınkı/baştınkı.....	109
2.1.6.6. aşnu.....	110
2.1.6.7. ilk / ilki	111
2.1.6.8. öñreki.....	114
2.1.6.9. evvel	115
2.1.6.10. sö	116
2.1.6.11. ertmiş	117
2.1.6.12. başlayu.....	118
2.1.6.13. söki	119
2.1.6.14. kerü.....	120
2.1.6.15. aşnukı	122
2.1.6.17. ulayu	124
2.1.6.18. baya	126
2.1.6.19. başdın	127
2.1.6.20. keçmiş.....	129
2.1.6.21. öñ	131
2.1.6.22. aşnukan.....	132
2.1.6.23. büte	132
2.1.6.24. ilkisiz	133
2.1.6.25. keçki	134
2.1.6.26. öñdünki.....	135
2.1.6.27. burunkı	136
2.1.6.28. burunrak	137

2.1.6.29. en başlayu	137
2.1.6.30. erteken	138
2.1.6.31. erti.....	139
2.1.6.32. ilkidinberü	140
2.1.6.33. keçimlig	140
2.1.6.34. öğerü.....	141
2.1.6.35. öğreken	141
2.1.6.36. töni.....	142
2.1.7. “sonra” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler.....	143
2.1.7.1. ötrü	143
2.1.7.2. kedin	145
2.1.7.3. soğ	146
2.1.7.4. basa.....	148
2.1.7.5. kedin ki	149
2.1.7.6. kên	151
2.1.7.7. naru.....	152
2.1.7.8. sonra	153
2.1.7.9. kên ki	155
2.1.7.10. keligme	156
2.1.7.11. ecel	157
2.1.7.12. kesre	158
2.1.7.13. kелgü.....	159
2.1.7.14. üzlünçü	160
2.1.7.15. ‘akibet.....	161
2.1.7.16. kédki	162
2.1.8. “şu an” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler	162
2.1.8.1. amtı.....	162
2.1.8.2. amtıkı.....	164
2.1.8.3. unakaya.....	164
2.1.8.4. una	165
2.1.8.5. apam	166
2.1.9. “yine” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler	166
2.1.9.1. yme / yème / yime	166
2.1.9.2. yana / yene.....	168

2.1.9.3. yanturu.....	170
2.1.9.4. yiçe	171
2.1.9.5. katnayu	172
2.1.9.6. kayra.....	173

BÖLÜM III

SONUÇ

3.1. Sonuç	174
------------------	-----

KAYNAKÇA.....	189
----------------------	------------

ÖZGEÇMİŞ	199
-----------------------	------------

KISALTMALAR

AH : Atebetü'l-Hakayık

AY : Altun Yaruk

AYÖlmez III : ÖLMEZ, M. Altun Yaruk III. Kitap

AYTokyürek IV : TOKYÜREK, H. Altun Yaruk Sudur IV Tegzinç

AYUçar V : UÇAR, E. Altun Yaruk Sudur V. Kitap

AYAyazlı VI : AYAZLI, Ö. Altun Yaruk Sudur VI. Kitap

AYÇetin VII : ÇETİN, E. Altun Yaruk VII. Kitap

AYÇetin VIII : ÇETİN, E. Altun Yaruk VIII. Kitap

AYUçar IX : UÇAR, E. Uygurca Altun Yaruk IX. Tegzinç

AYGulcalı X : GULCALI, Z. Altun Yaruk Sudur X. Kitap

DLT : Divanü Lügati't-Türk

DTS : Drevnetyurskiy Slovar'

ED : Clauson, s. G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish

Huast. : Huastuanift

HT : Hsüen Tsang

HTAydemir: AYDEMİR; Hsüen Tsang

HTTuguşeva V: TUGUŞEVA. Hsüen Tsang V

HTÖlmez VI : ÖLMEZ, M. Hsüen Tsang VI

HTSemet : SEMET, A. Hsüen Tsang

HTRöhrborn VII: ROHRBORN, K. Hsüen Tsang VII

HTRöhrborn VIII: ROHRBORN, K. Hsüen Tsang VIII

M : ÖZERTURALI, Z. Manichaica

Nişanyan : Nişanyan Sözlük - Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*

KB : Kutadgu Bilig

OY : Orhon Yazıtları

OTWF : ERDAL, M. Old Turkic Word Formation

TİEM 73 : KÖK, A., ÜNLÜ, S. Türk ve İslam Eserleri Müzesinde 73 kayıt numaralı eser

VEWT : Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. <i>Eski Türkçede Zaman Anlamı Taşıyan Sözcüklerin Çince - Arapça Karşılıkları ve Kullanım Özellikleri</i>	183
---	-----

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Araştırma Problemi ve Gerekçesi

Eski Türkçe metinlerde, zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman”, “yine” anlamlarını karşılayan *amtı*, *üü* gibi birçok sözcük bulunur. Söz konusu araştırma, Eski Türkçede zaman kavram alanını oluşturan bu sözcüklerin tarihî metinlerdeki kullanımı, birbirleriyle anlam ilişkileri, dil tarihî içerisindeki değişimi ve günümüz Türk dillerindeki gelişimi konularına dayanmaktadır. Araştırmada karşımıza çıkan problemlerden ilki, zaman kavramını karşılayan sözcüklerin tercih edilme sebebidir. Zaman kavram alanına giren sözcüklerin, öncelikle aynı dönem ve ardından sonraki dönem metinlerinde farklı kullanımlarının tercih edildiği görülmektedir. Bu durum, farklı kullanımları bağlam içerisinde değerlendirme ve döneme etki eden diğer diller ile karşılaştırma çalışmalarını gerektirmiştir. İncelediğimiz metinler, Eski Türkçe bağlamında Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemini kapsamı açısından, bir başka dilden Türkçeye ve Türkçeden bir başka dile tercüme metinler göz önüne alındığında, Çince ve Arapça sözcüklerle karşılaştırmaya ihtiyaç duymaktadır.

Bir diğer konu, sözcüklerin köken bilgisel açıdan değerlendirilmesiyle ilgilidir. Eski Türkçe dönemi içerisinde, zaman ifade eden sözcükler kimi araştırmacılar tarafından derlenmiştir, tamamını içermeyen köken bilgisi çalışmaları yapılmıştır; ancak derleme ve etimolojinin tümünü kapsayan ortak bir çalışma hazırlanmamıştır ve sözcüklerin zaman içerisinde gelişimi izlenmemiştir. Çalışmada sözü edilen sözcükler köken bilgisel açıdan ayrıntılı olarak ele alınmış ve konuyla ilgili farklı görüşlere yer verilmiştir.

Konulardan sonuncusu, zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine” ve “zaman” anlamlarını karşılayan sözcüklerin günümüz Türk dillerinde kullanımıdır. Sözcüklerin, günümüz Türk dillerinde aldığı şekiller ve anlamlarında yaşanan değişimler, eski dönem metinlerindeki kullanım amaçları ve kullanım farklılıklarının sebebi hakkında ipucu vermektedir.

Araştırma sonucunda, Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkan, zaman kavram

alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine”, “zaman” anlamlarını karşılayan sözcükler, metin bağlamında değerlendirilerek aynı anlam alanına ait sözcükler arasındaki anlam farklılıklarının belirlenmesi, bu sözcüklerin birliktelik ve eşdizimli kullanımlarının ortaya konulması ve zaman içerisinde değişimleri gösterilmiştir. Din değişimi, kültürel etkileşim ve göç gibi çeşitli etkenlerle dile girmiş yeni ifadeler, döneme göre belirlenmiştir. Günümüz Türk dillerinin koruduğu sözcükler ve sözcüklerin uğradığı değişimler gösterilmiştir. Sözcüklerin kökenine ve mevcutsa bugünkü durumlarına ulaşılmıştır. Sözcüklerin dönemlere göre kullanım sıklığı belirlenmiştir. Böylece Eski Türkçe metinlerdeki *ol üdte, ol üdün, ol ugurta* vb. kullanımların, farklı sözcüklerle kullanım sebepleri değerlendirilmiş, bu sözcüklerin seçiminin kültür çevresi, sanatsal kaygı, yazar tercihi vb. muhtemel sebepleri tartışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman”, “yine” anlamlarını karşılayan sözcüklerin metin bağlamında değerlendirilmesi, köken bilgilendirilmesinin yapılması, günümüz Türk dilleriyle karşılaştırılması ve istatistiksel verilerinin ortaya konmasıyla ilgilidir. Sözcüklerin zaman içerisinde kaybettiği anlamlar, sıklıkla beraber kullanıldığı sözcükler, anlam kaymaları ve şekil değişimlerinin sergilenmesi ise araştırmanın ulaşmak istediği noktalardır. Bu çalışmayla, Eski Türkçe metinlerde aynı anlam ifade eden sözcüklerin farklı kullanım sebeplerini değerlendirmek amaçlanmıştır. Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemi kapsamında, Eski Türkçe metinlerini incelemek ve araştırmaya konu olan zaman sözcüklerinin anlam ve kullanım özelliklerini belirlemek temel amacımızdır. Araştırmanın bir diğer amacı, konumuzla ilgili şimdiye kadar yapılmış çalışmaları gözden geçirmek ve günümüzde erişebildiğimiz kaynaklarla beraber güncel bir değerlendirme ortaya koymaktır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Araştırma sonucunda elde ettiğimiz bulgular, Eski Türkçede zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman”, “yine” anlamlarını karşılayan sözcüklerin, anlam ve kullanım özelliklerini, sözcüklerin tarih içerisinde yaşadığı ses, şekil ve anlam bilgisi değişimlerini tüm verileriyle sunuyor

olması bakımından önemlidir. Sözcüklerin bağlam içerisinde kullanımları, sözcük tercihleri ve sözcüklerin günümüze gelene kadar yaşadığı ses, şekil ve anlam değişimleri, sözcüklerin dayandığı kökler ve aldığı eklerle kazandığı farklı anlamlar Türkçenin gelişiminin izlenmesi açısından yardımcı olmaktadır. Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman”, “yine” anlamlarını karşılayan sözcükleri köken bilgisel olarak incelemek, kullanım sıklığını belirlemek ve günümüz Türk dillerindeki takibini yapmak, incelememiz dışında kalan kavram alanlarının yorumlanması ve benzer nitelikte çalışmaların yapılması adına da önem arz etmektedir. Sözcüklerde ortaya çıkan değişim ve gelişimleri, günümüz Türk dillerinde değerlendirmek, bu çalışmanın sadece Eski Türkçe için değil, günümüz Türk dilleri adına da önemini ortaya koymaktadır. Günümüz Türk dillerinde, Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine”, “zaman” anlamlarını karşılayan sözcüklerin varlığı kontrol edilmiş ve mevcut değilse onun yerini alan sözcükler incelenmiştir; böylece günümüz Türk dillerindeki görünümüne üzerine önemli bir karşılaştırma çalışması da yapılmıştır. Sözcükler, günümüze kadar yayımlanan ve araştırma sürecinde yayımlanacak olan köken bilgisi çalışmalarında araştırılmıştır. Böylelikle bu çalışma, Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman”, “yine” anlamlarını karşılayan sözcükler kapsamında, köken bilgisi alanında farklı görüşleri de bütüncül olarak bir araya getirmiş durumdadır. Sözcüklerin bağlam içerisinde kullanım özelliklerini incelemek, bizi o sözcüğün esas anlamına götürmektedir.

1.4. Sınırlılıklar

Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine”, “zaman” anlamlarını karşılayan sözcükler, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde değerlendirilmiştir. Metinlerimiz Türk runik harfli Eski Türkçe metinler (*Bilge Kagan, Kül Tegin, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor, Suci, Tes, Şine Usu, Taryat, Karabalgasun, Hoyto-Tamir, Karı Çor*); Uygur dönemine ait *Altun Yaruk, Hsüen Tsang, Huastuanift* ve *Türkische Manichaica aus Chotscho* ve Karahanlı Türkçesi eserleri *Divânü Lugati't-Türk, Atabetü'l Hakayık, Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümeleleri *TİEM73* ve *Rylands Nüshası*'dır. Aynı zamanda J.Wilkens'in *Eski Uyğurcanın El Sözlüğü* tarama yoluyla çalışmaya dâhil edilmiştir.

Sözcükler köken bilgisel açıdan *Drevnetyurskiy Slovar*’, Clauson’un ED, Räsänen’in VEWT, Marcel Erdal’ın OTWF, Tietze’nin TETTL ve J. Wilkens’in *Eski Uygurcanın El Sözlüğü* sözlüklerinde araştırılmıştır, çeşitli makalelerle desteklenmiştir. Tercüme metinler aracılığıyla sözcüklerin Çince ve Arapça karşılıkları değerlendirilmiştir. Arapça karşılıklar için Mahmut Çanga ve Elmalılı Hamdi Yazır’dan yararlanılmıştır.

Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman” anlamlarını karşılayan, tespit edilen 141 sözcük, tarihî metinler ve günümüz Türk dillerinin tümünde, söz konusu metinler bağlamında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Günümüz Türk dillerinin tümünde, zaman kavram alanına giren sözcükler, sözlükler kapsamında değerlendirilmiştir. Günümüz Türk dili metinlerinde bağlam değerlendirmesi, araştırmaya ayrılan sürenin verimli kullanımı açısından, bu çalışmada yer almamaktadır.

1.4.1. Tarama Yöntemiyle Teze Dâhil Edilen Eserler

ARAT, R.R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneci, Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig, I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı.

ARAT R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ATALAY, B. (1939). *Divanü Lugat-itTürk Tercümesi I*. Ankara.

ATALAY, B. (1940-a). *Divanü Lugat-itTürk Tercümesi II* Ankara.

ATALAY, B. (1940-b). *Divanü Lugat-itTürk Tercümesi III*. Ankara.

ATALAY, B. (1943). *Divanü Lugat-it Türk Dizini "Endeks"*. Ankara.

AYAZLI, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- AYDEMİR, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert, Otto Harrassowitz.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇETİN, E. (2020a), *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇETİN, E. (2020b). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DANKOFF, R., KELLY, J. (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāšgharī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, I-III: Cambridge
- ERCİLASUN, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GULCALI, Z. (2015), *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Çeviri-Açıklamalar Sözlük)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAÇALIN, M. S. ÖLMEZ, M. (2019). *Dîvânı Lugâtî't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- KAYA, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, C. (1996). [K. Röhrborn: Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII Dizin]. Yayınlanmamış çalışma: İstanbul.
- KAYA, C. (2020). [K. Röhrborn: Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII Dizin]. Yayınlanmamış çalışma: Ardahan.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-*

- 235v/2), (*Giriş İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi).
- ÖLMEZ, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm) Suvarṇaprabhāsaśūtra*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1.
- ÖLMEZ, M. (1994). *Hsüen-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü IV. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara.
- ÖLMEZ, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü. VI. Bölüm*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin Çeviri Sözlük)*, Bilgesu Yayıncılık: Ankara.
- ÖZBAY, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZERTURAL, Z. (1996). *Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözvarlığı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ÖZERTURAL, Z. (2008) *Der uigurische Manichaismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, WWiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- RÖHRBORN, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- RÖHRBORN, K. (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- SEMET, A. (2005). *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen XuanzangBiographie*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuangzangs Leben und Werk, Band 34, Teil 8, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- TEKİN, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.

- TOKYÜREK, H. (2015). *Altun Yaruk Sudur IV Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Kayseri: Laçın Yayınevi.
- TUGUŞEVA, L. J. (1991). *Ujgurskaja versija biografii şjuan'-czana*. Moskva.
- UÇAR, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
- UÇAR, E. (2013b). *Uygurca Altun Yaruk IX. Tegzinç Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7)*, (Giris-Metin-İnceleme-Analitik Dizin. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (yayımlanmamış doktora tezi).

1.5. Varsayımlar

“Eski Türkçe” kavramı üzerine, günümüze kadar çeşitli araştırmacılar tarafından çeşitli tanımlar yapılmıştır. “Eski Türkçe”ye dâhil edilecek dil dönemleri ve tarihlendirilmesi tartışılmıştır. Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi, bazı araştırmacılara göre sebepleriyle beraber “Eski Türkçe”ye ait kabul edilmemektedir. Söz konusu çalışmada “Eski Türkçe”, Orhon, Uygur ve Karahanlı dönemi dil malzemelerini içeren dönemdir. Böylelikle çalışmanın kapsamının Türk runik harfli Eski Türkçe metinler, Manihaist ve Budist devreye ait Uygurca metinler ile İslamî döneme ait Karahanlı Türkçesi metinleri olduğu varsayılmıştır. Uygur Kağanlığı döneminde yazılan, Türk runik harfli metinler, Orhon Türkçesi ses ve şekil özelliklerini taşıması sebebiyle Orhon Türkçesi içerisinde değerlendirilecektir. “Eski Türkçe” dönemini 6.-9. yüzyılları, 8.-10. yüzyılları, 7.-10. yüzyılları ve 6.-13. yüzyılları arası kabul edenler vardır. Bu çalışmada söz edilen Eski Türkçe dönemi, 6.-13. yüzyılları arası dönemi kapsamaktadır.

Günümüz Türk dilleri, araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalarda “dil” değil “diyalekt, yani “lehçe” ya da “şive” olarak sayılmaktadır. Genel dilbilime göre, iki kişi arasında kaşılıklı anlaşma yoksa iki ayrı dil karşısındayız demektir. Ayrıca Türk dilleri dediğimiz unsurların, edebiyat, gazete, siyaset, bilim vb. alanlarda vasıta olarak kullanılıyor olması, bizce bunların dil olduğunun göstergesidir. Bu sebeple bu çalışmada, tek bir Türkçe ve onun lehçe ya da şiveleri değil, Türk dili ailesi olduğu varsayılmaktadır.

Dünya Türk dilbilimi çevrelerinde kullanıldığı gibi “Türk Dilleri” adı kullanılmaktadır.

1.6. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, nicel araştırma yöntemleriyle sürdürülmüştür; ancak veriler nitel yöntemlerle değerlendirilmiştir. Söz konusu metinler nicel yöntemler ile nesnel bir biçimde taranmıştır. İstatistiksel verilerle taranan literatür ve metinler araştırmayı nesnel sonuçlara götürmektedir. Araştırmada veri toplama nicel yöntemlerle sağlanmıştır; ancak araştırmalar birbirini tamamlayan ve geliştiren şekilde yapılmaktadır. Bu sebeple nicel yöntem kullanılan tek yöntem değildir. Veri toplamanın ardından veriler bağlamlar üzerinden nitel yöntemlerle yorumlanmıştır. Araştırmada nicel boyutlarda istatistiksel tarama modeli ve nitel olarak tarihsel araştırma modeli belirlenmiştir. Başlangıçta art zamanlı bir çalışma gerçekleştirilmiştir; ancak art zamanlı çalışma sonucunda elde edilen veriler, eş zamanlı bir karşılaştırmayla değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımlar, araştırmayı “karma yöntem modeli” üzerinden sürdürmeyi sağlamıştır.

Araştırmanın evreni, Eski Türkçe metinleri ve günümüz Türk dilleridir; ancak evrenin tümüne ulaşmak olanaksız olduğu için evrene ilişkin değerlendirmeler örneklem üzerinden belirlenmektedir. Örneklemimiz Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine”, “zaman” anlamlarını karşılayan sözcüklerdir. Örneklemimize tarama yöntemiyle ulaşılmıştır. Metinlerde taranan ve derlenen söz varlığı, günümüz Türk dillerinde sözlükler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Örneklem, araştırmanın problemlerine göre belirlenmiş amaçlı örneklemidir.

Araştırmada veri toplamada belge incelemesi yöntemini kullanılmıştır. Belgelerimiz Eski Türkçe metinleridir. Eski Türkçede literatür ve kaynaklar taranmış, taramanın ardından birbirleriyle karşılaştırmalı olarak çözümlenmiştir. Ölçme aracının güvenilirliğini sağlamak adına evren ile ilişkili olarak örnekleme sadık kalınmıştır. Örneklemde yer alacak taramaların tutarlılığı sağlanmıştır. Yönteminin geçerlik ve güvenilirliği verilerle desteklenmiştir. Verilerin çözümlenmesinde ilk olarak, verilerin yazıya geçirilmesi ve düzenlenmesi yolu seçilmiştir. Veriler tarama yöntemiyle tarihsel açıdan sınıflandırılmıştır. Verilerin sıklıkları belirlenmiş ve veriler arası karşılaştırmalar yapılmıştır. Sözcükler kullanım sıklıkları baz alınarak sıralanmıştır. Sözcüklerin metinlerdeki kullanımı en az üç örnek ile gösterilmeye çalışılmıştır. Tercüme metinler

aracılığıyla sözcüklerin Çince ve Arapça karşılıkları değerlendirilmiştir. Sözcüklerin günümüz Türk dillerindeki varlığı günümüz Türk dillerine ait karşılaştırmalı sözlüklerin taranması aracılığıyla incelenmiştir. Birebir karşılığı bulunamayan sözcükler ilgili olabilecek sözcüklerle açıklanmaya çalışılmıştır. Gerekli görüldüğü takdirde, araştırmaya destek olacak görüşlere yer verilmiştir.

1.7. Tanımlar ve İlgili Araştırmalar

“Zaman nedir?” sorusu yüzyıllardır düşünürlerin üzerinde durduğu, cevaplamaya çalıştığı, pozitif ve sosyal bilimlerin tüm alanlarında tartışmaya açık bir konu olarak günümüz değin ulaşmıştır. Zaman, yaşamın her alanında mevcut olan, kolay kavranabilen, basit bir şekilde algılanan ve birçok açıdan incelenmeye açık bir kavram olarak karşımıza çıkar. Zaman, bir kavram olarak geçmişten günümüze insanlığın merak konusu olmuştur ve insanlık tarih boyunca zaman kavramını çeşitli yollarla tanımlama yoluna gitmiştir. Başta fizik ve felsefe alanları olmak üzere birçok disiplinde, zaman üzerine tartışmalar hâlâ devam etmektedir. O. Lacombe’ye göre zaman, henüz var olmayan gelecek ile artık var olmayan geçmiş arasında, gerçekte var olan varlık şeridi “şimdi”dir. Bu gerçek varlık şeridi de yer değiştirir, asla aynı şerit değildir, durmadan yenilenir (Lacombe, s. 70).

Aristoteles zaman kavramını ilk olarak var olan mı yoksa var olmayan mı şeklinde sorgulamıştır. Aristoteles’e göre zamanın bir parçası var olmuştur, artık yoktur; öteki parçası ise olacaktır, henüz yoktur. Hem sınırsız zaman hem de ele alınan her zaman bu parçalardan bileşiktir. Belli bir zaman geçtiği düşünülüğünde zamandaş olarak bir devinim olduğu da düşünülür. Aristoteles’ göre zaman ya bir devinim ya da devinime ait bir şey ve bir devinim değilse dahi devinime ait bir şey olması zorunludur. Önce ile sonra algılandığında “zaman geçti” denilmektedir. Aslında zaman *önce ile sonraya göre devinim sayısı* demektir. Devinim zaman demek değildir, devinimin bir sayısı için böyle olduğu düşünülür. “Çok” ile “az” sayı aracılığıyla seçilirken devinimin çokluğu ya da azlığı ise zaman aracılığıyla seçilebilmektedir. Aristoteles’e göre zaman sayılan şeydir (Aristoteles, [Çev: Babür], 2014, s. 11- 17).

Augustinus “Zaman nedir?” sorusuna yanıtlar aradığı *İtirafılar*’da zaman kavramını “Kim bunu kolayca ve hemen tanımlayabilir?” şeklinde sorgulamıştır. Zaman sözcüklere dökcek denli tanımlanabilir mi ya da düşünceyle kavranabilir mi? Augustinus’a göre

zamandan söz edildiğinde zaman anlaşılabilir, ancak sorulduğunda açıklanamayabilir. Zaman, temel anlamıyla geçmiş, gelecek ve şimdi üzerinde durur. Augustinus zamandan söz ederken hiçbir şey olmamış olsaydı, geçmiş zaman olmazdı; hiçbir şey olacak olmasaydı gelecek zaman olmazdı; hiçbir şey olmasa şimdiki zaman olmazdı diyerek geçmiş, gelecek ve şimdiki zamana değinmiştir. Augustinus, geçmiş, şimdi ve gelecek kavramlarını “geçmiştekilere ilişkin şimdiki zaman anı, şimdikilere ilişkin şimdiki zaman bir anlık görü ve gelecektekilere ilişkin şimdiki zaman da beklenti olarak vardır” şeklinde yorumlar (Augustinus, [Çev: Dürüşken], 2010, s. 47-55).

Heidegger’e göre zaman var olmadır. Var olma kişinin şu andalığıdır; zamandır ve zaman zamansaldır. Bundan ötürü de en asıl belirlenimdir. Zaman anlamsızdır ve gerçek bireyleşme ilkesidir (Heidegger, [Çev: Babür], 1996, s. 97- 99). Celilzade için geçmişte şimdinin ve gelecekte şimdi olacak olanların tecrübesi söz konusudur. Şimdide geçmiş-geleceğin temsil olunmasının gerilimi aslında var olmanın tabiatından kaynaklanır (Celilzade, 2021, s. 25).

Felsefi açıdan *zaman* her an gizemini korumuştur ve düşünölmeye devam edilmiştir. Fizik için zaman, “t” ile gösterilen ölçülebilir bir veridir. Fizik için zamanın tanımsız kalması bir sorun oluşturmaz, çünkü doğa olaylarının fiziksel olarak açıklanmasında “t” yeterlidir. Ancak felsefe için zamanın ontolojik boyutuna dair tartışmalar sürmektedir. Dolayısıyla zamanın ne olduğunu tam olarak anlayabilmek, esas olarak felsefi bir soruşturma yapmaktan geçer. Eşyayı algılamamızın ve onun hakkında düşünmemizin tek yolu bunu zamanda yapmaktır (Oktav, Taslaman, 2017, s. 719-720).

Dönemin diğer filozoflarından Rene Descartes ve John Locke gibi isimler de mutlak zaman anlayışını kendi düşünce sistemlerinde kullanmışlardır ve zamanın ölçtüğümüz gibi ya da hissettiğimiz gibi olmadığını vurgulamışlardır, başlı başına bir varlık olarak bulunmasının yanı sıra mekân ile birlikte diğer tüm varlıkların var olmasını sağlayan bir yapıda olduğunu kabul etmişlerdir (Oktav, Taslaman, 2017, s. 723). İlişkisel zaman anlayışı, zaman ve mekânın birer varlık olmadıklarını, madde ile aramızdaki bağlantıyı sağlayan ilişkiler topluluğu olduklarını savunur. Bu görüşün en önemli temsilcisi olan Leibniz’e göre zaman, iki olay arasındaki zamansal ilişki, uzay ise iki olay arasındaki mekânsal ilişkidir (Oktav, Taslaman, 2017, s. 723).

20. yüzyılın başına kadar geliştirilen zaman düşünceleri arasında hiçbir düşünce, zamanın izafi olabileceği ile ilgili en ufak bir şüpheyi dahi varmamıştır. Einstein'a kadarki düşüncelerin hepsinde zamanın herkes için aynı olduğuna dair kuşku duyulmaz bir kabul söz konusudur. Fiziksel olarak 'zamanın hızlı geçmesi' meselesi, ilk kez İzafiyet teorisi ile ortaya atılmıştır (Oktav, Taslaman, 2017, s. 723). Zamanın sürekliliği ve değişimin nasıl sağlandığı tartışmasının dışında yirminci yüzyıl zaman felsefesindeki bir diğer tartışma, değişim ile zaman arasındaki ilişkiye dayalı tartışmadır. Tartışmanın temel sorusu, hiçbir değişimin olmadığı bir durumda zamandan söz edilip edilemeyeceği sorusudur (Oktav, Taslaman, 2017, s. 735).

Söz konusu araştırmanın esası olan dilbilim açısından düşünüldüğünde toplumlar olarak günlük yaşantımızda zaman ile bağlantımızı kelimeler ve kipler aracılığıyla sağlayabiliyoruz. Fiziksel zaman içerisinde bir olay, dildeki zaman kipleri, olayları zaman eksenini üzerinde konuşma zamanını baz alarak geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olarak belirlemektedir (Malkoç, 2011, s. 1078).

Tek başına zaman kavramı sadece basit bir deneyim ya da temel metafor değildir. Tersine, zaman, karmaşık kavramlar kategorisinde incelenmelidir. Tek başına zaman/vakit sözcüklerinin incelenmesi bile farklı anlamları içinde barındırmaktadır. Bu farklı anlamlar incelendiğinde, zamanın basit, temel ve tek bir kavram olmadığı anlaşılabacaktır (Ördem, 2014, s. 123). Aynı anlam alanına ait sözcükler arasındaki anlam farklılıklarının belirlenmesi, bu sözcüklerin birliktelik ve eşdizimli kullanımlarının ortaya konulması ve zaman içerisinde değişimleri dil içerisinde tespit edilen ve üzerinde durulması gereken bir araştırma konusudur. Örneğin Türkçede zaman ve vakit süreç anlamında kullanılırken, zaman sözcüğünün daha çok kullanıldığı görülmektedir, vakit sözcüğü kelime eşdizimliliği bakımından pek fazla kullanılmamaktadır. İki olay arasında geçen, meydana gelen süreçte daha çok zaman sözcüğü kullanılmaktadır. Bir zaman diliminin sistematik olarak bölümlenmesi daha çok vakit sözcüğü ile kullanılırken, yine belli bir zaman dilimi içerisinde olan ama sistematik bir şekilde bölümlenmeyen durumlarda daha çok zaman sözcüğü kullanılmaktadır (Ördem, 2014, s. 125).

Ördem, zaman kavramını vakit, an, süreç, sıra sayısı, olay ve matris olguları üzerinden değerlendirmiştir. Vakit, bir eylemin başlangıç ve bitişini belirleyen sınırları belirlemektedir ve bu anlamda Türkçe, gün içerisinde belli sosyal ya da doğa olaylarına

göre bunları belirlemektedir (Ördem, 2014, s. 125). An anlamı, sürece gönderme yapmadan, sadece belli bir anı gösterir. Bu anlamda, an anlamı belli bir aralığı göstermez. Bu durumda hem zaman hem vakit sözcükleri birbirinin yerine kullanılabilir (Ördem, 2014, s. 127). Süreç, an, sıra sayı ve olay anlamlarından farklı olarak matris bağımsız ve sınırsız bir olguyu dile getirir. Belli bir olay anını, süreç, ard arda olan zamansal sıralamadaki bir an ya da olayı algılama daha çok temel bilişsel karakteri yansıtırken, matris anlam bağımsız karakterde görünmektedir ve matris anlamda daha çok zaman sözcüğünü kullanmaktayız (Ördem, 2014, s. 129). Matris anlamda bir üst örüntü olarak ortaya çıkan zaman, etkin özne olarak kullanımında sanki bir gerçek varlıkmiş gibi dilde kullanılır. Ontik bir varlık olmamasına rağmen, doğadaki bir ontik varlık gibi hareket eder (Ördem, 2014, s. 125-131).

Bir dilbilgisi terimi olarak “zaman” sözcüğü, İngilizce *time*, Fransızca *temp* sözlerinin karşılığı olan “Bir eylemin veya bir oluşun meydana geldiği devri anlatmak üzere fiilin aldığı şekil” olarak tanımlanmıştır. Dillerde zaman kavramı, fiilin geçme anına işaret etme dışında, sözcüklerle de ifade edilmiştir.

Türkçe Sözlük’e (2012, s. 2641) göre zaman sözcüğünün dokuz anlamı bulunur:

1. Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit.
2. Bu sürenin belirli bir parçası, vakit.
3. Belirlenmiş olan an.
4. Çağ, mevsim.
5. Bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler, vakit.
6. Dönem, devir.
7. Olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, düzenli ve dönemli göz olaylarını birim olarak kullanan sanal bir kavram.
8. Fiillerin belirttikleri geçmiş, zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman

kavramı.

9. Yer kabuğunun geçirdiği gelişimde belirlenen ve fosillere göre dörde ayrılan geniş evrelerden her biri.

Recai Cin *Kavramlar Dizini*’nde zaman kavramı ile ilgili 82 maddeye yer vermiştir. Zaman kavram alanına ait *zaman, çağ, an, lahza, geçmiş, gelecek, ara, vakit, vade, süre, zamane, mazi, müstakbel, ergeç, erken, geç* ve benzeri sözcükler bu çalışmaya konu olmuştur (Cin, 1971, s. 903-904). Dankoff ve Kelly, DLT’de yer alan sözcüklerle ilgili kavram alanlarını belirledikleri dizin çalışmasında *nature* “tabiat” madde başlığında *time* “zaman” kavramını incelemiştir. DLT’de yer alan zaman ile ilgili kavramlar *ajun, üd, ugur, çer, büte, kibe, köç, kal-, örüg, meñgü, ert-, kiyil-, yil, bildur, arkun, izi, yaz, yay, küz, sıkman, tülek, oglak ay, ulug ay, baldır, olgun, körpe, ay, kün, erte, tañ, kuşluk, kün ortu, öyle, tüş üdi, tüşlük üdi, akşam, tün, keçe, yarın, tavrak, uzak, keç, keç-, uzat-, kezig, sap* olarak belirlenmiştir (Dankoff-Kelly, 1985, s. 247-248).

Tenişev zaman kavramını *время* “zaman” başlığı altında incelemiştir ve *çak, öd, teb* ve *kolu* sözcüklerine yer vermiştir. Tenişev *çak* sözcüğünün zaman kavramı için temel bir sözcük olduğundan söz etmiştir; *öd* sözcüğünün oldukça yaygın bir kök olduğundan bahsetmiştir; *kolu* sözcüğünün “zaman aralığı” anlamıyla tespit edilebildiğini açıklamıştır (Tenişev, 1997, s. 68-70). Tenişev konuşma anı ve hareket sürelerine dair zaman kavramlarını incelerken *em~am, baya* ve *ür* sözcükleri üzerinde durmuştur (Tenişev, 1997, s. 83-84). Zamanda sonsuzluğu niteleyen kavram olarak *bengü* sözcüğüne değinmiştir (Tenişev, 1997, s. 87).

Türklerde zamanla ilgili ilk bilgilere Göktürk yazıtlarında rastlanmaktadır. Yazıtlarda zaman, şimdi, önce, sonra, ilk, son, gündüz, gece, ay, kış ve yaz gibi zamanla ilgili kelimeler bulunmaktadır (Durmuş, 2004, s. 1-14). Topakkaya’ya göre Eski Türklerde zaman sadece peş peşe gelmenin ölçütü olan fiziksel zamandan ibaret değildir. Gece ve gündüzün bu şekilde alt bölümlere ayrılarak söylenmesi zamanın sistematik olarak ayrıldığını ve bunun günlük yaşama yerleştiğini göstermektedir. Zamanla ilgili kavramlar mevsimlere, mevsimlerle ilgili betimlemeler de mekâna ışık tutmaktadır. Mesela yaz(lak) bir mevsim ismiyken aynı zamanda yazın oturulan yer anlamına gelir. Aynı şekilde kışlık da hem bir mevsim ismi hem de kışın oturulan yer anlamında (başka

anlamaları da şüphesiz bulunabilir) kullanılabilmektedir (Topakkaya, 2018, s. 18-19).

Eski Türklerin zaman anlayışı bağlamında “On İki Hayvanlı Türk Takvimi” kullanımlarından bahsetmek gerekir. Bu takvim Türkler tarafından bazen tek başına bezen de diğer milletlerin takvimiyle mezcedilerek kullanılmıştır. Yıl hesabında güneşin esas alındığı, on iki yıllık daimî bir devirden ibaret olan On İki Hayvan Takvimi’nde yıllar hayvan adlarıyla anılmaktadır (Topakkaya, 2018, s. 19).

Eski Uygur Türkçesinde zaman kavramı Budizm ve Manihaizm terimleriyle incelenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Tokyürek’in çalışmasına göre Budist metinlerde yer alan *üç üd* geçmiş, şimdi ve geleceği ifade eder. Sanskritçe *traidyadhyvika* “üç periyot, üç zaman” anlamından yola çıkılarak evren, bir akarsuyun akması gibi, sonsuz bir hareket olarak tanımlanır. Terim henüz doğmamış, doğumu ve ölümü temsil eder. Geçmiş hayat şekli *öjre ertmiş üd*, şimdiki hayat şekli *bo ajun*, gelecekteki hayat şekli *kên keligme üd* olarak metinlerde karşılık bulmaktadır. Budizm metinlerinde yer alan bir diğer kavram ise *beş çöpdik kelyük bulganyuk yavuz üd* olarak tespit edilmiştir ve “beş kötü zaman”ı ifade ettiği belirtilmiştir (Tokyürek, 2019, s. 458- 460). Manihaizm’de ise geçmiş, şimdi ve gelecek olmak üzere üç zaman dilimi yer almaktadır. *üç üdki nom* terimi “üç zaman kanunu” şeklinde açıklanmaktadır (Tokyürek, 2019, 463-464). Manihaizm zaman kavramına göre geçmiş, şimdi ve gelecekte karanlık ve aydınlığın mücadelesi anlatılır. Anlamsal olarak aralarında bağlantı olmasa dahi Manihaizm’de de Budizm’de olduğu gibi *üç üd* “üç zaman” düşüncesine yer verilir (Tokyürek, 2019, 507).

Tarama Sözlüğü’nde erken anlamında olan zaman adlandırmaları *er*, *erken*, *erek*, *ercerek*, *ir*, *irden*, *ir iken*, *tañlacak / dañlacak*, *tañlacık*, *tañlacaò* sözcüklerinde tespit edilmiştir. *Tarama Sözlüğü*’nde geçmiş zaman anlamında olan zaman adlandırmaları *baya*, *bayak*, *bıldır*, *bıldırğı*, *buldur*, *dimin*, *düne gün*, *ilerü zaman*, *ilerüki zaman*, *zaman ile* örnekleriyle tespit edilmiştir. Eserde geçmiş zamanı belirten zaman adlandırmalarının genellikle yakın geçmiş zamanı ifade eden örnekler olduğu görülmektedir. *Tarama Sözlüğü*’nde genel zaman isimleri *ara*, *çağ*, *çağ*, *oòt*, *oòtuñ*, *oòtın*, *ödlek*, *öyün*, *su* örnekleriyle tespit edilmiştir (Hasdemir, 2018, s. 45-46).

Bu çalışmada zaman kavramı sözcükler boyutunda ele alınmaktadır. Zamanın geçmişe,

şimdiye ve geleceğe ait olan bölümleriyle beraber tekrar eden ve hiç var olmayan bölümleri incelenmiştir. Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “zaman” anlamlarını karşılayan sözcükler, “belirlenmiş olan an” kategorisinde değerlendirilir.

1.7.1. Çalışma Alanında Tespit Edilen İlgili Araştırmalar

AYDIN, E. (2002). Türk Dilinde Zaman Adları. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.

BAYKARA, T. (2007). Türklerde takvim=zaman ölçümü. S. Şimşek, B. Aydoğan (Ed.), *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu* içinde (s. 7-10). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Abay Milli Devlet Pedagoji Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi.

CELİLZADE, H. (2021). Husserl ve Heidegger'de Zaman. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran, 2021. C 3, S. 1, s. 19-27.

CANPOLAT, M. (1988). Oht=Zaman Sözcüğü Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 23, 177-183.

ÇAĞATAY, N. (1978). Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 105-138.

ÇAKMAK, C. (2018). Divânu Lugâti't-Türk'te Zaman Kavramına Ait Söz Varlığı. *MCBÜ Sosya Bilimler Dergisi*, 16/1,81-100.

ÇETİN, E., ÖLMEZ, İ. (2021). Altun Yaruk'tan Hareketle Uygur Türkçesinde “Zaman” Anlamı Veren Sözcüklerin Kullanım Özellikleri Üzerine. *Esengü Bitig. Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (s. 159-180). İstanbul: Kesit Yayınları.

DEMİR, İ. (2006). İslam Kelâmında Zaman Kavramı. Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.

DURMUŞ, İ. “Eski Türklerde Zaman ve Takvimler”. [Erişim Tarihi: 02.01.22]. <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/eski-turklerde-zaman-ve-takvimler-prof-drilhami-durmus-49577>

- HASDEMİR, Ş. (2018). Tarama Sözlüğü'nde Geçen Zaman Adları. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 39-61.
- HEIDEGGER, M. (1996). “Zaman Kavramı”, *Aristoteles, Agustinus, Heidegger Zaman Kavramı*, (Çev: Saffet Babür), Ankara: İmge Yayınları.
- KARADAĞ, F. (2018). Divânu Lugâti't-Türk'ten güney sibirya türk dillerine zaman kavramı ile ilgili söz varlığı. D. Abik (Ed.), *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi* içinde (s.81-97). Adana: Çukurova Üniversitesi.
- KESKİN, B. (2019). Eski Uygur Çatiklerinde “Zaman” Kavramı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/1, 87-115.
- LACOMBE, O. (2018). Zaman. [Time.]. (M. Karasan, Çev.) *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/4, 69- 74.
- MALKOÇ, M. (2011). Dil Biliminde Zamanın Tanımı ve İşlevi Nedir. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011*, p. 1075-1081 TURKEY
- OKTAV, C., TASLAMAM, C. (2017). Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri. *Kader. Cilt: 15, Sayı: 3, 2017*, s. 718-742.
- ÖLMEZ, İ. (2021). Eski Türkçede “Her Zaman, Daima” Anlamlarını İfade Eden Sözler Üzerine. *Orhon'dan Lena Kıyılarına Türkçe*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÖRDEM, E. (2014). Türkiye Türkçesinde Zaman Metaforları: Bilişsel Di Bilimsel Bir Yaklaşım. *Dil Araştırmaları*, Sayı:14 Bahar 2014, 119-136.
- ÖZEL, Ş. P. (2007). Türkmen Türkçesinde Zaman Kelimelerinin Zamanın İfadesindeki Yeri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/4, 88-112.
- PASLI, E. (2019). Kur'an'da Zaman Kavramı ve An. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- TOPAKKAYA, A. (2013). *Felsefe, Din ve Kültürde Zaman*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- TOPAKKAYA, A. (2021). “Eski Türkler'de Zaman”. *Temaşa Felsefe Dergisi 15 (2021)*:

17-22.

ÜSTÜNOVA, K. (2005). Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/9, 187-201.

BÖLÜM II

İNCELEME

2.1. Eski Türkçede Zaman Kavramı

2.1.1. “zaman” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler

2.1.1.1. üd [408] “zaman” (Çin. 時 *shi*)

Orhon Türkçesi döneminde *Orhon Yazıtları*’nda, Uygur Türkçesine ait eserlerden *Altun Yaruk*, *Huastuanıft* ve *Manichaica* ile Karahanlı Türkçesine ait eserlerden *Kutadgu Bilig*, DLT ve *TİEM 73* Kur’an tercümesinde sözcüğe rastlanır. Türkçenin “zaman” anlamındaki en eski ve tek sözcüğü olarak kabul edebileceğimiz *üd* sözü Eski Türkçenin bütün evrelerinde tespit edilmiştir. Başlangıçta araştırmacılarca *öd* olarak kabul edilse de günümüzde daha çok *üd* olarak anılmaktadır. (Çetin, Ölmez, 2021, s. 170). Eski Uygur Manihaist ve Budist metinlerinde rastlanan ve zaman düşüncesini karşılayan *üç üd* “üç zaman” terimi geçmiş, şimdi ve gelecek zamanı ifade eder (Tokyürek, 2012, s. 2902). *Drevnetyursky Slovar*’da sözcüğe *öd* şeklinde yer verilmiştir “zaman, kısa süre; saat” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 377). Räsänen *öd* sözcüğünü “zaman” anlamı ile tanımlamıştır (VEWT s. 368). Clauson *öd* olarak yer verdiği sözcüğü “zaman” anlamıyla ifade etmiştir ve hem bir zaman noktası hem de zaman dilimi olarak açıklanabileceğinden söz etmiştir (ED s. 36). Tietze *öd* şeklinde yer verdiği sözcüğü “zaman” anlamıyla açıklamıştır (TETTL s. 197). Tuncer Gülensoy da sözcüğü “zaman” şeklinde anlamlandırmıştır ve Eski Türkçeden hareketle açıklamıştır (Gülensoy, 2007, s. 647). Sözcüğün Çince karşılığı 時 *shi* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 504). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 26. sûre ve 38. ayette لَمِيقَاتٍ şeklinde “belirli zaman” olarak yer almaktadır (Elmalılı s. 367). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcük لَمِيقَاتٍ maddesinde “kararlaştırılmış muayyen vakit” olarak değerlendirilmiştir (Çanga s. 558). Günümüz Türk dillerinde ise sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

’eñ kêninte burhanlıg edgü üd kolu birle tuş bolup AYÇetin VIII 1014

“(...) en sonunda Budalı iyi zamanı dileyerek ona rastlayıp (...)”AYÇetin VIII 1014

neñ nom ermedin yme ermez neñ ertmiş üd ermez neñ kelmedük üd ermez AYÇetin VII 41

“(...) gelmemiş zaman (ya da) şimdiki zaman (da) değildir.” AYÇetin VII 41

şuradi üdke ‘teginç kèdkiyirtinçüde serilip turur AYÖlmez III 164/16

“(Śrota) zamana kadar, sonraki dünyada yerleşir kalır.” AYÖlmez III 164/16

ol üdke ulug elig MÖzertural I-III 447

“Zu jener Zeit wird der Große König (Azrua Teñri) seine ewige... [(...) o zamanda büyük hükümdar (...)]” MÖzertural I-III 447

eki yıldız üç üdkü nomug biltimiz Huast. 197

“(...) iki yıldız üç zamanki öğretiyi (...)” Huast. 197

ol üdi mü kaçan kim tüşse kertgündiñiz TİEM73 158r/4=010/051

“(...) o zaman hangi zaman ki şüphe ettiniz (...)”

2.1.1.2. üdün [160] “zaman” (Çin. 爾時 *er shi*, 時 *shi*)

Sözcük *üd* sözünün araç durumu eki alarak kalıplaşmış şeklidir. Metinlerde “... zamanda” anlamı verir (Çetin, Ölmez, 2021, s. 172). Sözcüğün örnekleri Uygur Türkçesi ile beraber tespit edilmiştir. Uygur Türkçesine ait *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang*, *Huastuanift*, *Manichaica* ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de sözcüğe rastlanır. Bu bakımdan *üdte* sözünün dengi olarak karşımıza çıkar: *ol üdte* = *ol üdün*. *Drevnetyursky*

Slovar'da işlenen *ödün* sözcüğü birleşik zaman zarfların ikinci bileşeni olarak tanımlanmış ve “zaman” anlamı ile açıklanmıştır (DTS s. 377). Räsänen *öd* sözcüğüne dair “zaman” açıklamasını yapmıştır (VEWT s. 368). Clauson sözcükle ilgili olarak *ol ödün* şekline değinmiştir ve kökenini *öd* olarak belirtmiştir. Anlamı konusunda “o zamanda” tanımını yapmıştır (ED s. 36). Sözcüğün Çince karşılığı 爾時 *er shi*, 時 *shi* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 504). Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ötrü ol üdün ança tušta aç kız ig kegen yağı yavlaḳ bolḡay AYAYazlı VI 689

“Daha sonra o vakit öyle bir zamanda açlık, kıtlık, hastalık, düşman olacak.” AYAYazlı VI 689

anta ötrü ol üdün tört m(a)haraaḳ teḡriler teḡri teḡrisi burhannıḡ y(a)rılıḡın eḡidip AYAYazlı VI 238

“Ondan sonra o zaman dört Maharaja tanrılar, tanrılar tanrısı budanın emrini işitip (...)” AYAYazlı VI 238

ol üdün savloketadu yértinçü yer suv iyesi m(a)habrahmi ulug ezrua t(e)ḡri ötrü olurmıḡ AYÇetin VII 235

“O zaman Savlokadatu (Skr. Sahā-lokadhātu) dünya efendisi Mahabrahmi Yüce Brahma Tanrı oturduğu yerden kalkarak ayasını birleştirdi ve (...)” AYÇetin VII 235

ol üdün yer haṭunu vasundari ékileyü yana olurmıḡ orunıntın örü turup AYÇetin VIII 1113

“O esnada yer tanrıçası Vasundari ikinci kez oturduğu yerden doğrularak (...)” AYÇetin VIII 1113

ol üdün wadziwantag tenri ög tenri terkleyü Manichaica I-III 17

“da Kamen eilig der Gott Wadziwantag und der Murder-Gott. [(...) o zamanda Wadziwantag Tanrı acele ettirdi.]” Manichaica I-III 17

yarukli karalı ol üdün katıldı Huast. 7

“(...) ışıklı parıltılı siyahlı o zaman karıştı (...)” Huast. 7

2.1.1.3. vakt [119] “zaman, vakit”

Sözcüğün kullanımına Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastlanmıştır. Örnekleri Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kutadgu Bilig*, *TİEM73* ve *Rylands Kur'an tercümeleri*'nde yer almaktadır. *Drevnetyursky Slovar*'da değinilen *vaqt* sözcüğü “zaman” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 632). Räsänen *vakt* şeklinde “zaman” olarak anlamlandırmıştır ve kökeni Arapça *waqt* sözcüğü ile ifade etmiştir (VEWT s. 525-526). Tietze *vakt* sözcüğünü “vakit, zaman” anlamlarıyla değerlendirmiştir ve *oht*, *ohtın*, *ohtun*, *uht*, *noht*, *nohtun* sözcükleriyle aynı manada olduğuna değinmiştir (TETTL s. 397). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak ~ Ar *waqt* وقت “zamanın belli bir noktası” tanımına yer vermiştir (Nişanyan, m. *vakit*). Sözcük aynı zamanda günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim Meal*'inde sözcük 46. sûre ve 3. ayette sözcük وَأَجَلٍ olarak açıklanmıştır ve anlamı “belirli bir süre” şeklinde ifade edilmiştir (Elmalılı s. 501). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcüğe أَجَلٍ maddesinde değinilmiştir ve “belirli süre” anlamıyla açıklanmıştır (Çanga, s. 48). Sözcüğün tanımı *Türkçe Sözlük* (2011, s. 2466)'te *vakit* maddesinde “zaman; bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler; çağ; belirlenmiş olan zaman; zaman anlatan kelimelere belirtilen durumunda geldiğinde ‘iken’ anlamını veren bir söz; geçim, para bakımından elverişli durum” olarak değerlendirilmiştir.

Sözcük günümüz Türk dillerinde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *vaht* “vakit” olarak yaşamaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 773). Altaylı'nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe *vaxt* şeklinde yer verilmiştir

(Altaylı, 2018, s. 3476). Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde sözcük *vakıt* “vakit, zaman” şeklinde varlığını sürdürmektedir (Gaydarci vd., 1991, s. 253). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *vakıt* olarak ele alınan sözcük “vakit, zaman” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Özşahin, 2017, s. 679). Karakalpak Türkçesinde sözcük “vakit” anlamıyla yer almaktadır (Baskakova, 1958, s. 132). Karay Türkçesinde sözcük *vaht* şeklinde “vakit, zaman, süre” olarak yaşamaktadır (Çulha, 2006, s. 117). Kazak Türkçesinde sözcük *yaqym* olarak tespit edilmiştir ve “vakit, zaman; dönem, devir, çağ, devran; an, lahza” anlamlarıyla açıklanmıştır (Koç vd., 2019, s. 612). Tatar Türkçesinde de *вакыт* olarak yer alan sözcüğün anlamı “vakit” şeklinde değerlendirilmiştir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 67). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *vaqıt* şeklinde tespit edilmiştir ve “vakit” anlamıyla ifade edilmiştir (Yusuf, 1993, s. 215). Yeni Uygur Türkçesinde *vaxt* “vakit, zaman” (Necip, 2016, s. 450).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*kamuğ neñke **vaqt** ol ödi belgölüg / ödi boldı erse körür iki köz* KB 2523

“Her şeyin muayyen bir vakti ve zamanı vardır; vakti geldi ise, bunu iki göz görür.” KB 2523

*kamuğ neñke **vaqt** ol küni belgölüg / nefes tin toqırka sanı belgölüg* KB 1213

“Her şeyin bir vakti vardır, günü bellidir; nefes alıp-vermenin sayısı bellidir.” KB 1213

*ol ekki arakını meger könilik birle atalmış **vaqt**, anlar kim tandılar andın kim korkıldılar
yüz ewrügiler* TİEM73 368v/8=046/003

“(…) meğer doğruluk ile takdir edildiği vakit onlar inkar ettiler (...)”

*bütünlükün anıñ bilmeki içim üskinde ol açmaz anı **vakti**ñe tegi meger ağır boldı* Rylands
Ku. T. 187

“(...) tanrı huzurunda o vakte kadar ağır oldu (...)”

2.1.1.4. ugur [94] “zaman, sebep” (Çin. 時 *shi*, 因緣 *yin yuan*, 故 *gu*)

İlk olarak *Tunyukuk* yazıtının 25. Satırındaki (K 1) (...) *ugur kalıtdım* cümlesinde tespit edilen sözcüğün örnekleri Uygur Türkçesi ile birlikte devam etmiştir (Çetin, Ölmez, 2021, s. 167). Uygur Türkçesinde *Altun Yaruk*, *Manichaica*, *Hsüen Tsang*; Karahanlı Türkçesinde *DLT*, *Kutadgu Bilig* ve *TİEM 73*’te tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *oγur* şeklinde yer verilen sözcük “zaman” anlamı ile açıklanmıştır (DTS s. 364). Räsänen *oγur* maddesinde sözcüğe “zaman, fırsat, sebep” olarak yer vermiştir (VEWT s. 358). Clauson’un sözlüğünde *uğur* şeklinde yer verdiği sözcük anlamsal olarak “zaman” ve “sebep” anlamlarını karşılar (ED s. 90). Tietze *uğur* sözcüğüne dair “zaman, şans, talih; yön, taraf, istikamet” açıklamalarına yer vermiştir (TETTL s. 322). Hasan Eren *uğur* sözcüğünün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığından ve Eski Türkçede çoğunlukla “vakit” olarak geçtiğinden söz eder (Eren, 1999, s. 422). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Eski Türkçe *oğur/uğur* şekline değinmiş ve sözcüğü “kasıt, fırsat, denklik, tesadüf, (Oğuzca) rastlık, şans” anlamlarıyla açıklamıştır (Nişanyan, m. *uğur*). Tuncer Gülensoy *uğur* sözcüğüne dair “Bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirli veya bazı nesnelerde var olduğuna inabilen iyilik kaynağı; bu nitelikte olduğuna inanılan şey; meymenet, kadem” açıklamalarına yer vermiş ve sözcüğün kökenini “ET. *uğur* “fırsat” (Euts, 263) ~ OT. *oğur* “uğur, bereket, devlet; kut” (DLT: *oğur bol*- “yol uğurlu, hayırlı olmak”; *oğurlan*- “uğurlanmak, uğurlu olmak”; *oğurlug bol*- “sırasında ve yerinde olmak”; *ogorlug iş* “vaktinde ve yerinde yapılan iş”; *ogurluk* “karşılık”) < *oğ-(u)-r*” şeklinde değerlendirmiştir (Gülensoy, 2007, s. 962). Besim Atalay DLT’de sözcüğe اُغُر şeklinde yer vermiştir ve anlamını “vakit zaman” olarak açıklamıştır (DLTAtalay I s. 136/19). Sözcüğün Çince karşılığı 時 *shi*, 因緣 *yin yuan*, 故 *gu* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 501). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde 21. sûre 39.ayette sözcük حِينَ şeklinde “zaman” anlamı ile açıklanmıştır (Elmalılı s. 324). Mahmut Çanga’nın *Kur’ân-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe حِينَ maddesinde değinilmiştir ve manası “vakit, müddet” olarak ifade edilmiştir (Çanga, s. 545). Sözcük “zaman” anlamıyla beraber “yol; sebep” anlamlarıyla da kullanılmaktadır. Sözcük günümüze ulaşan sözcüklerdendir ve *Türkçe Sözlük* (2011, s. 2412)’te *uğur* (II) maddesinde “Hedef, amaç, erek, gaye, yol” anlamlarıyla ifade edilmiştir.

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *uğrunda* sözcüğü “için, uğrunda” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 754). Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *uğur* “baht, şans, talih; bir işin arzunun vb. başarılı sonu, olumlu sonucu, başarı” olarak yer almaktadır (Altaylı, 2018, s. 3403).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*bir **ugur**ta ol elig han ol somadivaçi atl(ı)g oğluna ulug tégitler törüsinçe abijik kutlı*
AYÇetin VIII 1153

“Bir zaman, o hükümdar o Somadivaçi adlı oğlunu büyük prensler töresi gereğince hükümdar ilan etti.” AYÇetin VIII 1153

*üçünç kop **ugur**ın serinmek üze* AYTokyürek IV 110

“Üçüncüsü daima tahammül kaynaklı(dır).” AYTokyürek IV 110

*tohrıldınkı ulug mozak **ugur**ınta* MÖzertural 231

“zur Zeit des göttlichen Mar Wahman Hvaryazd..., des großen Mozak aus dem [Land] Toxri (?) [(...) yüce Mozak zamanında (...)]” MÖzertural 231

*ne **ugur**da keldiñ* DLT 38/25

“Ne vakit geldin?” DLT 38/25

2.1.1.5. uzun [56] “uzun, uzun zaman”

Sözcüğe dair izleri Uygur döneminde *Altun Yaruk* ve *Manichaica* ile Karahanlı döneminde *DLT* ve *Rylands Kur'an Tercümesi* aracılığıyla takip edebilmekteyiz. Sözcük DLT’de *uzun* “uzun olan her şey, uzun” anlamlarıyla yer almaktadır (DLT s.928). Besim Atalay DLT’de sözcüğe اُنْ “uzun” şeklinde yer vermiştir (DLTAtalay I s. 77/2). Eski Türkçedeki örnekler incelendiğinde sözcüğün daha çok “uzun zaman” anlamını ifade

ettiği ve zaman sözcükleri ile beraber kullanıldığı görülmektedir. *Drevnetyursky Slovar*'da sözcük *uzun* şeklinde ve “uzun, uzunca” anlamıyla yer almaktadır (DTS s. 621). Räsänen sözcüğe *uzu-n* şeklinde yer vermiştir “uzun, boyunca” anlamlarıyla açıklamıştır ve kökeniyle ilgili “~Mo. *ur-tu* “uzun”; MMo.. *hurtu* (~ *fudur, furtu* < *pur-tu*)” yorumunda bulunmuştur (VEWT s. 517). Tietze *uzun* sözcüğünü “uzun, uzunluk” anlamıyla açıklamıştır ve kökenini <*uza-* + *-n* şeklinde değerlendirmiştir (TETTL s. 366). Clauson sözcüğe yer verdiği *uzun* maddesinde kökenini < *uza-* olarak incelemiştir ve anlamını “uzun zaman ve yer” şeklinde ifade etmiştir (ED s. 288). Nişanyan sözcüğün kökenini “<< ETü *uzun* uzun <? ETü **uz* +(I)n” şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca Clauson'un sözcüğü *uza-* fiilinden türetmesi üzerinde durmuştur ancak +In ekinin ses ve işlev açısından muğlak olduğunu belirtmiştir (Nişanyan, m. *uzun*). Marcel Erdal *uzun* sözcüğünün *uza-* ile bağlantısı üzerinde durmuştur. (OTWF s. 300). Tuncer Gülensoy *uzun* sözcüğünü “ET. *uzun* 'uzun, daimî (EUTS, 267, 270) <*ū-z 'uzun' + (-u)n veya < *ūz-/oz- 'başkasından ileriye geçmek' (DLT) + (-u)n” açıklamalarıyla değerlendirmiştir (Gülensoy, 2007, s. 983). Sözcüğün ***uzun turguru***, ***uzun üdü***n şeklinde zaman ifade eden diğer sözcüklerle kullanımına rastlanmıştır. Sözcük günümüzde *uzun* şeklinde varlığını sürdürmektedir. *Türkçe Sözlük*'te sözcük “iki ucu arasında fazla uzaklık olan, maksî, kısa karşıtı; başlangıcı ile bitimi arasında fazla zaman aralığı olan, çok süren; ayrıntılı; ayrıntılı olarak, derinlemesine” anlamlarıyla tespit edilmiştir (2011, s. 2437).

Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *uzun* “uzun, yüksek” şeklinde yer almaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 196). Kıpçak Türkçesinde sözcük *uzun* maddesinde tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 792). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *uzun* “uçları arasındaki mesafe çok olan, boyu fazla olan, kısa olmayan, uzun boylu olan; uzun süren, uzun müddet; uzun süren, uzun müddet devam eden; sürekli, devamlı, ardı arkası kesilmeyen; devamlı, sürekli; gereğinden fazla, tafsilatlı; bitmeyen, halledilmesi zor, yorucu; uzun” şeklinde tespit edilmiştir (Altaylı, 2018, s. 3423). Gagauz Türkçesinde sözcük varlığını *uzun* “uzun” olarak sürdürmektedir (Gaydarci vd., 1991, s. 250). Uygur Grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde *uzun* olarak tespit edilen sözcüğün anlamı “uzun, uzak; uzunluk” şeklinde değerlendirilmiştir (Arıkoğlu, 2005, s. 544). Şor Türkçesinde *uzun* sözcüğü “uzun” anlamıyla yaşamaktadır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 123). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde tespit edilen sözcük *uzun* şeklinde ve “uzun” olarak varlığını sürdürmektedir (Tavkul, 2000, s. 422). Kazak

Türkçesinde *узун* maddesinde yer alan sözcük “kısa olmayan, uzun; alçak olmayan, yüksek” olarak ifade edilmiştir (Koç vd., 2019, s. 616). Karakalpak Türkçesinde sözcük *узун* şeklinde tespit edilmiştir (Baskakova, 1958, s. 673). Karay Türkçesinde sözcük *uzun* şeklinde yaşamaktadır (Çulha, 2006, s. 116). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *узун* şeklinde varlığını sürdüren sözcüğün anlamı “uzun” olarak değerlendirilmiştir (Yusuf, 1993, s. 335). Yeni Uygur Türkçesinde de sözcük aynı şekilde *uzun* “uzun” olarak tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 443).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*yana kim kayu kişi **uzun** iglep ne yme em kılıp öñedmeser* AYÇetin VII 466

“Ayrıca kim, uzun süre hasta olup da bir çare bulunarak iyileş(e)mese (...)” AYÇetin VII 466

*yertinçü[de ür ke]ç **uzun** turguru tegingey [biz t(e)ñrim] tep ötünü teginip* AYGulcalı X 1349

“(...) yer yüzünde uzun (süre) yaşattırırım.” diye arz edip şiir okuyarak (yine) şöyle söylediler (...)” AYGulcalı X 1349

*yadıp nomlug şazınımlı[n **uzun**] üdüñ yertinçüde turg[uru tegingeli]* AYGulcalı X 1326

“(...) ülkesinde genişçe yayarak dinî öğretimi uzun süre yeryüzünde yaşatmaya kadir olacaksınız?” AYGulcalı X 1326

*bir yıl tönı **uzun** iglep aşdın kitip sav söz kodtı* AYKaya 17/20

“Bir yıl boyunca uzun zaman aşıp gittin (...)”

*koğmas meger idı ‘ilmi birle **uzun** ‘ömr bérilmez* Rylands Ku. T. 11

“(...) ilim ile koymazdı meğer uzun ömür verilmez (...)”

2.1.1.6. kalp [33] “devir” (Çin. 劫 *jie*)

Sanskritçe *kalpa* (Pāli kappa, Tib. bskal pa) sözüne dayanan kalp “dönem, devir, çağ” anlamlarında kullanılmıştır. Hint kozmolojisinde kalpa, en uzun zaman dilimini evrenin yaratılışı ile yeniden yaratılışı arasındaki uzun zamanı kapsayan bir terimdir (Çetin, Ölmez, 2021, s. 161). *Altun Yaruk* ve *Hsüen Tsang*’da tespit edilen sözcük Uygur Türkçesinde “devir” anlamıyla kullanılmıştır. Sözcüğe *Drevnetyursky Slovar*’da *kalp* şeklinde ve “efsanevi zaman” anlamıyla yer verilmiştir (DTS s. 289). Räsänen sözcüğü *kalp* maddesinde “zaman” anlamıyla değerlendirmiştir ve sözcüğün kökenini Sanskritçe *kalpa* olarak ifade edilmiştir (VEWT s. 227). Nişanyan sözcükle ilgili Arapça *kalb* قَلْب açıklamasına yer vermiştir ve anlamını “değişme, dönme, tersine çevirme” olarak ifade etmiştir ayrıca kökenini Arapça *kalaba* قَلَب “döndürdü, çevirdi” şeklinde açıklamıştır (Nişanyan, m. *kalp*). Sözcüğün Çince karşılığı 劫 *jie* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 459). Sözcüğün *kalp üdün*, *kalp üdte* şeklinde ve *üd*, *üdün* sözcükleri ile birlikte kullanımına rastlanmıştır. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ötrü ol bodis(a)t(a)vlarıg bir kalp AYÇetin VII 108

“(...) o Bodhisatvalar çok çok uzun zaman (...)”AYÇetin VII 108

kalp sanınça üç miñ ulug miñ yértinçülerte tolu yėti erdini urup AYÇetin VII 122

“(...) ayrıca sayısız devirler boyunca sürekli yiyecek içecek, giyim kuşamla başka başka hürmet ve itaatle hizmet etse (...)”AYÇetin VII 122

bolarnı üçün üzüksüz sansız sakıssız kalp üdün ayayu ağırlayu AYUçar V 580

“Onun için, buddhalara sürekli sayısız zaman hürmet ederek aynı şekilde hizmet ettim.”
AYUçar V 580

*ol nomluğ et ‘özüm uğrında edgüke mengike tegmeklerin yüz ming tümen kalp üdlerke ‘tegi
nomlap sözlep tüketinçsiz titir* AYÖlmez III 165/3

“(…) o öğretili vücudum (Dharma-kâya) sebebiyle iyiliğe, huzura ulaşmalarını yüz bin tümen kalpa çağlara değin anlatıp söyleyerek bitiremezler.” AYÖlmez III 165/3

edremliğ yörüglerig açtı, yaddı ertmiş kalp üdlerde HTRöhrborn VIII 1996

“Weil er in vergangenem Kalpa-Zeitaltern mit der Lehre bekränzt war, [(...) eski zamanlardaki öğretilerle (...)] ” HTRöhrborn VIII 1996

2.1.1.7. kezig / kezik [29] “sıra, müddet” (Çin. 次第 ci di)

Eski Türkçe döneminde “sıra, müddet” anlamlarına gelen *kezig* sözcüğüne *Hsüen Tsang* ve *Altun Yaruk* metinlerinde rastlanmıştır. *Drevnetyursky Slovar*’da *kezik* sözcüğü “sıra” anlamıyla ifade edilmiştir (DTS s. 305). Räsänen sözlüğünde yer verdiği *kez* sözcüğüyle ilgili olarak “...zamanlar” anlamına yer vermiştir (VEWT s. 260). Clauson sözcüğüyle ilgili olarak *kezig* maddesinde kökeninden <*kez-* şeklinden bahsetmiş ve anlamını “dönüş, sıra” olarak açıklamıştır (ED s. 758). Tuncer Gülensoy ise ilgili olabilecek *kez* sözcüğünü “defa, kere” anlamıyla açıklamıştır (Gülensoy, 2007, s. 505). Sözcüğün Çince karşılığı 次第 *ci di* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377). Günümüzde sözcük *Türkçe Sözlük*’te *keşik* “sıra, nöbet” anlamıyla yer almaktadır ve Moğolcadan geldiği belirtilmiştir (2011, s. 1402). *Derleme Sözlüğü*’nde *keşik* “sıra, nöbet” anlamıyla Tokat ve Adana ağızlarında yaşamaktadır (Der. S. 1982, cilt 12).

Günümüz Türk dilleri incelendiğinde Kırgız-Kıpçak grubu Altay Türkçesinde sözcük *kezek* maddesinde Eski Türkçedeki anlamına yakın olarak “bölüm, parça; süre” şeklinde açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 107). Kazak Türkçesinde *кезек* “sıra, kuyruk, vardiya, posta” anlamıyla yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 237). Karluk grubu

Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *kez* sözcüğü “zaman, vakit” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Yusuf, 1993, s. 245). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kıpçak Türkçesinde *kez* “an, zaman” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 446).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

yêel yagmurnuñ kezigi .. bolar barça tegşilip .. yorımazlar inçip üdinçe AYÇetin VIII 1429

“(…) rüzgâr ve yağmurun sırası, bunlar bütünüyle değişip sırası ve zamanına göre hareket etmezler.” AYÇetin VIII 1429

iki oğlanı birle balık uluş sayu kezigçe keze yorıyu bir kurug öleñte AYUçar IX 779

“(…) iki oğlu ile beraber sırasıyla şehir şehir gezdikleri sırada (…)”AYUçar IX 779

ulug yörüçlerig kezigçe nomlayur tep tedi HT 1351

“(…) asıl anlamlarını sırasıyla anlatır dedi.”

2.1.1.8. kolu [28] “zaman, ölçü” (Çin. 時 *shi*)

Uygur Türkçesinin hem Budist hem Manihaist metinlerinde çoğu zaman yanındaki zaman bildiren bir sözcükle “zaman, an” anlamı veren sözcüğün bağlama göre “ölçü, miktar” anlamında kullanıldığı da görülür (Çetin, Ölmez, 2021, s. 163). Uygur Türkçesine ait *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang* ve *Manichaica* metinlerinde tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *qolu* şeklinde “ölçü, zaman, zaman, dönem” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 454). Räsänen ise *kolu* maddesinde “zaman, mevsim, iklim” anlamıyla yer verdiği sözcüğü Moğolca “eski gelenek, yasa” anlamına gelen *quuli* sözcüğü ile açıklamış ve kökeninin Çinceye dayandığını belirtmiştir (VEWT s. 288). Clauson *kolu* maddesinde “belli bir zaman” olarak açıklamasına yer vermiştir ve özellikle

astronomik metinlerde “on saniyelik bir süre” anlamına geldiğini ifade etmiştir (ED s. 617). Hamilton, *kolula-* fiilinin kökenini açıklarken fiilin Sanskritçe *kāla* “zamanda bir nokta, an” sözünden türediğini belirtmiştir (1986, s. 14). Erdal da *kolula-* fiilini incelerken Hamilton’un görüşüne atıfta bulunmuştur. Marcel Erdal, *kolo* sözcüğünü “zamanın kısa bir parçası” olarak tanımlarken *kolosuz* şekline “ölçülemez” anlamıyla yer vermiştir (OTWF s. 440). Sözcüğün Çince karşılığı 時 *shi* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 466). Sözcüğün *üdde* ***koluta***, *üd* ***kolu*** şeklinde *üd* sözcüğü ile beraber kullanımına rastlanmıştır. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*alku üdde **koluta** kıp törlüg adasinta tudasinta küyü küzetü tegingey biz* AYAYazlı VI 646

“Her zaman her türlü tehlikede koruyup gözeteceğiz.” AYAYazlı VI 646

*tört üdler **kolusı** şaşmaz* AYAYazlı VI 180

“(…) mevsimler ters bir sıraya girmez. ” AYAYazlı VI 180

*üd **kolu** ,, dört uluglar etişip tegşilürler üd eyin ,, bo üdler te otaçı* AYUçar IX 568

“(…) zamanına göre mahābhūta [dört element] farklılaşıp değişir, şayet o zaman içinde hekim ilacı (...)” AYUçar IX 568

*üd **kolular** eyin tolmaklıg egsümeklig tetir* HTRöhrborn VIII 1972

“Den Momenten folgend füllt sie sich und nimmt ab [(...) zamanı takip ederek dolup eksilmektedir (...)] ” HTRöhrborn VIII 1972

2.1.1.9. zaman [21] “zaman”

Sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde *Rylands* ve *TİEM 73* ile tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *zamana* şeklinde yer verilen sözcük için “zaman” açıklaması yapılmıştır (DTS s. 639). Räsänen *zaman* olarak incelediği sözcüğü “zaman, belirli bir an” anlamıyla ifade etmiş ve kökenini Arapça *zamān* ile açıklamıştır (ED s. 529). Tietze *zaman* sözcüğünü <Ar. zemān olarak açıklamıştır (TETTL s. 475). Nişanyan sözcüğün kökenine dair “~ Ar/Fa *zamān* زمان ‘vakit, çağ, devir’ ≈ İbr/Aram *zāmān* זמן a.a. ≈ Akad *simānu* ‘belirli bir gün ve zaman, an’” ifadesine yer vermiştir (Nişanyan, m. *zaman*). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcüğe 23. sûre ve 344. maddede أَجَلًا olarak yer verilmiştir ve anlamı “ecel” şeklinde açıklanmıştır (Elmalılı s. 344). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde أَجَلًا maddesinde sözcüğün anlamına “belirli bir süre” olarak değinilmiştir (Çanga, s. 48). Sözcük günümüze dek ulaşmıştır ve *zaman* şeklinde *Türkçe Sözlük* (2011, s. 2641)’te yer verilmiştir. Sözcüğün anlamına “bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit; bu sürenin belirli bir parçası, vakit; belirlenmiş olan an; çağ, mevsim; bir işe ayrılmış veya bir iş için alışılmış saatler, vakit; dönem, devir; olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, düzenli gök olaylarını birim olarak kullanan sanal bir kavram; fiillerin belirttikleri geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman kavramı; yer kabuğunun geçirdiği gelişimde belirlenen ve fosillere göre dörde ayrılan geniş evrelerden biri” açıklamaları ile çeşitli şekillerde değinilmiştir. Günümüzde “zaman” anlamını sağlamak için sıklıkla başvurulmuş sözcüklerdendir.

Sözcük günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *zaman* “zaman” (Akdoğan, 1999, s. 819), Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde “vakit, müddet, hengâm; devir, çağ, zamane” (Altaylı, 2018, s. 3694) ve Gagauz Türkçesinde *zaman* “zaman” olarak varlığını sürdürmektedir (Gaydarcı vd., 1991, s. 263). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde *zaman* “zaman” (Tavkul, 2000, s. 425) ve Başkurt Türkçesinde *zaman* şeklinde ve “zaman, vakit” anlamıyla yer almaktadır (Özşahin, 2017, s. 751). Karay Türkçesinde *zaman* sözcüğü “zaman, vakit” anlamıyla yaşamaktadır. (Çulha, 2006, s. 127). Karakalpak Türkçesinde sözcük “zaman” anlamıyla tespit edilmiştir (Baskakova, 1958, s. 280). Kazak Türkçesinde *зaman* şekliyle tespit edilen sözcük “zaman, vakit, devir” anlamlarıyla açıklanmıştır (Koç vd., 2019, s. 210). Tatar Türkçesinde de sözcük *зaman* “zaman” olarak tespit edilmiştir (Koç vd., 2019, s. 97). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *зamon* “zaman” olarak tespit

edilen sözcük (Yusuf, 1993, s. 231) Yeni Uygur Türkçesinde de *zaman* “zaman, vakit, devir, çağ” şeklinde varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 474). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde *zaman* sözcüğü tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 803).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

aydı sen zaman berilmişlerdin sän TİEM73 113v/2=007/015

“(...) sen zaman verilmişlerdensin dedi (...)”

uđu barmağay hiç boğun anıñ ölüçi zamanı kerü kalmağaylar TİEM73 250r/8=023/043

“(...) hiçbir halk takip etmeyecek, onun fani zamanı geri gelmeyecek (...)”

zaman bërür men olarka Rylands Ku. T. 183

“(...) ben onlara zaman veririm (...)”

2.1.1.10. üdlek [12] “zaman”

Sözcük Eski Türkçede *Kutadgu Bilig* ve DLT’de tespit edilmiştir. Kâşgarlı Mahmud sözcüğü “zaman, felek” şeklinde incelemiştir (DLT 628/524). Besim Atalay sözcüğe اُنْكَ şeklinde yer vermiştir ve “zaman, felek” olarak açıklamıştır (DLTAtalay I s. 41/17). Räsänen *öd* sözcüğünü “zaman” anlamıyla ifade etmiş ve *öd-lek* sözcüğünün Orta Türkçede “zaman” anlamıyla kullanıldığından söz etmiştir, ayrıca sözcüğün Moğolca *üde* “öğle vakti” sözcüğü ile ilişkisi üzerinde durmuştur (VEWT s. 368). Clauson sözcüğün kökenine dair *ödleg* < **ödle-* < *ö:d* açıklamasına yer vermiş ve anlam olarak *öd* ile arasında belli bir fark olmadığından söz etmiştir. Sözcüğün ayrıca “öğle vakti; öğlen” anlamına da geldiğini belirtmiştir (ED s. 55). *Drevnetyursky Slovar*’da *ödlek* sözcüğü “zaman, kader” anlamıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 378). Sözcüğün *Kutadgu Bilig*’de *negü ol aħır hal öd ödlek takı* örneğinde olduğu gibi *öd* sözcüğüyle birlikte kullanımı tespit edilmiştir. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*küdelim körelim yime ay akı / negü ol ahır hal öd **ödlek** takı* KB 4924

“Bekleyelim, bir bakalım, ey cömert; sonu ne olacak ve zaman bize daha neler gösterecektir” KB 4924

ödlek anı karıtı DLT 417/328

“Zaman onu ihtiyarlattı.” DLT 417/328

ödlek ertti DLT 628/524

“Zaman geçti.” DLT 628/524

2.1.1.11. üdsüz [12] “zamansız”

Sözcüğe dair örnekler *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *ödsüz* “zamansız” ve *öd* “zaman, kısa süre; saat” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 377). Räsänen *öd* sözcüğünü “zaman” anlamı ile tanımlamıştır (VEWT s. 368). Clauson *ödsüz* < *öd* olarak yer verdiği sözcüğü “zamansız; vakitsiz, erken” anlamıyla ifade etmiştir (ED s. 71). Tietze *öd* şeklinde yer verdiği sözcüğü “zaman” anlamıyla açıklamıştır (TETTL s. 197). Tuncer Gülensoy *öd* sözcüğünü “zaman” şeklinde anlamlandırmıştır ve Eski Türkçeden hareketle açıklamıştır (Gülensoy, 2007, s. 647). Sözcüğün **üdsüz** *kolusuz*, **üdsüz** *kezişiz* şeklinde kullanımına rastlanmıştır. Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*küçlüg katıg yêl kelip ugursuz yıksız yêltirer kağır yavlak yagmur yagıp .. **üdsüz** kolusuz katuyur* AYÇetin VIII 1336

“Güçlü sert bir rüzgâr gelir (ve) zamansız sırasız eser.” AYÇetin VIII 1336

üdsüz kezigsiz kün ay tutungay AYAyazlı VI 693

“Zamansız güneş ay tutulacak.” AYAyazlı VI 693

yeel yağmur üdinçe bolur, üdsüz kolusuz ada tudalar özin ök tarıkar AYAyazlı VI 183

“Rüzgar yağmur zamanında olur. Zamansız tehlikeler kendiliğinden uzaklaşır.” AYAyazlı VI 183

ol evte yaşın tüşmez yala kelmez :: üdsüz ölüm ulatı AYÇetin VII 179

“(...) o eve şimşek düşmez, iftira gelmez. Zamansız ölüm ve başka tehlikeler de olmaz.” AYÇetin VII 179

2.1.1.12. ruzgâr [10] “zaman, devir”

Sözcük *Atebetü'l-Hakayık*, *Rylands* ve *TİEM 73*'te tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da *ruzgar* sözcüğü “zaman, çağ” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 478). Tietze *rûzigâr* sözcüğünü “zaman” anlamıyla değerlendirmiştir (TETTL s. 509). Nişanyan sözcüğü Farsça *rûzgâr* روزگار sözcüğü ile açıklamıştır ve “gün, gündüz, zaman” anlamlarını vermiştir sözcüğün kökenini Orta Farsça *rōzkār* “bir günde yapılan iş, gün (süre)” < *rōz* “gün, gündüz” olarak incelemiştir (Nişanyan). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim Meal*'inde sözcük 18. sûre ve 12. ayette اَمَدًا şeklinde “süre” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 293). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcüğe اَمَدًا maddesinde değinilmiştir ve anlamı “zaman, uzun süre, nihayet” olarak açıklanmıştır (Çanga s. 66).

Günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde yaşadığı tespit edilen *ruzgar* sözcüğünün anlamı “hayat, maişet” olarak açıklanmıştır (Akdoğan, 1999, s. 653). Altaylı Azerbaycan Türkçesindeki *ruzgar* sözcüğü için “heydar, külək, rih; süratli, keskin; hava; devran, zaman; talih, felek; geçim, vaziyet, hâl” açıklamalarına yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 2846). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *ruzger* sözcüğü “rüzgâr, yel; canlılık, ömür” (Özşahin,

2017, s. 487). Karakalpak Türkçesinde *pyzuzəp* sözcüğüne yer verilmiştir (Baskakova, 1958, s. 552).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

seniñ ruzgarıñ bu köñülçe kılın AH 414

“Bu senin zamanındır istediğini yap.” AH 414

anı kim ürgerdiler ruzgarın TİEM73 215r/5=018/012

“(…) onu ki zamanı hesaplayıp (…)”

olarnı bir rüzgarke tegi Rylands Ku. T. 148

“(…) onları bir zamana kadar (…)”

yakın rüzgarğa tegi aygıl Rylands Ku. T. 78

“(…) yakın zamana kadar söyle (…)”

2.1.1.13. zamāne [8] “müddet, zaman”

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinleri arasından *Atebetü'l-Hakayık*, *Kutadgu Bilig* ve *TİEM 73*'te yer almaktadır. *Drevnetyursky Slovar*'da *zamana* sözcüğüne “zaman” anlamıyla yer verilmiştir (DTS s. 639). Räsänen *zaman* sözcüğüyle ilgili olarak “zaman, belirli bir an” açıklamasını yapmıştır ve kökenini Arapça *zamān* “zaman” şeklinde açıklamıştır (VEWT s. 529). Tietze *zaman* sözcüğünü <Ar. *zēmān* olarak açıklamıştır (TETTL s. 475). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili “~ Fa *zamāne* زمانه ‘devir, devran, çağ’ << OFa *zēmānag* < OFa *zēmān* +a” açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *zamane*). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcüğe 20. sûre ve 129. ayette وَأَجَلٌ şeklinde yer verilmiştir ve anlamı “belirlenmiş bir süre” olarak ifade edilmiştir

(Elmalılı s. 320). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde *الجل* olarak yer verilmiştir ve anlamı “ecel (tayin edilen vaktin sonu)” şeklinde açıklanmıştır (Çanga, s. 48). Sözcük günümüze ulaşan sözcüklerdendir ve *zamane* şeklinde *Türkçe Sözlük* (2011, s. 2642)'te “içinde bulunulan zaman, dönem; yakınma veya hafifseme yoluyla şimdiki zaman” anlamları ile yaşamaktadır.

Sözcük günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *zamana* “zamane” olarak varlığını sürdürmektedir (Akdoğan, 1999, s. 819). Altaylı'nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *zamana* “yaşanılan zaman, devir; devir, zaman; baht, talih, felek” şeklinde varlığını sürdürmektedir (Altaylı, 2018, s. 3964). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde sözcük *zamana* “zamane, devir, çağ” şeklinde yaşamaktadır (Özşahin, 2017, s. 751). Kazak Türkçesinde de sözcük *замана* “zaman, zamane, devir” anlamıyla varlığını devam ettirmektedir (Koç vd., 2019, s. 210). Karay Türkçesinde *zaman* sözcüğü “zaman, vakit” anlamıyla yaşamaktadır. (Çulha, 2006, s. 127). Karakalpak Türkçesinde sözcüğün *zaman* sözcüğüyle ilişkisinden ve “zaman” anlamından bahsedilmiştir (Baskakova, 1958, s. 280). Tatar Türkçesinde *замана* “zamane” şeklinde açıklanmıştır (Ganiyev, Ahmet'yanov vd., 1997, s. 97). Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde *zamane* sözcüğü “zamane, devir, devran” anlamları ile ifade edilmektedir (Necip, 2016, s. 474). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde sözcük *zamana* olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 803).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*eger oza yarlıg barmış yok erse idiñ bolğay erdi kın tutaşı vaqt **zamāne** atalmış* TİEM73
235r/2=020/129

“(...) eğer emir verilmişse Tanrı cezayı sonsuz vakitte belirlemiş (...)”

*kuruğluğ turur bu **zamane** yası / ara aşğı tegrür arala yası* KB 4926

“Zamane yayı kuruludur; insanlara bazen faydası, bazen de zararı dokunur.” KB 4926

*küdelim bir ança sınaım anı / negü teg ahır hal **zamane** küni* KB 4930

“Biraz bekleyelim ve onu tecrübe edelim, sonu ne olacak ve önümüzdeki günler bize ne gösterecek.” KB 4930

bayat kimke birse kılinç arkı / anı emgetür bu zamane okı KB 1983

“Tanrı kime kötü bir tabiat vermiş ise, bu felek oku ona eziyet çektirir.” KB 1983

2.1.1.14. ürlüksüz [7] “fanilik, geçicilik”

Sözcük *Altun Yaruk*’ta ve *Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *ürlüksüz* maddesinde “geçici” anlamıyla ele alınmıştır (DTS s. 627). Räsänen sözcüğün kökeniyle ilgili *ür-lüg* “sürekli” açıklamasına yer vermiştir (VEWT s. 522). Clauson sözcüğe ilişkin *ürlüksüz* < **ürlük* < *ür* “geçici” açıklamasını yapmıştır (ED s. 229). Marcel Erdal *ürlüklüg* ve *ürlüksüz* sözcüklerinin daha çok Budist metinlerinde tespit edildiğinden söz etmiştir, ayrıca *ürlüksüz meñü* örneğinin “sonsuz” anlamına geldiğini ifade etmiştir (OTWF s. 130). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

turmazın serilmez ürlüksüz için körürler AYTokyürek IV 2209

“(…) fazla durmayıp tahammül etmemek ile faniliği görürler.” AYTokyürek IV 2209

ürlüksüz için emgekin emgek için mensizin mensiz için kurugın körürler AYTokyürek IV 2211

“Fânilik için, ıstırapın ıstırapı için, benliksizliğin benliksizliği için boşluğu görürler.” AYTokyürek IV 2211

ürlüklügü ürlüksüzüg ömezler „bodili bodi ermezüg ömezler AYTokyürek IV 2199

“Sürekliliği ve süreksizliği düşünmezler. Bodhi ve bodhi olmamayı düşünmezler.”
AYTokyürek IV 2199

alku nomı ürlüksüz üzlünçüde meşüsüz bolar yene alkugun biligsiz biligtin tururlar
AYUçar V 526

“Bütün *dharması* bitimli fanilikte ebedisiz (Skr. *anitya*) olur. Yine hepsi birlikte bilgisiz bilgidendir.” AYUçar V 526

yeg biligi üze kentü özi bilip beş yapıg etöznün ürlügsüzün anjar tayaglığın çın kertü köñülüg öritip HTRöhrborn VIII 1876

“[Ganz von] selbst verstand er die Unbeständigkeit des Körpers der Fünf Skandhas [Üstün bilgiyi kendi gerçeği bilip bünyesinin vücudunun faniliğini anladı(...)] ”
HTRöhrborn VIII 1876

2.1.1.15. sap [5] “dönüm; aşama, sıra” (Çin. 次 *ci*)

Sözcük *Altun Yaruk* ve *DLT*’de tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *sap* sözcüğü “dönüş, sıra” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 485). Räsänen *sap* sözcüğüyle ilgili “sıra, dizgi” tanımını yapmıştır (VEWT s. 401). Clauson *sab* sözcüğü ile ilgili olarak “dönüş, sıra” açıklamasına yer vermiştir (ED s. 782). Nişanyan sözcüğü “dönüş, sıra” anlamlarının dışında Eski Türkçe *sap* “bıçak veya kılıç kabzası” ≈ Eski Türkçe *sap*- “delmek, sivri bir şey sokmak” şeklinde açıklamıştır (Nişanyan, m. *sap*). Besim Atalay sözcüğü سَاب maddesinde incelemiş ve anlamını “bir söze verilecek cevapta sıra, yanıt” olarak açıklamıştır (DLTAtalay III s. 145/14). Sözcüğün Çince karşılığı 次 *ci* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 396). Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

kesinlerniñ sapınta kayu kayu ig agrıg AYUçar IX 513

“(…) [hangi] mevsimin dönümünde (Skr. *rtu*) hangi hastalık nasıl ortaya çıkıyor (…)”
AYUçar IX 513

kim ol bo oronta bodis(a)t(a)vlar yoriguluk nomlar kezigin üzüksüz sapça ukarlar
AYAyazlı IV 2863

“(…) ki bu yolda Bodhisattvalar uygulanacak öğreti yolunu (uygulama yöntemlerini) sürekli sırayla anlarlar.” AYAyazlı IV 2863

temin on bo yer oronlarka sapça kezigçe teggeli AYAyazlı IV 2905

“(…) derhal bu on yere sırayla ulaşabilirler.” AYAyazlı IV 2905

2.1.1.16. **çak** [4] “çağ, zaman; (zaman itibariyle) tam, az evvel, demin”

Sözcük “çağ dönem” anlamıyla *Şine Usu Yazıtı*’nda tespit edilmiştir. *Şine Usu* K 4’te geçen bu sözcüğü, Ramstedt, *tör ... baçak*; Orkun, *tör ... b ç k*; Malov ve Aydarov, *türk kıbçak*; Moriyasu *türük kagançık*; Berta ise *türk kagan çak* okumuşlardır (Aydın, 2018, s. 122). Uygur Türkçesine ait Hsüen Tsang ve Altun Yaruk eserlerinde tespit edilen sözcük Drevnetyursky Slovar’da *çaq* “zaman, saat” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 140). Räsänen “zaman” anlamını verdiği *çak* sözcüğünün aynı anlamı belirten Moğolca *çag* sözcüğünden geldiğini ifade eder (VEWT s. 95). Clauson *çağ* sözcüğüyle ilgili olarak “zaman, zamanın bir noktası, belli bir zaman” anlamı üzerinde durmuştur (ED s. 403). Tietze *çağ* sözcüğüne yer vermiş ve sözcüğü “vakit, zaman parçası, hayat parçası, mevsim, devir” anlamları ile açıklamıştır, Clauson ve Doerfer’in görüşlerine değinerek sözcüğün kökenini < ET. *çak* ile değerlendirmiştir (TETTL s. 462). Hasan Eren *çağ* sözcüğünün anlamını “vakit” olarak ifade eder. Sözcüğün Türkçede “yaş; devir” anlamlarında da yaygın olarak kullanıldığından söz eder (Eren s. 76). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Moğolca *çag* “zaman” sözcüğü üzerinde durur (Nişanyan, m. *çağ*). Sözcük *Türkçe Sözlük* (2011, s. 478)’te *çağ* şeklinde tespit edilmiştir ve “zaman anlamı, vakit” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir.

Günümüz Türk dilleri incelendiğinde Oğuz grubu Türk dillerinden Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *çağ* “vakit, zaman dilimi, zaman, an” olarak açıklanmıştır (Altaylı, 2018, s. 646). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde sözcüğe *çak* olarak “zaman” anlamıyla yer verilmiştir (Tavkul, 2000, s. 166). Tatar Türkçesinde *çak* sözcüğü “çağ, zaman, devir, vakit” anlamıyla varlığını

sürdürmektedir (Ganiyev, Ahmet'yanov vd., 1997, s. 389). Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde *çağ* sözcüğü “çağ, zaman, vakit, devir” anlamları ile yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 67). Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcük *çak* şeklinde Eski Türkçedeki anlamıyla “zaman, çağ, güç; savaş” olarak ifade edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 69). Kırgız Türkçesinde sözcük *çak* “zaman, vakit” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 244).

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

türük kagan çak elig yıl olormış Şine Usu K 4

“Türk kağanı döneminde elli yıl ülkeyi idare etmiş.” Şine Usu K 4

çak amtı maña ugrayu et'özümün isig özümün tiğülük AYGulcalı X 192

“(İşte) tam şimdi vücudumu, hayatımı adayacak zaman çıka geldi.” AYGulcalı X 192

kim erti erki ölürdeçi , ögükk(i)yem çak seni, tegürdeçi monı teg AYGulcalı X 510

“Kim idi (o) kesen sevgili yavrumun vücudunu; dağılıp yatıyor eyvah kalan kemikleri her yerde (...)”AYGulcalı X 510

xan qıltilar: çak ança HT V 65 25

“(...) han kıldılar, işte o zamanda (...)”

2.1.1.17. keziglig / keziklig [3] “sıralı, müddetli” (Çin. 次第 *ci di*)

Eski Türkçe döneminde “sıra, müddet” anlamlarına gelen *keziglig* sözcüğü *Hsüen Tsang ve Altun Yaruk* metinlerinde tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da *kezik* sözcüğü “sıra” anlamıyla ifade edilmiştir (DTS s. 305). Räsänen sözlüğünde yer verdiği *kez* sözcüğüyle ilgili olarak “...zamanlar” anlamına yer vermiştir (VEWT s. 260). Clauson *keziglig* < *kezig* sözcüğünün çeşitli potansiyel anlamlarıyla daha çok “nöbetçi”

şeklinde kullanıldığından söz eder. Sözcüğü *kez[ig]lig* “onun sırası” anlamıyla açıklar (ED s. 759). Tuncer Gülensoy ise ilgili olabilecek *kez* sözcüğünü “defa, kere” anlamıyla açıklamıştır (Gülensoy, 2007, s. 505). Sözcüğün Çince karşılığı 次第 *ci di* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377).

Günümüz Türk dilleri değerlendirildiğinde Kırgız-Kıpçak grubu Altay Türkçesinde sözcük *kezek* maddesinde Eski Türkçedeki anlamına yakın olarak “bölüm, parça; süre” şeklinde açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 107). Kıpçak grubu Kazak Türkçesinde *кезек* “sıra, kuyruk, vardiya, posta” anlamıyla yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 237). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *кез* sözcüğü “zaman, vakit” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Yusuf, 1993, s. 245).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

k(a)ltı ol ugrayu dyanıg ok okıtdaçı ap uzun keziglig ap y(e)me şlok üzeki kayu nomlar erser AYTokyürek IV 1781

“Özellikle işaret ile bilmek ise o tamamen dhyānayı okutacak hem uzun sıralı hem de heceyi (...)” AYTokyürek IV 1781

uzun keziglig nomlar erser AYTokyürek IV 1793

“Uzun sıralı öğretiler ise (...)” AYTokyürek IV 1793

tükel keziglig qılu teginip HT V 30 2

“(...) tamamen sıralı kılıp erişip (...)”

2.1.1.18. kibe [3] “kısa zaman geçmek”

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de tespit edilmiştir. Besim Atalay sözcüğe DLT’de 𐰇𐰪 şeklinde yer vermiştir ve “az zaman, kısa zaman (Oğuzca)” olarak açıklamıştır (DLTAtalay III s. 217/20). *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *kibe* şeklinde yer

almaktadır ve anlamı “kısa zaman” olarak açıklanmıştır (DTS s. 306). Clauson *kibe* sözcüğüyle ilgili olarak “zamanın kısa bir kısmı; birkaç gün” ifadesine yer vermiştir (ED s. 687). Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

kibe boldı DLT 540/441

“Kısa bir zaman geçti.” DLT 540/441

2.1.1.19. *dirig* [2] “mühlet, süre”

Sözcük Karahanlı Türkçesine ait Kur'an tercümelerinden *TİEM* 73'te *dirig kıl-* ve *dirig beril-* şeklinde yer almaktadır, “diriltme gününe kadar” anlamıyla zamanı vurgulamaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim*'inde sözcük 30. sûre ve 56. ayette *الْبُعْثِ* maddesinde “diriltme gününe kadar” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 409). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcük *الْبُعْثِ* “ihya, diriltme” manasında kullanılmıştır (Çanga, s. 93). Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

aydı anlar kim berildi bilig imān dirig kıldınızlar tañrı bitigi içinde kıyāmet künike tegi bu turur qopargu kün velikin siler bilmes erdiñizer TİEM 73 298v/7=030/56

“Onlar ki onlara iman verildi, diriltme gününe kadar kıyamet gününe kadar (...)”

ayğıl açmak küni içinde asıg kılmaz anlarkā tandılar imānları ap yme anlar dirig berlürler TİEM 73 303r/3=032/029

“(...) onlara yine diriltme gününe kadar (...)”

2.1.1.20. ugurlug [2] “zamanlı”

Sözcük DLT’de “zamanında, imkân ve şartlar ölçüsünde” anlamıyla tespit edilmiştir (DLT 84/76). Besim Atalay sözcüğe اُغُر şeklinde yer vermiştir ve “vakit zaman” olarak açıklamıştır (DLTAtalay I s. 136/19). *Drevnetyursky Slovar*’da *oğur* şeklinde yer verilen sözcük “zaman” anlamı ile açıklanmıştır ve *oğurluğ* şekli “zamanında, uygun” anlamıyla tanımlanmıştır (DTS s. 364-365). Resenen *oğur* maddesinde sözcüğe “zaman, fırsat, sebep” olarak yer vermiştir (VEWT s. 358). Clauson’un sözlüğünde *uğur* şeklinde yer verdiği sözcük anlamsal olarak “zaman” ve “sebep” anlamlarını çağrıştırır (ED s. 90). Tietze *uğur* sözcüğüne dair “zaman, şans, talih; yön, taraf, istikamet” açıklamalarına yer vermiştir (TETTL s. 322). Hasan Eren *uğur* sözcüğünün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığından ve Eski Türkçede çoğunlukla “vakit” olarak geçtiğinden söz eder (Eren, 1999, s. 422). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Eski Türkçe *oğur/uğur* şekline değinmiş ve sözcüğü “kasıt, fırsat, denklik, tesadüf, (Oğuzca) rastlık, şans” anlamlarıyla açıklamıştır (Nişanyan, m. *uğur*). Tuncer Gülensoy *uğur* sözcüğüne dair “Bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirli veya bazı nesnelerde var olduğuna inabilen iyilik kaynağı; bu nitelikte olduğuna inanılan şey; meymenet, kadem” açıklamalarına yer vermiş ve sözcüğün kökenini “ET. *uğur* “fırsat” (Euts, 263) ~ OT. *oğur* “uğur, bereket, devlet; kut” (DLT: *oğur bol*- “yol uğurlu, hayırlı olmak”; *ogurlan*- “uğurlanmak, uğurlu olmak”; *ogurlug bol*- “sırasında ve yerinde olmak”; *ogorlug ı*ş “vaktinde ve yerinde yapılan iş”; *ogurluk* “karşılık”) < *oğ-(u)-r*” şeklinde değerlendirmiştir (Gülensoy, 2007, s. 962). Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bu iş ugurlug boldı DLT 39/25

“İş zamanında ve imkân içinde oldu.” DLT 39/25

2.1.1.21. yık [2] “neden, sebep; uygun zaman” (Çin. 緣 *yuan*, 因緣 *yin yuan*, 時 *shi*)

Sözcük “neden, sebep; uygun zaman” anlamıyla *Altun Yaruk*’ta yer almaktadır. Sözcüğün *Altun Yaruk* metinlerinde sıklıkla *ugur* sözcüğü ile birlikte kullanıldığı ve anlamı kuvvetlendirdiği görülmüştür. Temel anlamı “neden, sebep” iken *ugur* sözcüğü

ile birlikte “zaman, uygun zaman” anlamıyla da kullanılabilmektedir. Çince den tercüme edilen metinlerde kimi zaman *tıtag, ugur, avant, utpad* sözleriyle de temsil edilen 因緣 *yin yuan* sözlerinin karşılığı olarak kullanılmıştır (Çetin, Ölmez, 2021, s. 174). Sözcüğün Çince karşılığı緣 *yuan*, 因緣 *yin yuan*, 時 *shi* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 512). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bo montag ugur yık AYÇetin VIII 983

“Böyle bir nedenle (...)”AYÇetin VIII 983

el han orunun içgingu uguri yıkı bultuksar AYÇetin VIII 1572

“Hükümdarlık tahtını kaybetme zamanı gelse (...)”AYÇetin VIII 1572

2.1.1.22. asr [1] “yüzyıl, ikinci vakti”

Sözcük *TIEM 73*’te tespit edilmiştir, sözcüğe dair “asr suresinin adı; yüzyıl, ikinci vakti” açıklamasına yer verilmiştir. Tietze sözcüğü *asr* maddesinde değerlendirmiştir ve “çağ, devir, zaman” anlamlarıyla açıklamıştır (TETTL s. 212). Nişanyan sözcüğü Arapça ‘*aşr* عصر “çağ, dönem, devir, ikinci vakti” sözcüğü ile açıklamıştır ve Aramice ‘*aşarthā* ile İbranice ‘*asereth* “kalabalık, hengâme, Pesah bayramını izleyen elli günlük süreyi tamamlayan festival, herhangi bir dönemin sonu” < ‘*āšar* “sıkışmak, tıkanmak, kalabalık olmak” sözcükleri ile ilişkisi üzerinde durmuştur (Nişanyan, m. *asır*). Sözcük günümüzde *asır* şeklinde “yüzyıl, çağ” anlamıyla Türkçe Sözlük’te tespit edilmiştir (2011, s. 165). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcüğe asr sûresi olarak العصر şeklinde yer verilmiştir (Elmalılı, s. 601). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcük العصر maddesinde incelenmiştir ve “asır, yüzyıl, ikinci vakti, zaman, devir” anlamlarına değinilmiştir (Çanga, s. 342).

Günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde sözcüğün *asir* maddesinde “asır, yüzyıl” anlamlarıyla yaşadığı tespit edilmiştir (Gaydarci vd., 1991, s. 17). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *acp* şeklinde “yüzyıl, asır” olarak varlığını sürdürmektedir (Yusuf, 1993, s. 199).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bu ‘asr süresi üç âyet turur mekkede inmiş turur TİEM73 448v/6 103

“Bu ‘*asr* suresi üç ayettir ve Mekke’de inmiştir.”

2.1.1.23. çer [1] “Oğuzcada vakit”

Sözcüğe dair açıklamalar DLT’de “Oğuzcada vakit” olarak yer almaktadır. Besim Atalay جَر şeklinde yer verdiği sözcüğü “vakit” anlamıyla açıklamıştır (DLTAtalay I s. 323/1). *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *čer* “saat, zaman” anlamıyla incelenmiştir (DTS s. 145). Clauson sözcükle ilgili olarak *čer* maddesinde “zaman” anlamından söz etmiştir (ED s. 427). Sertkaya sözcüğün Çince kökenli olduğunu belirtmiştir (Sertkaya, 2009, s. 18). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bu çerlikde kel DLT 162/141

“Bu vakitte gel.” DLT 162/141

2.1.1.24. çerig [1] “Oğuzcada bir şeyin zamanı”

Sözcük DLT’de “Oğuzcada bir şeyin zamanı” şeklinde yer almaktadır. Besim Atalay DLT’de جَرِك şeklinde yer verdiği sözcüğe dair “her şeyin karşısı; Oğuzcada her şeyin vakti, sırası” açıklamasın yapmıştır (DLTAtalay I s. 388/20). Clauson *çerig* sözcüğünü “her şeyin tersi ve her şeyin zamanı” olarak açıklamıştır (ED s. 429). *Drevnetyursky*

Slovar'da *çerig* sözcüğü "saat, zaman" anlamıyla incelenmiştir (DTS s. 145). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

çerig "Oğuzcada her şeyin karşı tarafı ve her şeyin zamanı." DLT 195/167

2.1.1.25. **dehr** [1] "dünya, zaman, devir"

Sözcük Karahanlı Türkçesine ait Kur'an tercümelerinden *TİEM* 73'te tespit edilmiştir. Tietze sözcüğü *dehr* şeklinde "zaman" anlamıyla incelemiştir (TETTL s. 579). Nişanyan sözcüğün kökenini Arapça *dahr* دَهر şeklinde açıklamıştır ve "çağ, zaman, son, felsefede maddi dünya" anlamıyla ifade etmiştir (Nişanyan, m. *dehri*).

Sözcüğün günümüz Türk dilleri açısından görünümü incelendiğinde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *dehr* olarak yaşamaktadır ve "dünya, âlem; devir, zaman; kısmet, talih" anlamıyla ifade edilmektedir (Akdoğan, 1999, s. 183). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *deher* olarak tespit edilen sözcük "zaman, dönem; devir" şeklinde varlığını sürdürmektedir (Özşahin, 2017, s. 124).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bu dehr süresi otuz bir âyet turur mekkede inmiş turur TİEM73 429r/5

"Bu dehr suresi otuz biz ayettir, Mekke'de inmiştir (...)"

2.1.1.26. **kezigli / kezikli** [1] "sıralı, müddetli" (Çin. 次第 *ci di*)

Eski Türkçe döneminde "sıra, müddet" anlamlarına gelen *kezigli* sözcüğü *Rylands* Kur'an tercümesinde tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da *kezik* sözcüğü "sıra" anlamıyla ifade edilmiştir (DTS s. 305). Räsänen sözlüğünde yer verdiği *kez* sözcüğüyle ilgili olarak "...zamanlar" anlamına yer vermiştir (VEWT s. 260). Clauson *keziglig* < *kezig* sözcüğünün çeşitli potansiyel anlamlarıyla daha çok "nöbetçi" şeklinde kullanıldığından söz eder. Sözcüğü *kez[ig]lig* "onun sırası" anlamıyla açıklar (ED s. 759).

Tuncer Gülensoy ise ilgili olabilecek *kez* sözcüğünü “defa, kere” anlamıyla açıklamıştır (Gülensoy, 2007, s. 505). Sözcüğün Çince karşılığı 次第 *ci di* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377).

Günümüz Türk dilleri değerlendirildiğinde Kırgız-Kıpçak grubu Altay Türkçesinde sözcük *kezek* maddesinde Eski Türkçedeki anlamına yakın olarak “bölüm, parça; süre” şeklinde açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 107). Kıpçak grubu Kazak Türkçesinde *кезек* “sıra, kuyruk, vardiya, posta” anlamıyla yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 237). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *kez* sözcüğü “zaman, vakit” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Yusuf, 1993, s. 245).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

kaçan tegse olarka kezigli yekdin pend alnurlar ançada olar körügliler Rylands Ku. T. 201

“Ne zaman ki onlara sıralı erişse (...)”

2.1.1.27. **keziğsiz** [1] “nöbetsiz, vakitsiz, sırasız”(Çin. 次第 *ci di*)

Eski Türkçe döneminde “sıra, müddet” anlamlarına gelen *kezig* sözcüğüne *Altun Yaruk* metinlerinde rastlanmıştır. Sözcük “devamlı, aralıksız” anlamlarıyla ise *keziğsiz* olarak *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. Räsänen ise sözcüğü *kez* maddesinde “... zaman” anlamıyla açıklamıştır. (VEWT s. 260). *Drevnetyursky Slovar*’da *kezik* “Sıra.” anlamına gelmektedir (DTS s. 305). Clauson’a göre sözcük ED’de *kezig* <*kez-* şeklinde “dönüş, sıra” olarak açıklanmıştır. Clauson aynı zamanda *keziglig* < *kezig* maddesine de yer vermiş ve metnin bağlamına göre çeşitli anlamlar barındırabileceğinden söz etmiştir (ED s. 758). Sözcüğün Çince karşılığı 次第 *ci di* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377). Sözcüğün taranan metinler içerisinde *kolusuz keziğsiz* kullanımı tespit edilmiştir.

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *kezek* maddesinde “bölüm, parça; süre” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 107). Oğuz grubu Türk dillerinden

Gagauz Türkçesinde *kesilmezlik* “devamlılık” anlamıyla takip edilebilmektedir (Gaydarci vd. 1991, s. 144). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde sözcüğe *кезекус* “sırasız, sıra beklemeden” şeklinde rastlanmıştır (Koç vd., 2007, s. 237). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *кез* sözcüğü “zaman, vakit” anlamlarıyla yer almaktadır (Yusuf, 1993, s. 245).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

kolusuz keziğsiz tolı tüşer kar yagar AYÇetin VIII 1444

“Zamansız, aralıksız dolu düşer, kar yağar.” AYÇetin VIII 1444

2.1.1.28. keşin [1] mevsim, çifte ay, iki aylık zaman periyodu

Drevnetyursky Slovar’da sözcüğe dair *keşin* maddesinde “iki aylık süre” veya “sutra, bölüm” açıklamalarına yer verilmiştir (DTS s. 303). Marcel Erdal sözcüğün anlamını “iki aylık bir zaman periyodu” olarak açıklamıştır (OTWF s. 304). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

birer keşinin bir uçluğ kop süzük kirtgünç AYÖlmez III 198/14

“(…) birer kısmı, bir taraflı, bütünüyle temiz inançlı (…)” AYÖlmez III 198/14

2.1.1.29. kolulug [1] “zamanlı” (Çin. 時 *shi*)

Uygur Türkçesine ait *Altun Yaruk* metinlerinde tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *qolu* şekline ek olarak *qoluluy* (ülgülüg *qoluluy*) maddesinde “ölçülü” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 624-625). Räsänen *kolu* maddesinde “zaman, mevsim, iklim” anlamıyla yer verdiği sözcüğü Moğolca *quuli* “eski gelenek, yasa” sözcüğü ile açıklamış ve kökeninin Çinceye dayandırmıştır (VEWT s. 288). Clauson *kolu* maddesinde “belli bir zaman” olarak açıklamasına yer vermiştir ve özellikle astronomik

metinlerde “on saniyelik bir süre” anlamına geldiğini ifade etmiştir (ED s. 617). Hamilton, *kolula-* fiilinin kökenini açıklarken fiilin Sanskritçe *kāla* “zamanda bir nokta, an” sözünden türediğini belirtmiştir (1986, s. 14). Erdal da *kolula-* fiilini incelerken Hamilton’un görüşüne atıfta bulunmuştur. Sözcüğün Çince karşılığı 時 *shi* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 466). Sözcüğün *ülgülüğ* **koluluğ** şeklinde kullanımına rastlanmıştır. Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*kılınç erser sanlığ sakışlığ ülgülüğ **koluluğ** titir* AYÖlmez III 156/15

“Davranış ise sayılı, hesaplı, ölçülü, biçilidir.” AYÖlmez III 156/15

2.1.1.30. *köç* [1] “saat”

Sözcük *bir köç küdgil* örneği ile DLT’de tespit edilmiştir. Besim Atalay DLT’de كُحْ şeklinde yer verdiği sözcüğün anlamını “saat, an, müddet” olarak ifade etmiştir (DLTAtalay I s. 321/16). Sözcükle ilgili açıklamaya *Drevnetyursky Slovar*’da *köç* maddesinde yer verilmiştir ve “uzun bir süre boyunca” anlamıyla ifade edilmiştir (DTS s. 311). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bir köç küdgil DLT 162/141

“Bir süre bekle.” DLT 162/141

2.1.1.31. *kündelü* [1] “kuşluk vakti”

Sözcük *kündelü* şeklinde *TIEM* 73’te geçmektedir. Räsänen *kün* sözcüğünü “gün” şeklinde açıklamıştır (VEWT s. 309). Clauson *kün* sözcüğünün başlangıçta “güneş” ve buna ek olarak “gün” anlamına geldiğini ifade etmiştir. Clauson ayrıca *küntüz* “günlük” ve *küntemek* “günlük” sözcüklerine değinmiş kökeniyle ilgili <*kunte <kün

açıklamasına yer vermiştir (ED s. 725-731). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Eski Türkçe *kün* “güneş, gündüz” sözcüğüne değinmiştir (Nişanyan, m. *künde*). Tuncer Gülensoy sözcüğü DLT’den hareketle *kündiye* (hlk) “gündeye, gündelik” maddesinde incelemiştir (Gülensoy, 2007, s. 591). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm*’inde sözcük 7. sûre ve 98. ayette ضَحَى şeklinde “kuşluk vakti” olarak açıklanmıştır (Elmalılı, s. 162). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe اضْحَى maddesinde değinilmiştir ve “kuşluk vakti” olarak açıklanmıştır (Çanga, s. 310).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde sözcüğün dayandığı kökle ilgili olarak Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *kün* sözcüğü “güneş, gün, hava” ve *künde*- “zaman geçirmek” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 129). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde sözcük *kün* maddesinde “gün” olarak açıklanmıştır (Tavkul, 2000, s. 287). Karay Türkçesinde *kün* ve *küntüz* sözcükleri yer almaktadır (Çulha, 2006, s. 83). Kazak Türkçesinde sözcükle ilgili olarak *күн* maddesine yer verilmiş ve sözcük “güneş, gün, gündüz, tam gün, yirmi dört saat, vakit, zaman, hava durumu” anlamlarıyla açıklanmıştır (Koç vd., 2019, s. 275). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcüğün *күн* şekline “gün” anlamıyla rastlanmıştır (Yusuf, 1993, s. 250). Yeni Uygur Türkçesinde sözcük anlam ve şekil açısından Eski Türkçe *kündelü* sözcüğüyle ilişkili olarak *kündülük* şeklinde “gündelik, her günkü” anlamıyla yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 212). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde sözcük *kün* şeklinde “güneş, gün, hava” anlamıyla tespit edilmiştir (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 59).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

azu korkunçsuz mı boldı elleri boğunu kim kelmekke olarkā ‘azābımız kündelü anlar oynarlar TİEM73 121v/7=007/098

“(...) korkusuz mu oldu? İli halkı ki azabımız onlara kuşluk vakti (...)”

2.1.1.32. tıdın [1] “vakit”

Sözcüğün örnekleri DLT’de tespit edilmiştir. Sözcüğün *tı* sözcüğü ile ilişkisi üzerinde durulabilir, *tı+dın* şeklinde oluştuğundan söz etmek mümkündür. *Türkische*

Turfantexte'de *azu ters tetrü* **tdın**ça *yanıluq nomlasar* örneğine yer verilmiştir (Türkische Turfantexte VI 195). Sözcük DLT'de "vakti bildiren bir edat, vakit" olarak açıklanmıştır (DLT 520/419). Besim Atalay sözcüğe تدين şeklinde yer vermiştir ve "vakit bildiren bir kelime" olarak açıklamıştır (DLTAtalay III s. 171/8). Räsänen *tyδ* sözcüğünü "zaman" şeklinde açıklamıştır ve *bu tyδ-yn* "şu anda" örneğiyle açıklamasını kuvvetlendirmiştir (VEWT s. 477). Clauson "vakit" anlamına gelen sözcüğe ED'de *tdın* maddesinde yer vermiştir ve *tı* ile bağlantısı üzerinde durmuştur (ED s. 457). Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bu tđın keldi DLT 520/419

"Bu vakitte geldi." DLT 520/419

2.1.1.33. ugursuz [1] "zamansız"

Sözcük "zamansız" anlamıyla *Altun Yaruk*'ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da *oyur* şeklinde yer verilen sözcük "zaman" anlamı ile açıklanmıştır ve *oyurluy* şekli "zamanında, uygun" anlamıyla tanımlanmıştır (DTS s. 364-365). Räsänen *oyur* maddesinde sözcüğe "zaman, fırsat, sebep" olarak yer vermiştir (VEWT s. 358). Clauson'un sözlüğünde *uğur* şeklinde yer verdiği sözcük anlamsal olarak "zaman" ve "sebep" anlamlarını çağrıştırır (ED s. 90). Tietze *uğur* sözcüğüne dair "zaman, şans, talih; yön, taraf, istikamet" açıklamalarına yer vermiştir (TETTL s. 322). Hasan Eren *uğur* sözcüğünün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığından ve Eski Türkçede çoğunlukla "vakit" olarak geçtiğinden söz eder (Eren, 1999, s. 422). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak Eski Türkçe *ogur/uğur* şekline değinmiş ve sözcüğü "kasıt, fırsat, denklik, tesadüf, (Oğuzca) rastlık, şans" anlamlarıyla açıklamıştır (Nişanyan, m. *uğur*). Tuncer Gülensoy *uğur* sözcüğüne dair "Bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirli veya bazı nesnelerde var olduğuna inabilen iyilik kaynağı; bu nitelikte olduğuna inanılan şey; meymenet, kadem" açıklamalarına yer vermiş ve sözcüğün kökenini "ET. *uğur* "fırsat" (Euts, 263) ~ OT. *ogur* "uğur, bereket, devlet; kut" (DLT: *ogur bol*- "yol uğurlu, hayırlı olmak"; *ogurlan*- "uğurlanmak, uğurlu olmak"; *ogurlug*

bol- “sırasında ve yerinde olmak”; *ogorlug iş* “vaktinde ve yerinde yapılan iş”; *ogurluk* “karşılık”) < *oğ-(u)-r*” şeklinde değerlendirmiştir (Gülensoy, 2007, s. 962). Sözcüğün yer aldığı örnekte **ugursuz** *yıksız* şeklinde kullanımı tespit edilmiştir. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*küçlüg katıg yêel kelip **ugursuz** yıksız yêltirer kağır yavlak yagmur yagıp* AYÇetin VIII 1335

“Güçlü sert bir rüzgâr gelir (ve) zamansız sırasız eser. Korkunç, kötü yağmur yağarak (...)” AYÇetin VIII 1335

2.1.1.34. **ödüş** [1] “bir tam gün”

Sözcük “bir tam gün” anlamıyla *Orhon Yazıtları*’nda geçmektedir. *Drevnetyursky Slovar*’da da sözcükle ilgili *ödüş* < *öd* kökeni üzerinde durulmuştur (DTS s. 377). Räsänen *öd* sözcüğüyle ilgili “zaman” anlamını vermiştir (VEWT s. 368). Clauson *ödüş* sözcüğünün kökenini < *öd* şeklinde açıklamıştır ve kavramın daha çok “24 saatlik bir süre” varsayıldığını belirtmiştir (ED s. 72).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından incelendiğinde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *ödüş* şeklinde “geçme, gitme” anlamıyla varlığını sürdürdüğü görülmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 142).

Sözcüğün metinlerde tespit edilen görünümü aşağıdaki şekildedir:

*kök öñüg yuguru sü yorıp tünli künli yiti **ödüşke** subsuz keçdim* OrhonYazıtları BK GD

“(...) (Gök) Öng (Nehrinin yatağı)nı (adetâ) yoğurarak ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim.” OrhonYazıtları BK GD

2.1.1.35. yıksız [1] “zamansız”

Sözcük “zamansız” anlamıyla *Altun Yaruk*’ta yer almaktadır. Sözcüğün *Altun Yaruk* metinlerinde sıklıkla *ugur* sözcüğü ile birlikte kullanıldığı ve anlamı kuvvetlendirdiği görülmüştür. Sözcüğün *ugursuz yıksız* şeklinde *ugursuz* sözcüğü ile birlikte kullanımına rastlanmıştır. Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

küçlüg katıg yeël kelip ugursuz yıksız yeltirer AYÇetin VIII 1335

“Güçlü sert bir rüzgâr gelir (ve) zamansız sırasız eser.” AYÇetin VIII 1335

2.1.2. “an” Anlamını Karşılayan Sözcükler

2.1.2.1. va’de [112] “kararlaştırılmış zaman”

Sözcük Karahanlı Türkçesine ait metinlerden *Kutadgu Bilig* ve Kur’an tercümelerinden *TİEM* 73’te tespit edilmiştir. Räsänen *vada* “belirlenen zaman, son ödeme zamanı” olarak açıkladığı sözcüğün kökenini Arapça *va’da* “söz vermek” şeklinde incelemiştir (VEWT s. 525). *Drevnetyursky Slovar*’da *va’da* sözcüğüne “söz vermek” anlamıyla yer verilmiştir (DTS s. 631). Sözcük zamanın belirli bir kısmını bildiriyor olması açısından değerlendirilmiştir. Nişanyan Arapça *wa’da(t)* وعدة “vaat, söz verilen şey veya süre” olarak açıkladığı sözcüğün kökeniyle ilgili < Arapça *wa’ada* وعد “söz verdi” değerlendirmesini yapmıştır (Nişanyan, m. *vade*). Günümüzde varlığını *vade* şeklinde sürdüren sözcüğün tanımını *Türkçe Sözlük*’te “bir işin yapılması veya bir borcun ödenmesi için tanınan süre, mühlet, mehil” olarak ifade edilmiştir (2011, s. 2463). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 28. sûre 61. ayette وَعْدًا şeklinde “vaat” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 392). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe وَعْدٌ maddesinde “va’d etmek, söz vermek” anlamıyla yer verilmiştir; ayrıca الْمَوْعِد maddesinde “va’d / va’din yerine getirildiği zaman / va’din yerine getirildiği yer” açıklamalarına değinilmiştir (Çanga, s. 554-555).

Günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *vədə* “bir iş için önceden tayin edilen zaman, vakit, müddet; bir işi tehir etmek için tayin olunan zaman,

vakit, mühlet; genelde zaman, vakit, çağ; bir şeyi yapmak için önceden söz verme” anlamlarıyla açıklanmıştır (Altaylı, 2018, s. 3495). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde *yәde* (vade) olarak yer alan sözcük “ant, yemin” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2019, s. 612). Karay Türkçesinde *vahda* sözcüğüne “vakit, süre, müddet” anlamıyla yer verilmiştir (Çulha, 2006, s. 117). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *ваъда* “vade, söz” şekliyle anlamını koruyarak yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 215).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

yime va‘de kılmış üküş edgülük / ağırlık açığlar yigü kedgülük KB 3734

“Bir de mevki, ihsan, yiyecek ve giyecek hususunda birçok lutuflar vadinde bulunmuşlar.” KB 3734

kişide yawuzraqı yalğan bolur / yawuzda yawuz va‘de kıyğan bolur KB 5077

“Yalancı — insanların kötüsüdür; kötülerin kötüsü ise, verdiği sözünden dönen kimsedir.” KB 5077

ol kişi kim va‘de kıldımız anar TIEM73 285r/5=028/061

“Kendisine (bu dünyada) güzel bir vaatte bulunduğumuz (...)”

2.1.2.2. **tuş** [20] “eşit, denk, vakit, uygun” (Çin. 時 *shi*, 時機 *shi ji*)

Orhon Türkçesi metinlerinde görülmeyen, bununla birlikte hem Budist hem Manihaist hem de din dışı Uygur metinlerinde tespit edilen sözcük çoğunlukla “eşit, denk” anlamında kullanılmakla birlikte kimi durumlarda “zaman” anlamı vermektedir (Çetin, Ölmez, 2021, s. 165). Uygur Türkçesinde *Altun Yaruk*, *Manichaica*, *Hsüen Tsang* ile Karahanlı Türkçesinde *Rylands* ve DLT’de varlığı tespit edilen sözcük etimolojik açıdan incelendiğinde *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *tuş* maddesinde “zaman, an”

anlamıyla incelenmiştir (DTS s. 590). Räsänen ise sözcüğü **tūš* (< *tūl'*) maddesinde Uig. “eş, karşılaşma, uygun; uygun olma” mtü. “yerleşme zamanı” olarak ele alırken *tuš* maddesinde “zaman” anlamına değinmiştir (VEWT s. 501). Clauson *tuš* sözcüğü için “temelde 'eşit, denk', böylelikle 'karşıtı, karşı karşıya’” açıklamasını yapmıştır (ED s. 558). Tietze *tuš* sözcüğünü “karşı, bir şeyin karşıtı” anlamıyla açıklamıştır (TETTL s. 280). DLT’de ise sözcüğe “denk, benzer” anlamlarıyla yer verilmiştir (DLT 497/399). Besim Atalay sözcükle ilgili olarak توش maddesine yer vermiştir “denk, öğür, benzer” olarak ifade etmiştir (DLTAtalay III s. 125-7). Sözcüğün Çince karşılığı 時 *shi*, 時機 *shi ji* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 412).

Sözcük günümüzde Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *tuš* “karşıt durumda; yönelim; zaman, an” olarak tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 187). Kırgız Türkçesinde *tuš* sözcüğüne “zaman” anlamıyla yer verilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 763). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *tuš* şeklinde yer almış ve “karşı, ön, mukabil, yüz; dosdoğru, doğruca; eşit, müsavî, beraber; doğrudan doğruya; merasim borusu; düş, rüya” olarak açıklanmıştır (Özşahin, 2017, s. 748). Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe diğer anlamlarının yanında “tam, kesin, hedefini saptırmayan; tesadüf etmek; müptela olmak, uğramak, maruz kalmak” anlamlarıyla yer verilmiştir (Altaylı, 2018, s. 3377). Uygur grubu Türk dillerinde sözcük benzer şekilde Hakas Türkçesinde *tus* “zaman” anlamlarıyla yaşamaktadır (Arıkoğlu, 2005, s. 529) . Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde *mıyc* “taraf, yön; yön; karşı taraf; zamanında, döneminde” anlamlarıyla yer almaktadır (Koç vd., 2007, s. 588).

Sözcüğün kullanımına ait örnekler aşağıdaki şekildedir:

antag yme tuşlarta tegin boltum han oğlu AYUçar V 565

“(...) (çok) eskiden sayısız sonsuz, devirler içinde bazen kuvvetli han oldum (...)”AYUçar V 565

ol inçip tuştaki kişiler üküş iglig bolurlar AYÇetin VIII 1491

“İşte o zamandaki kişiler çokça hasta olurlar.” AYÇetin VIII 1491

bo üçegü bir tuşta yumgın üntiler ilinçüke AYUçar IX 582

“Bu üçü bir vakit hep birlikte eğlenceye çıktılar.” AYUçar IX 582

burhanlıg edgü üd kolu birle tuş bolup başdınkı yæg kutrulmaklıg tüşke teggeyler
AYÇetin VIII 1015

“Budalı iyi zamanı dileyerek ona rastlayıp en üstün kurtuluş karşılığına ererler.” AYÇetin VIII 1015

kentü köñülinteki sakınçı birle tuş kelmişke ötrü ol wañ küintig beg HTRöhrborn VIII 1595

“da flossen in Anwesenheit des [Boten] Wang Jun-de unwillkürlich seine Trenen vor Rührung und Freude, [Kendi gönlündeki düşünce ile eş geldiğinden dolayı o wañ küintig (...)]” HTRöhrborn VIII 1595

teñ tuşlar kışsun üçün anıñ yolındın Rylands Ku. T. 8

“Eş zamanlarda döndüğü için onun yolundan (...)”

2.1.2.3. kşan [15] “an, lahza”

Sözcük “an, lahza” anlamıyla *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. Ceval Kaya sözcüğün <Skr. *kṣāṇa* bağlantısından bahsetmiştir (AYKaya s. 569). *Drevnetyursky Slovar*’da sözcüğe *kşan* şeklinde yer verilmiştir ve “en kısa zaman aralığı, an” olarak açıklanmıştır (DTS s. 321). Marcel Erdal *kṣāṇa* sözcüğünü “an” olarak tanımlamıştır, Sanskritçe olduğunu belirtmiştir (OTWF s. 54). Sözcüğün zaman anlamı ifade eden *üd* sözcüğü ile beraber kullanımına rastlanmıştır. Örnekleri *Altun Yaruk*’ta *kşan üdki* olarak tespit edilmiştir. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

tütsügnüñ tüptüni bir kşan üd içinde üç miñ uluğ miñ yertinçüte tözü yadılp AYAyazlı VI 512

“(...) tütsünün dumanı bir anda üç bin ulu, bin yeryüzüne yayılıp (...)” AYAyazlı VI 512

bir kşan üdki biligin : ol bilgeler arkası teñlegeli kılınсар AYUçar V 619

“(...) bir lahzalık bilgisi ile o bilge topluluğunki karşılaştırılsa (...)” AYUçar V 619

ayığ kılınçların ‘eng’ muntın bir kşan üdde yeme kizlegülük yaşarguluk ermez AYÖlmez III 140/19

“(...) kötü davranışlarını, en azından kısa bir (*kşana*) an için de olsa gizlememeleri, saklamamaları gerekir.” AYÖlmez III 140/19

2.1.2.4. pes [3] “artık”

Karahanlı Türkçesine ait Kur’an tercümelerinden *Rylands* ve *TIEM* 73’te tespit edilen sözcük “artık” anlamıyla açıklanmaktadır. Tietze *pes* sözcüğüne “yeter, kâfi” anlamlarının yanında “sonra” anlamıyla yer vermiştir (TETTL s. 363). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 3. sûre 82. ayette ذٰلِكَ بَعْدَ “bundan sonra” olarak tespit edilmiştir (Elmalılı s. 59). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde بَعْدَ maddesi “öncenin zıddı olan sonra manasına (yerine göre de henüz, daha, artık gibi manalara) gelir” şeklinde açıklanmıştır (Çanga, s. 94).

Sözcük günümüzde Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde *pes* şeklinde yer almaktadır ve “an, lahza” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 320).

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

kim yüz çewürse andın soñ pes anlar anlar buyrukđın çıkğanlar TIEM73 46r/6=003/082

“Artık bundan sonra kim dönerse, işte onlar yoldan çıkmışların ta kendileridir”

yokattımız olarnı pes yariçi yok olarka Rylands Ku. T. 13

“(...) yok ettiniz artık yardımcı yok onlara (...)”

ol mü'min erse pes korkmaz küç kılmağda Rylands Ku. T. 112

“O mümin ise artık korkmaz güç kılmakta (...)”

2.1.3. “bazen” Anlamını Karşıllayan Sözcükler

2.1.3.1. ara [182] “arasında, arasına, bir şeyin ortası”

Sözcüğün Eski Türkçeden bu yana Türkçenin her döneminde varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Kullanımına ilk olarak Orhon Türkçesi metinlerinde rastlanan sözcük *Orhon Yazıtları*, *Ongi*, *Taryat* ve *Şine Usu*’da; Uygur Türkçesine ait *Altun Yaruk* ve *Manichaica*’da; Karahanlı Türkçesine ait *Atebetü'l-Hakayık*, *DLT*, *Rylands* ve *Kutadgu Bilig*’de tespit edilmiştir. Râsânen sözlüğünde sözcük “aralık, iki nesne arasında, ortada” olarak açıklar (VEWT s. 22). *Drevnetyursky Slovar*’da *ara* “orta, boşluk; bu durumda, anlamında, arasında; anlamında, arasında” şeklinde ifade edilir (DTS s. 50). Clauson sözcüğü “erken dönemlerde iki yer arasında ya da iki kişi arasında anlamlarından kullanılır” olarak tanımlar (ED s. 196). Marcel Erdal *arala-* yapısını incelediği kitabında sözcüğe “aksatmak, durdurmak” anlamlarıyla yer vermiştir (OTWF s. 430). Tietze zarf olarak yer verdiği *ara* maddesinde sözcüğü “arada, zamanda” anlamları ile açıklamıştır. Ayrıca *ara... ara...* kullanımını “gâh... gâh...” anlamıyla değerlendirmiştir (TETTL s. 189). Nişanyan sözcüğün kökenini “<< ETü ara ayırarak [zarf], ayıran [ad] <<? ETü *adra < ETü adır- ayırmak +A” olarak açıklar (Nişanyan, m. *ara*). DLT’de *ara* maddesinde sözcüğün tanımı “(çekim edatı olarak) arasına; bir şeyin ortası” şeklinde yapılmıştır (DLT 56/42). Besim Atalay DLT’de sözcüğe ilişkin أَرَا maddesine yer vermiştir ve anlamını “ara” olarak açıklamıştır (DLTAtalay I s. 87-19). Sözcük aynı zamanda günümüzde *Türkçe Sözlük* (2011, s. 139)’te *ara* maddesinde tespit edilmiştir ve “iki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, aralık, boşluk, mesafe; iki olguyu, iki olayı

birbirinden ayıran zaman, fasıla; kişilerin veya toplulukların birbirine karşı olan durumu veya ilgisi; iç; bir oyunda, bir filmde izleme sırasında dinlenmek üzere verilen kısa süre, antrakt; toplu jimnastik dizilmelerinde, sıradakilerin birbirlerinden yanlamasına olan uzaklıkları; spor karşılaşmalarında oyuncuların dinlenmek ve taktik almak için kullandıkları süre” anlamları ile varlığını sürdürmektedir.

Kutadgu Bilig’de ara sözünün Eski Türkçe metinlerdeki isim, zarf ve edat kullanımları dışında bazı beyitlerde ikili üçlü kullanılan bağlaç örnekleri olduğu görülmektedir (Abik, 2019, s. 19). *Kutadgu Bilig*’in 177. beyitinde *til asğı telim bar yası ma üküş / ara ögdilür til ara miñ söküş* “Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur; dil bazen öğülür, bazen da çok söğülür” örneğinde sözcük ikili bağlaç olarak yer almaktadır. Abik *ara...ara* bağlacının yerini *arada...arada* kullanımının aldığı düşüncesi üzerinde durmuştur (Abik, 2019, s. 26). Ferruh Ağca sözcüğün Türk dili araştırmalarında orijinal mi, isim kökenli mi yoksa fiil kökenli mi olduğuna dair köken bilgisi ile ilgili tartışmalara değinmiştir. Ayrıca sözcüğün Türk runik harfli yazıtlarda edat, Eski Uygurca metinlerde genellikle edat ve Karahanlıca metinlerden *Kutadgu Bilig* (KB)’de ise edat, zarf ve bağlaç görevi üzerinde durmuştur (Ağca, 2019, s. 62). Ağca’ya göre *Kutadgu Bilig*’de *ara* sözcüğünün genellikle anlamsal bakımdan iki zıt kutupta bulunan fiillerin ya da fiil öbeklerinin önünde yer alarak fiillerin gerçekleşme sıklığına dair bağlaç vazifesi görür (Ağca, 2019, s. 65-66).

Sözcük günümüzde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *ara* “ara” hâliyle tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 26). Kırgız Türkçesinde sözcük *ara* olarak varlığını sürdürmektedir (Yuhadin, 1998, s. 38). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesi sözlüğünde *ara* sözcüğü “iki şeyin ortası, iki şeyi ayıran yer, ara; sıra, esna” anlamları ile yer almaktadır (Özşahin, 2017, s. 35). Karaçay-Malkar Türkçesinde tespit edilen *ara* sözcüğü “ara, orta” açıklamalarıyla ifade edilmiştir (Tavkul, 2000, s. 86). Karakalpak Türkçesinde sözcük *apa* maddesinde tespit edilmiştir (Baskakova, 1958, s. 46). Karay Türkçesinde *ara* sözcüğü “ara, orta; ara, aralık” olarak yer almaktadır (Tavkul, 2000, s. 45). Kazak Türkçesinde ise sözcük “ara; eneffüs, mola, dinlenme; arasında içinde” anlamları ile varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2007, s. 44). Tatar Türkçesinde de benzer şekilde sözcüğe “ara” anlamı verilmiştir (Ganiyev vd., 1997, s. 30). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *ara* “iki şeyi birbirinden ayıran uzaklık, açıklık, aralık, boşluk, mesafe; iki olguyu, iki olayı birbirinden ayıran zaman, fasıla; bu sürenin belli bir parçası, vakit, zaman; iki nokta arasındaki uzay ölçümü,

mesafe” anlamlarıyla yaşamaktadır (Altaylı, 2018, s. 193). Gagauz Türkçesinde sözcük *ara* ile tespit edilmiştir ve “aralık, çatlak; yan sokak; aralık, fasıla; mesafe, yer” anlamları ile açıklanmıştır (Gaydarci vd., 1991, s. 15). Türkmen Türkçesinde sözcük *ara* şeklinde varlığını sürdürmektedir (Tekin, Ölmez, vd., 1995, s. 31). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde sözcük *ara* maddesinde “ara, iç; dolay, civar” anlamları ile incelenmiştir (Arıkoğlu, 2005, s. 46).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

yene ürüg uzatı (,) ara kirü y(a)rılıkap umug ınag bolur siz AYTokyürek IV 3283

“Sürekli yükseltip kurtarır ve korursunuz.” AYTokyürek IV 3283

oķ bo muntağ yañın ol tütsüg turum ara bo kamağ t(e)ñriler orđosıña tözüke tegip
AYAyazlı VI 493

“İşte böylece o tütsü hemen bütün bu tanrılar sarayının tamamına ulaşır (...)”AYAyazlı VI 493

altı ogrılar tayakı ol için ara bilişmez AYUçar V 461

“(Beden) altı hırsızın (duyu organları = indriya) dayanağıdır, bunlar birbirleri arasında tanışmazlar.” AYUçar V 461

adın töz bizni ara yok Manichaica I-III 425

“Ein anderes Wesen [außer Gott (?)] gibt es bei uns nicht (findet man bei uns nicht). [Başka bir aslı bizim aramızda yok (...)]”Manichaica I-III 425

til asğı telim bar yası ma üküş / ara ögdilür til ara miñ söküş KB 177

“Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur; dil bazen öğülür, bazen da çok söğülür.”

KB 177

ara körse yügrür bezenip udu / ara körmedük teg kılur yir koðu KB 402

“Bir bakarsın, süslenip kuşanarak, arkandan koşarı; bir bakarsın, görmezlikten gelir, önüne bakar.” KB 402

2.1.3.2. birerte [1] “bazen, kimi zaman, zaman zaman”

Sözcüğün tespit edildiği *tere yıga alır siz birer üdte turur siz tikim ediz seşirte birerte yme erür siz* (AYÇetin VII 744) örneği incelendiğinde ilk cümlede yer alan *birer üdte* ifadesinin yerine devamındaki cümlede *birerde* olarak yer aldığı düşünülebilir. Sözcüğün *birerte yme* şeklinde *yme* sözcüğüyle beraber kullanımına rastlanmıştır. Aynı zamanda sözcüğün günümüz Türk dillerindeki varlığı değerlendirildiğinde birer+de < bir+er+de yapısı üzerinde durulabilir.

Günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *birde* sözcüğüyle ilgili olarak “başka defa; diğer, bundan başka; ansızın” açıklamaları yapılmıştır (Akdoğan, 1999, s. 96). Gagauz Türkçesinde *birirde* maddesinde sözcüğe “bir yerde, bir arada” anlamıyla yer verilmiştir (Gaydarci vd., 1991, s. 37). Karluk grubu Yeni Uygur Türkçesinde *birde* sözcüğü “bazen” anlamıyla tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 43). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde sözcüğe *pırde* maddesinde değinilmiştir ve anlamına “bazen” olarak ifade edilmiştir (Arıkoğlu, 2005, s. 367). Şor Türkçesinde sözcük *pirde* şeklinde “zaman zaman, ara sıra, bazen, kısmı vakit” olarak açıklanmıştır (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 80). Tuva Türkçesinde sözcüğe *birde* şeklinde yer verilmiştir ve anlamı “zaman zaman, ara sıra” olarak değerlendirilmiştir (Arıkoğlu, Kuular, 2003, s. 11). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcüğe *birde* maddesinde “bazen, zaman zaman” anlamıyla yer verilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999).

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

*tere yıga alır siz birer üdte turur siz tikim ediz seŋirte **birerte** yme erür siz* AYÇetin VII 744

“Kimi zaman yüksek dağ zirvelerinde, kimi zaman da mağaralarda (ve) ırmakta durursunuz.” AYÇetin VII 744

2.1.4. “her zaman” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler

2.1.4.1. *meŋgü* / *meŋü* [141] “ebedî” (Çin. 非常 *fei chang*)

İlk olarak *Kül Tigin* yazıtında (...) *beŋgü taška* (Tekin, 2014, s. 22) cümlesinde karşımıza çıkan sözcük Uygur Türkçesi döneminde *Huastuanift*, *Manichaica*, *Hsüen Tsang* metinlerinde *meŋgü* olarak tespit edilmiştir. Karahanlı döneminde TİEM73 ve *Divanü Lügati't-Türk*'te tespit edilen sözcükle ilgili olarak DLT'de *meŋgü* “ebedî olan şey ve ebedî oluş” şeklinde ifadesine yer verilmiştir. Hem isim hem mastar olduğu vurgulanmıştır (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s.502). Besim Atalay DLT'de sözcüğe مَنكُور şeklinde değinmiştir ve anlamı konusunda “ebedî, daimî, sonsuz; ebedilik sonsuzluk” açıklamasına yer vermiştir (DLTAtalay I s. 44/18). *Drevnetyursky Slovar*'da ise *meŋgü* şeklinde “sonsuzluk; ebedî” olarak açıklanmıştır (DTS s. 341). Räsänen *meŋkü*, *beŋgü*, maddesinde sözcüğü “sonsuz dek” olarak açıklamıştır ve kökeniyle ilgili olarak = mo. *möŋke* “sonsuz dek” (<**meŋkü*) < chin. *Man* “10000” + “eski” yorumunda bulunmuştur (VEWT s. 334). Clauson sözcüğe *beŋgü* maddesinde “ebedî, sonsuz” anlamını vermiştir (ED s. 350). Marcel Erdal +gU yapısını anlattığı gramer kitabında *benigü* / *menigü* / *mengü* / *menü* sözcüklerine yer verip anlamını “sonsuz, sonsuzluk” olarak değerlendirmiştir (Erdal, 1991, s. 164). Tietze *beŋgü* maddesinde sözcüğün kökenine değinmiştir ve anlamını “ebedî” olarak açıklamıştır (TETTL s. 314). Nişanyan sözcük için “~ ETü *meŋgü* ölümsüz, ebedi << ETü **beŋgü*” açıklamasına yer vermiştir. Sözcük Eski Türkçeden günümüze yansıyan sözcüklerdendir ve *Türkçe Sözlük* (2011, s. 307)'te *bengi* (I) “Sonu olmayan, hep kalacak olan ölümsüz, ebedî.” olarak yer almaktadır. Sözcüğün Çince karşılığı 非常 *fei chang* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 386). Sözcüğe Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde 25. sûre 15. ayette rastlanmıştır ve “sonsuzluk” olarak açıklanan sözcük الْجَدُّ şekliyle yer almaktadır (Elmalılı s. 360). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde ise sözcüğe اَحَدٌ şeklinde

ve anlamına “bekasını devam ettirmek, kalıcı kılmak, ebedi yaşatmak” olarak değinilmiştir (Çanga s. 185).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *meñgě* maddesi tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 409). Kazak Türkçesinde sözcük *мәңгі* şeklinde varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2019, s. 398). Karakalpak Türkçesinde *мангы* sözcüğü “devamlı” anlamıyla incelenmiştir (Baskakova, 1958, s. 452). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *мангы* olarak yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 258). Yeni Uygur Türkçesinde *meñgü* olarak “sonsuz” anlamıyla tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 267).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*uzun üdün artamaksız bozulmaksız togmaksız öçmeksiz **mengü** titir* AYKaya 55/22

“(...) uzun zaman bozulmasız doğmasız sönmesiz ebedî denir (...)”AYKaya 55/22

*idi y(e)me artatmatın ,, **meñü** meñi nirvanta (,,) y(e)me neñ serilmetin ornamatin*
AYTokyürek IV 3262

“(...) asla da bozmadın, ebedî mutluluk nirvānada, yine asla durup yerleşmeden (...)”AYTokyürek IV 3262

*noş tatıglıg meñülüg nirvanlıg balıkka kigürüp noş tatıglıg eñigsiz, **meñgü** meñig aşatur*
siz AYGulcalı X 969

“(...) ilahî lezzete sahip ebedî nirvāna’lı şehre ulaştırıp (...)”AYGulcalı X 969

***meñgü** nirvanlıg balıkka örügin amılın ornatdaçı erür siz* AYGulcalı X 1141

“(...) (canlıları) huzur içinde ebedi Nirvāna şehrine (evliyalar şehri) götürensiz (...)”AYGulcalı X 1141

kaltı nom tözin meŋgün turguluk kılta HT 188

“() öğreti özünü ebedî duracak kıldı.”

meŋigü teŋri yerini unıtu ıddı Huast. 15

“(...) ezeli tanrı yerini unuttu (...)” Huast. 15

tükelig golup ol meŋigü tirig öz kertü yolka Manichaica I-III 77

“gelangt mit freude zum wahren weg und zum ewigen leben [(...) sevinçle gerçek yola ve sonsuz yaşama kavuşur (...)]” Manichaica I-III 77

2.1.4.2. tutçı (tutçı [34] / tuçı [26] / tutşı [2] / tutaşı [71]) [133] “sürekli, kesintisiz, daima, her zaman” (Çin. 持 *chi*)

Sözcük *Kutadgu Bilig*’de *tuçı* / *tutçı* / *tutşı* / *tutaşı* şekilleriyle tespit edilmiştir, *Hsüen Tsang*, *Manichaica* ve *Altun Yaruk*’ta *tutçı* / *tutşı* şeklindedir. *Rylands* ve *TİEM* 73 Kur’an tercümesinde ise *tutaşı* şeklinde mevcuttur. Bu sözcükler köken bilgisi sözlüklerinde incelendiğinde aynı kökü işaret etmektedir (Ölmez, 2021, s. 110). *Drevnetyursky Slovar*’da *tuçı* “her zaman” (VEWT s. 584); *tutçı* “eşlenik; sabit” (DTS s. 592); *tutşı* ve *tutaşı* “bitişik; devamlı olarak” (DTS s. 592) şeklinde yer almaktadır. Räsänen *tutçy*, *tutaşy* maddesinde sözcüğü “her zaman, devam eden, sık sık” anlamlarıyla açıklamıştır (VEWT s. 502). Clauson *tutçı* / *tutşı* / *tutaşı* şmaddelerine yer vermiş ve “sürekli, devamlı olarak” < *tutuş-* incelemesinde bulunmuştur (ED s. 461). Marcel Erdal, *tutşı* maddesini “sürekli” anlamıyla açıklamıştır ve sözcüğü *tut-uş-* şeklinde “birbirini tutmak” açıklamasıyla incelemiştir. Sözcüğün *tutçı*, *tuçı* ve *tutaşı* şekillerinden söz etmiştir (Erdal, 1991, s. 343). Talat Tekin’e göre *tut-* eylemi köken olarak daha eski bir **tuta-* biçimine gider ayrıca **tuta-* eylemi de **tutka-* ya da **tukta-* biçimlerinden gelişmiş olabilir, Eski Türkçe *tutaşı* “sürekli, sürekli olarak” belirteci bu görüşün en güçlü kanıtlarından biridir

(Tekin, 1993, s. 52). Besim Atalay DLT’de sözcükle ilgili olarak Arapça تَنَاشَى maddesine yer vermiştir ve anlamını “yakın komşu; her zaman” olarak açıklamıştır. Besim Atalay “yakın, komşu” olarak açıkladığı تَنَاشَى maddesinde ش ile ج harfinin birbirine yaklaştığından söz etmiştir ve تَنَاشَى dahi dendiğini belirtmiştir (DLTAtalay III s. 423/19). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük دَالْمُونَ şeklinde yer almaktadır ve “devam” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 568). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde دَالْمُونَ sözcüğüne “devamlılık göstermek” olarak değinilmiştir (Çanga, s. 206). Sözcüğün zaman ifade eden diğer sözcüklerle *üzüksüz tutçı ürüg uzatı* şeklinde kullanımına rastlanmıştır.

Sözcük günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *tutaş* “gür, sık” şeklinde varlığını sürdürmektedir (Akdoğan, 1999, s. 748). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde sözcük *тұтастық* şeklinde “birlik, bütünlük, beraberlik” anlamlarıyla yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 589). Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde sözcük *tutaş* ve *tutaşlık* şeklinde “yekpare, bütün, hep, kesintisiz” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 428). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde *tutaş* “baştan-başa, aralıksız, arasızsız” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 764).

Sözcüklerin şekil farklılıklarına dair eserlerden tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

yig ögretigde üzüksüz tutçı ürüg uzatı ögretinmiş kergek AYÖlmez III 157/5

“(…) daha iyi dersi kesintisiz, sürekli, uzun süre öğrenmiş (olsalar) gerek.” AYÖlmez III 157/5

kök kalıkta erdinilig kuşatrelar tutçı uçup HTRöhrborn VII 81

“Juwelen-Baldachine auf, ununterbrochen zusammen mit den Wolken schweben. [(…) gökyüzünde bulutlarla birlikte kesintisiz yüzen mücevherle işlenmiş kuşatrelar (...)]”HTRöhrborn VII 81

*öñre üdlerte tokuz on artukı tokuz kata kolti kalplar ertginçe **tutşı** botlum çakravart han*
AYUçar IX 228

“Eskiden, doksan dokuz koñı [adet] kalpa boyunca, sürekli olarak hükümdar Cakravartin olmuşum.” AYUçar IX 228

*olarnı meningdin sevindir **tuçı** / uluğ künde kılğıl elig tuttaçı* KB 62

“Onlar dâimâ benden râzı et; ulu günde onları bana şefâatçi kıl.” KB 62

*anlar tururlar anlar namâzları üze **tutaşı** turuğlılar* TİEM73 422v/2=070/023

“(…) onlar daima namazları üzerine dururlar (…)”

tuçı → **tutçı**

tutaşı → **tutçı**

tutşı → **tutçı**

2.1.4.3. uzatı [101] “daima, sürekli” (Çin. 常 *chang*, 恒 *heng*)

Altun Yaruk, *Manichaica* ve *Hsüen Tsang* eserlerinde tespit edilen sözcük, *Drevnetyursky Slovar*’da “uzun süre” açıklamasıyla ve *uzatı* şeklinde incelenmiştir (DTS s. 620). Räsänen “uzun süre, sürmek, geniş, uzatmak” anlamıyla yer verdiği sözcüğün kökenini **uz* (< **ur* < *pur*): *uza* şeklinde açıklamıştır (VEWT s. 518). Clauson da sözcüğe *uzatı* < *uzat-* maddesinde yer vermiştir ve “uzun süredir” açıklamasıyla anlamlandırmıştır (ED s. 282). Nişanyan sözcüğün kökenini “<< ETü *uza-* uzun olmak <? ETü **uz* +(g)A-” şeklinde incelemiştir. Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 503).

Sözcük günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *uzadılı* şeklinde “uzanan, uzatılan” anlamıyla ve *uzun-uzadı* şeklinde “çok uzun” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 758). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde *uzat-* “uzatmak” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Tavkul, 2000, s. 422). Karay Türkçesinde *uzat-* fiiline “uzatmak, sürdürmek” anlamlarıyla yer verilmiştir (Çulha, 2006, s. 116). Kazak Türkçesinde sözcük *ұдауы* ve “daima, sürekli, her zaman, aralıksız” şeklinde tespit edilmiştir (Koç vd., 2019, s. 615). Karakalpak Türkçesinde sözcük “uzatmak, ertelemek” anlamlarıyla yer almaktadır (Baskakova, 1958, s. 673). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde sözcük *uzata* maddesinde “boyunca, boyuna” olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 792).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*yıdın yıparın erdini tuuğ bra kuşatrilerin **uzatı** ayasar* AYÖlmez III 176/21

“(…) güzel kokuyla (iki.), mücevher (Ratna) (ve) gölgeliklerle (Kşattra) (iki.) sürekli saygı gösterse (...)”AYÖlmez III 176/21

*siz **uzatı** ençgü nirvan [meñisin] bulturur siz bir yañlıg* AYGulcalı X 963

“(…) her zaman en yüce tefsiri izah ederek vaazda bulunursunuz; huzur dolu nirvāna sevincini aynı şekilde (...)”AYGulcalı X 963

***uzatı** ol tınl(ı)glarig korkınçta ölümte küyü küzetü tegingey m(e)n tēp öñünñi* AYÇetin VII 231

“(…) o canlıları daima korkudan (ve) ölümden koruyup (onları) gözeteceğim”, diye arz etti.” AYÇetin VII 231

*anın atanur kanadsızın inçip **uzatı** uçtatçı tep tetmiş ol* HTRöhrborn VII 65

“Das was lange fliegt, ohne Flügel [zu haben], und [kanatları olmadan uzun süre uçan]” HTRöhrborn VII 65

2.1.4.4. ürüg [58] “daima, sürekli, uzun müddet” (Çin 常 *chang*, 恒 *heng*)

Sözcüğe dair örnekler *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *ürük* sözcüğü “uzun, sürekli” anlamlarıyla incelenmiştir (DTS s. 627). Räsänen *ür* için “uzun süre, boyunca” ve *ür-ük* için “uzun süre” açıklamalarına yer vermiştir (VEWT s. 522). Clauson *ür* sözcüğünü ED’de “uzun zaman, geçmişe uzanan bir dönem” anlamıyla açıklamıştır (ED s. 193). Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang*, 恒 *heng* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 505). Sözcüğe dair örneklerde **ürüg** *uzatı*, **ürüg** *ürgüt* şeklinde *uzatı* ve *ürgüt* sözcükleriyle birlikte kullanımlarına rastlanmıştır. Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

tünle küntüz ürüg uzatı küyü küzeti tutğay biz AYÖlmez III 193/15

“(...) gece-gündüz uzun süre koruyup gözetip tutacağız.” AYÖlmez III 193/15

birök süzük kértgünç köñülin bo d(a)r(a)ni nomug sözleserler m(e)n ötrü ürüg uzatı ol tınl(ı)glarığ korkınçta AYÇetin VII 229

“saf ve inançlı (bir) gönülle bu öğretiyi söylese ben, o canlıları daima korkudan (...)” AYÇetin VII 229

y(a)rlıkançuçı köñülüğ :: ürüg ürgüt erinçkeyür siz AYÇetin VII 851

“(...) merhametli gönlünüzü harekete geçirerek sürekli (onlara) acırsınız (...)” AYÇetin VII 851

ürüg *uzatı sımtagsız köni törüke tayangıl* AYÇetin VIII 1664

“Boş vermeksizin daima doğru yasaya dayan.” AYÇetin VIII 1664

2.1.4.5. **üzüksüz** [32] “daima, sürekli” (Çin. 常 chang)

Sözcük Uygur Türkçesinde *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang*, *Huastuanift*, *Manichaica* ve Karahanlı Türkçesinde *TİEM* 73 ile karşımıza çıkmaktadır. *Drevnetyursky Slovar*’da *üzüksüz* maddesi “sürekli, sabit; sürekli” açıklamasıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 630). Räsänen sözcüğün kökenine dair *üz* (< *hür*): *üz* açıklamasına yer vermiş ve “yok etmek, bitirmek” anlamlarına değinmiştir (VEWT s. 524). Clauson *üzüksüz* < *üzük* maddesinde sözcüğü “kesintisiz, devamlı” anlamıyla incelemiştir (ED s. 286). DLT’de *üzüklük* maddesi “kesinti” anlamıyla bulunmaktadır (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s. 78). Marcel Erdal sözcüğün *tutçı*, *amru*, *uzatı*, *turkaru* sözcükleriyle beraber kullanıldığından ve yaygın olarak metinlerde yer aldığından bahsetmiştir (Erdal, 1991, s. 260). Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 505). Sözcüğün *üzüksüz* *tutçı*, *basa basa üzüksüz* şeklinde ikilemeler hâlinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Günümüz Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde sözcük *үздіксіз* biçiminde “aralıksız, devamlı, sürekli.” anlamıyla yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 628). Uygur grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *uzluksiz* olarak tespit edilmiştir (Yusuf, 1993, s. 335). Yeni Uygur Türkçesinde *üzüksüz* sözcüğü “sürekli, devamlı” anlamlarıyla varlığını devam ettirmektedir (Necip, 2016, s. 448).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

yig ögretigde üzüksüz tutçı ürüg uzatı AYÖlmez III 157/5

“(…) iyi dersi kesintisiz, sürekli, uzun süre öğrenmiş (…)

ol el hanıg üzüksüz .. g(a)rhlar AYÇetin VIII 1645

“(…) o hükümdarı daima koruyup kollarlar.” AYÇetin VIII 1645

üküş kalp üdler ertginçe amru üzüksüz aşın içgün tonın n keğimin adruk adruk tapıgın udugın yme tapınsar udunsar AYÇetin VII 125

“(...) canlı sayısız devirlerce çok çok dünyalarda (Skr. trisahasramahôlokadhātu) bulunan yedi mücevher toplayıp Buddhalara bağışlasa ayrıca sayısız devirler boyunca sürekli yiyecek içeceklerle, giyim kuşamla başka başka (...)”AYÇetin VII 125

könjülüg basa basa üzüksüz yıgmak turgurmak erür AYTokyürek IV 944

“(...) gönlü daima, kesintisiz toplamak (ve) yükseltmektir (...)”AYTokyürek IV 944

tutşı üzüksüz keltir HTRöhrborn VIII 516

“und Aryas, die [die Lehre] durchdrungen hatten, ständig und ohne Unterbrechung. [(...)ve öğretiyeye sürekli ve kesintisiz olarak nüfuz etmiş olan (...)]” HTRöhrborn VIII 516

ürke üzüksüz emgetir biz Huast. 353

“(...) uzun süre ızdırap verenleriz (...)” Huast. 353

2.1.4.6. cāvidāne [28] “sonsuz, ebedî”

Sözcük “sonsuz, ebedî” anlamıyla *Rylands* ve *TİEM 73*’te tespit edilmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcüğe 3. sûre 136. ayette خَالِدِينَ şeklinde yer verilmiştir ve “ebedî” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 66). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde ise خَالِدَ şeklinde incelenmiş ve anlamı “bekası devam etmek, kalıcı olmak” olarak değerlendirilmiştir (Çanga, s. 184).

Sözcük günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *cavid* şeklinde tespit edilmiştir “ebedî, kalıcı” anlamlarıyla yaşamaktadır (Akdoğan, 1999, s. 125). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *cavidanə* “sonsuz, sonrası, daimî kalacak olan” olarak tespit edilmiştir (Altaylı, 2018, s. 585).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

arıklar cāvidāneler anıñ içinde taķı neme körklük ‘amel kılğanlarınñ yanutı TIEM 73
51r/3=003/136

“(...) altından ırmaklar akan, içlerinden ebedî kalacakları cennetlerdir. Çalışanların mükafatı ne güzeldir”

arıklar cavidaneler anıñ içinde neme körklüg işkılığhlarnıñ yanutı Rylands Ku. T. 136

“(...) ırmaklar sonsuzluklar içinde nice gösterişli (...)”

bilmezler mü ol kim kılsa hilaf tanrıķa hem yalavaçına bütün anar tamuğ otı cavidane anıñ içinde ol ħorluk uluğ ol Rylands Ku. T. 63

“(...) bilmezler mi ki o hilaf kılsa tanrıya peygrambere bütün onlar sonsuz zaman içinde (...)”

hem yarlıķamak idilerindin ol meñizlig kim ol cavidane ot içre suwarlur Rylands Ku. T. 15

“(...) tanrılardan onun gibi sonsuz ateş içine sularlar (...)”

2.1.4.7. turkaru [19] “sürekli, daima” (Çin. 恒 *heng*, 常 *chang*)

Uygur Türkçesinde *Hsüen Tsang*, *Manichaica* ve *Altun Yaruk*’ta tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *turqaru* maddesinde “sürekli, her zaman” anlamlarıyla incelenmiştir (DTS s. 588). Räsänen *turkar*, *turkur* sözcüklerine “uzun süre durmak” ve *turkaru* sözcüğüne “her zaman” anlamlarıyla yer vermiştir, kökenini < *tur* “durmak” şeklinde açıklamıştır (VEWT s. 500). Clauson sözlüğünde sözcüğe “devamlı, kesintisiz

olarak” anlamlarıyla yer vermiştir (ED s. 542). Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang*, 恒 *heng* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 412).

Sözcük günümüz Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *turkarı* maddesinde “sürekli olarak” açıklamasıyla tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 186).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*ëllig yağı yavlak yakın yaguk kelir **turkaru*** AYÇetin VIII 1396

“Yabancı ülkedeki düşmanların tehlikeleri durmadan yaklaşır.” AYÇetin VIII 1396

*üze **turkaru** üç üdki burhanlarıg şlok takşutın öger küleyür* AYUçar V 29

“(…) durmaksızın üç zamanın buddhalarını, şiirle (Skr. gāthā) överdi (…)”AYUçar V 29

*uzun **turkaru** berür siz yetinçsiz meñilerig köñülçe* AYGulcalı X 974

“(…) daima ulaşılabilir mutlulukları (canlılara) gönüllerince (…)” AYGulcalı X 974

*bo nom erdinig **turkaru**; y(a)rlıkançuçı köñüllüg b(e)k y(a)rlıg yahşınmış* AYGulcalı X 1359

“(…) bu öğreti cevherini daima koruyacağız; merhametli gönüllü (…)” AYGulcalı X 1359

*kertgün-teçi kutluglar neçükin **turkaru** bar bolgaylar* HTRöhrborn VIII 284

“[Andererseits aber] gibt es solche Lebewesen, die die Konzeption von, Ich und, Person nicht aus dem Herzen verbannen [(…)kavramlarını kalpten çıkarmayan varlıklar da vardır(…)]” HTRöhrborn VIII 284

yme köñülümüz kögüzümüz turkaru busussuzun kadgusuzun Manichaica I-III 255

“Und unser Herz und unser Sinn möge stets ohne Kummer und Sorge sein! [ve kalplerimiz ve zihinlerimiz her zaman keder ve endişesiz olsun]” Manichaica I-III 255

2.1.4.8. *ür* [19] “uzun süre, uzun zaman, uzun müddet” (Çin. 久 *jiu*)

Uygur Türkçesine ait metinlerden *Altun Yaruk*’ta ve *Hsüen Tsang*’da *ür* “uzun süre” olarak tespit edilen sözcüğün “her zaman, daima” anlamına gelen *ürgit/ürgüt*, *ürlüklüg* ve *ürüg* sözleriyle kök bakımından ilişkisi düşünüldüğünde sözcük bu açıdan değerlendirilmeye açık hâle gelmiştir (Ölmez, 2021, s. 116). *Drevnetyursky Slovar*’da *ür* “uzun zaman önce, uzunca” şeklinde ele alınmıştır (DTS s. 626) ve Räsänen sözcüğü *ür* “uzun süre, boyunca” şeklinde değerlendirmiştir (VEWT s. 522). Clauson sözcüğe dair *ür* maddesinde “uzun zaman, geçmişe uzanan bir dönem” açıklamasına yer vermiştir (ED s. 193). Sözcüğün Çince karşılığı 久 *jiu* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 505). Sözcüğün *ür üdün*, *ür ırak üdte* gibi örneklerde *üd* ve *üdün* sözcükleriyle birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir.

Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü Kırgız- Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *ür* “çok önce” olarak tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 197). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde *ür* “uzun (zaman)” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Arıkoğlu, 2005, s. 549). Şor Türkçesinde *ür* sözcüğü “uzun zaman, uzun süre, uzun müddet” anlamlarıyla takip edilebilmektedir (Tannagaşeva, Akalın, 1995s. 123).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

siz ür üdün yertinçüte turgalı AYÇetin VII 776

“Dünyalarda uzun süre kalırsınız” AYÇetin VII 776

m(e)n öñre ertmiş üñ ırak üdte AYÇetin VIII 370

“(...) ben düşünüyorum ki geçmiş, çok uzak zaman(lar)da (...)”AYÇetin VIII 370

m(e)n öñre ertmiş üñ üdte ratnapuşpi atl(ı)g t(e)ñri t(e)ñrisi burhan şazınınta AYÇetin VIII 371

“Ben düşünüyorum ki geçmiş, çok uzak zaman(lar)da Ratnapuşpi (Skr. Ratnakusumaguṇasāgaravaiduryakanakagirisuvarṇakāñcanaprabhāsa) adlı (...)” AYÇetin VIII 371

üñ ırak üdlerde artamaksız meñü ol HTRöhrborn VII 70

“ist unverserblich und ewig, durch lange, weit Zeiten hindurch [uzun, uzak çağlar boyunca ölümsüz ve ebedidir]” HTRöhrborn VII 70

2.1.4.9. asanke/asanki [14] “çok uzun, sonsuz uzunluktaki dünya dönemi” (< Skr. *asamkhyeya* sayısız, sonsuz; Çin. 無量無數 *wuliang wushu*, 無數 *wushu*, 無量 *wu liang*)

Sözcük Uygur dönemine ait metinlerden *Altun Yaruk*’ta “sayısız, sonsuz” anlamlarıyla tespit edilmiştir. Sözlükler incelendiğinde sözcüğün *Drevnetyursky Slovar*’da *asanki* “hesaplanamaz” anlamıyla yer aldığı görülmektedir (DTS s. 59). Räsänen ise sözcüğe *asanki* maddesinde “sayısız” anlamıyla yer vermiş ve sözcüğün kökenini < Kuç. *asamkhyai* < Skr. *asamkhyeya* olarak incelemiştir (VEWT s. 28). Sözcüğün Çince karşılığı 無量無數 *wuliang wushu*, 無數 *wushu*, 無量 *wu liang* (G12753, 7015, 12753, 10075) olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 354). Sözcüğün *asanki kalp* şeklinde *kalp* sözcüğüyle beraber kullanımına rastlanmıştır. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

*birök kim kayu tınl(ı)glar on **asanki** kalp sanınça üç miñ ulug miñ yértinçülerte tolu yėti erdini urup* AYÇetin VII 120

“Öyle ki, hangi canlı sayısız devirlerce çok çok dünyalarda (Skr. trisahasramahôlokadhātu) bulunan yedi mücevher toplayıp (...)” AYÇetin VII 120

*sansız sakıışsız kolusuz **asanke** kalplar içinde* AYGulcalı X 562

“(...) canlı için pek çok devirler geçinceye kadar (...)” AYGulcalı X 562

*kim m(e)n ülgüsüz sansız **asanke** kalp üdlertin berü* AYGulcalı X 1314

“Ki ben sayısız devirlerden beri (...)” AYGulcalı X 1314

*t(e)ñri t(e)ñrisi burhan **asanké** kalplar içinte bodis(a)t(a)vlar* AYUçar IX 955

“(...) tanrı tanrısı burhan asanke zamanlar içinde bodisatvalar (...)” AYUçar IX 955

2.1.4.10. kolusuz [13] “zamansız” (Çin. 非時 *fei shi* 無量 *wu liang*, 無邊 *wu bian*)

Altun Yaruk’ta tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *qolusuz* “ölçülemez” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 455). Räsänen *kolu* maddesinde “zaman, mevsim, iklim” anlamıyla yer verdiği sözcüğü Moğolca *quuli* “eski gelenek, yasa” sözcüğü ile açıklamış ve kökeninin Çinceye dayandırmıştır (VEWT s. 288). Uygur Türkçesine ait *Altun Yaruk* metinlerinde tespit edilen sözcük için Clauson *kolu* maddesinde “belli bir zaman” olarak açıklamasına yer vermiştir ve özellikle astronomik metinlerde “on saniyelik bir süre” anlamına geldiğini ifade etmiştir (ED s. 617). Hamilton, *kolula-* fiilinin kökenini açıklarken fiilin Sanskritçe *kāla* “zamanda bir nokta, an” sözünden türediğini belirtmiştir (1986, s. 14). Erdal da *kolula-* fiilini incelerken Hamilton’un görüşüne atıfta bulunmuştur. Marcel Erdal, *kolo* sözcüğünü “zamanın kısa bir parçası” olarak tanımlarken *kolosuz* şekline “ölçülemez” anlamıyla yer vermiştir (OTWF s. 440). Sözcüğün Çince karşılığı 非時 *fei shi* 無量 *wu liang* (AYÇetin VIII s. 467) ve 無邊 *wu bian* (AYGulcalı X s. 380)

olarak açıklanmıştır. Sözcüğün *üdsüz kolusuz*, *ülgüsüz kolusuz* şeklinde kullanımları tespit edilmiştir. Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

üdsüz kolusuz ada tudalar özin ök tarıkar AYAyazlı VI 180

“Zamansız tehlikeler kendiliğinden uzaklaşır.” AYAyazlı VI 180

lakşanlıg edgüleriñiz kolusuz, kök kalıķ teg tenlençsiz tetir AYAyazlı VI 1156

“Alametli iyilikleirñiz sınırsız, gökyüzü gibi ölçülemezdir.” AYAyazlı VI 1156

edgü kılınç erser sansız sakışsız ülgüsüz kolusuz titir AYÖlmez III 156/20

“İyi davranış ise, hadsiz hesapsız, ölçsüz biçisizdir.” AYÖlmez III 156/20

2.1.4.11. yintem [12] “sürekli, daima”

Sözcüğe dair örnekler *Altun Yaruk* ve *Hsüing Tsang*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da da sözcük *yintem* maddesinde “sürekli” anlamıyla incelenmiştir (DTS s. 262). Clauson sözcüğe *yindem* maddesinde “görünüşe göre ‘sabit, sürekli, daima’” anlamıyla yer vermiştir (ED s. 948). J. Wilkens, *bir yintem* ifadesini *Skr. cittamatra* olarak göstermiştir (Wilkens, 2001; akt. Tokyürek, 2015). Marcel Erdal *yintem* ve *bir yintem* ifadelerinin zamana odaklandığından söz eder. Ayrıca *bir yintem* ifadesinin “sabır ve direnç” anlamına geldiğini, *yintem* sözcüğünün ise “sürekli” anlamına geldiğini belirtir (Erdal, 2004, s. 69). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümüne rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

emgetmekin bir yintem sererler serinürler AYTokyürek IV 685

“(…) ıstırap çektirmesine sürekli sabrederler.” AYTokyürek IV 685

yintem beklemek bukağulamağ öldürmek emgetmek AYAyazlı VI 684

“Sürekli bağlama, öldürüp işkence etme (…)” AYAyazlı VI 684

bir yintem köñülüg ök körü köñülüg ök köntürü AYTokyürek IV 978

“(…) sadece tek gönlü görerek, gönlü yücelterek, gönlü sabrettirerek (…)” AYTokyürek IV 978

ikegü yintem örü barırlar AYUçar V 511

“(…) ikisi ancak (sadece) yukarı yükselir (…)” AYUçar V 511

han yarlıg yarlıkamışığ taş kılıp bir yintem teriñ şastrlardakı nomlarıg sözlep tıltagnıñ tüşnünj okşatı atlıgın ayıtdı HTRöhrborn VII 1281

“und sprach nur über die Lehren in den tiefsinnigen Sastras und fragte über die sich entsprechende Vergeltung von Ursache und Frucht. [imparator saltanatı bir kenara bıraktı (?) ve sadece kaynak Sastras'taki öğretiler hakkında konuştu]” HTRöhrborn VII 1281

2.1.4.12. uçsuz [10] “sınırsız, sonsuz”

Sözcüğün örnekleri Uygur Türkçesine ait metinlerden *Hsüen Tsang* ve *Altun Yaruk*'ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da *uçsuz* şeklinde incelenen sözcük “sonu ve ucu olmayan, sonsuz” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 605). Räsänen *uç* maddesinde sözcüğü “son” anlamıyla açıklamıştır (VEWT s. 508). Clauson *uçsuz* sözcüğüne dair “uçsuz, sınırsız” anlamlarına yer vermiştir (ED s. 31). Nişanyan sözcüğün kökenine dair *uç* maddesinde “bitim yeri, son, kenar, sınır” tanımını yapmıştır (Nişanyan, m. *uç*). Tuncer Gülensoy *uç* sözcüğüyle ilgili “genellikle uzun bir nesnenin incelenerek biten son ve sivri noktası; uzun bir şeyin baş veya son noktası; bir şeyin kenarı; bir şeyin

başı, tepesi” açıklamasını yapmıştır (Gülensoy, 2007, s. 954). Sözcük günümüzde de varlığını sürdürmektedir. *Türkçe Sözlük*’te *uçsuz* sözcüğü “ucu, sonu olmayan” anlamıyla yaşamaktadır (2011, s. 2407). Sözcüğün **uçsuz** *kıdıgsız* şeklinde *kıdıgsız* sözcüğüyle beraber kullanıldığı görülmektedir.

Sözcük günümüzde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *uç* “uç, son, nihayet” olarak tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 192). Kırgız Türkçesinde sözcük *uçsuz* “sonsuz” anlamıyla tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 779). Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde *uç* sözcüğü “uç, son” ve *uçsuz* sözcüğü “uçsuz” anlamıyla yer almaktadır (Gaydarcı vd., 1991, s. 248). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde *uç* olarak tespit edilen sözcük “uç” anlamıyla yaşamaktadır (Arıkoğlu, 2005, s. 537). Şor Türkçesinde ise sözcük *uç* “uç, sivri bir şeyin ucu, uç noktası” olarak varlığını sürdürmektedir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 121). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde sözcük *uç* şeklinde “uç” anlamıyla tanımlanmıştır (Tavkul, 2000, s. 537). Karay Türkçesinde *uçsuz* yapısı “uçsuz, sonsuz, nihaysiz” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Çulha, 2006, s. 113). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *yı* “uç” olarak yer almaktadır (Yusuf, 1993, s. 338). Yeni Uygur Türkçesinde varlığını sürdüren sözcük *uç* “uç, son, nihayet, keskin, sivri” maddesinde incelenmiştir (Necip, 2016, s. 434).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

akınmaksız esilmeksiz uçsuz kıdıgsız burhanlar etözin b(e)lgürtdeçi atl(ı)g d(a)r(a)ni nom AYTokyürek IV 3386

“Sonsuz, eksiksiz, sınırsız Buddha vücudu görünecek adlı dhāraṇī öğretti.” AYTokyürek IV 3386

uçsuz *kıdıgsız uluğ emgeklig taloy ügüztin keçürüp* AYAYazlı VI 591

“(…) uçsuz bucaksız büyük zahmetli okyanustan geçip (…)” AYAYazlı VI 591

ülgüsüz üküş uçsuz kıdıgsız öñi öñi adrok adrok sukançıg körkle AYTokyürek IV 2743

“(...)dünya sayısız, pek çok, uçsuz bucaksız, başka başka, ayrı ayrı, harika, güzel (...)”
AYTokyürek IV 2743

tanlançığ erür siz t(e)ñrim, uçsuz kıldıgsız yorigıñız üze AYGulcalı X 1124

“Tanrım, uçsuz bucaksız (dinî) uygulamalarınızla (...)” AYGulcalı X 1124

uçsuz kıldıgsız tsuyumuznı tört köñül üze alka yarlıkadı HTRöhrborn VII 1526

“Er geruhte, in einem Augenblick unsere grenzenlosen Übeltaten zu zerbrechen. [Sınırsız kötülüklerimizi bir anda kırmaya tenezzül etti.]” HTRöhrborn VII 1526

2.1.4.13. hemîşe [7] “devamlı, sürekli, daima”

Rylands ve *TİEM* 73 Kur'an tercümesinde yer alan sözcüğün günümüz Türk dillerinde de yaşadığı tespit edilmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerîm Meal*'inde 20. sûre ve 111. ayette yer alan sözcüğün devamında لِلْحَيِّ “o her zaman diri” maddesine rastlanmıştır (Elmalılı s. 318). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde لِلْحَيِّ maddesinde “diri, canlı, hayat sahibi” anlamlarıyla sözcüğe değinilmiştir ayrıca Allah Teâlâ'nın isimlerinden biri olduğu belirtilmiştir. (Çanga, s. 172).

Sözcük günümüz Türk dillerinden Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *hemîşe* şeklinde “daima, her zaman” anlamıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 445). Sözcük Kıpçak grubu Türk dillerinden Karay Türkçesinde *hammeşa* “her zaman, her vakit, daima” anlamlarıyla yer almaktadır (Çulha, 2006, s. 66). Başkurt Türkçesinde de *hemîşe* hâlinde ve aynı anlamda varlığını sürdürmektedir (Özşahin, 2017, s. 192). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *хамууа* olarak “daima, sürekli, devamlı” anlamlarıyla izlenebilmektedir (Yusuf, 1993, s. 400).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

uçuz bolğay yüzler ol tirigke kim hemîşe tirig turur TİEM 73 233v/9=020/111

“(...) değersiz olan yüzler o canlıya ki her zaman canlıdır (...)”

*aşnu belgülglerdin **hemise** sizler şek içinde* Rylands Ku. T. 34

“Önceki işaretlerden sonsuz şüphe içinde (...)”

*bakmaz mu sen anlarğa kim iki yüzlüglük kıldılar ayurlar kadaşlarıña anlar kim tandılar bitig boğnındın eger çıkarılşañız çıkğaymız ok siziñ birle boyun sumağay-miz siziñ içiñizde kimerseke **hemise** / ulaşu eger tokušsañız yari bergey-miz sizke tañrı tanuqluķ bërür olar yalğançılar turur* Rylands Ku. T. 11

“(...) sizin içinizde kim sonsuz devamlı (...)”

2.1.4.14. kesüksüz [7] “devamlı, sürekli”

TİEM 73 Kur'an tercümesinde ve *Kutadgu Bilig*'de kullanıldığı tespit edilen bu sözcüğün *üzüksüz* (*TİEM 73*) veya *meniñdin bularka üküş miñ selâm tegürgil idim sen **kesüksüz** ulam* (KB III 61) örneğinde olduğu gibi zaman anlamı ifade eden bir diğer sözcüklerle beraber kullanımına rastlanmıştır (Ölmez, 2021, s. 104). Sözcük araştırma kapsamındaki metinler haricinde Eski Uygurcada *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler*'inde bir kez tespit edilmiştir (Uzunkaya, 2020). *Drevnetyursky Slovar*'da sözcük *kesüksüz* maddesinde “sürekli olarak, sabit” anlamlarıyla ele alınmıştır (DTS s. 303). Räsänen, sözcükle ilgili olarak *kes-* maddesinde “ayırarak, kesmek” anlamlarına yer vermiştir (VEWT s. 257). Clauson sözcüğü *kesüksüz*<*kesük/kesek* biçiminde incelemiştir ve “kesintisiz” anlamıyla değerlendirmiştir (ED s. 750). Nişanyan sözcüğün kökeni hakkında “<< ETü *kes-* biçmek” açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan). Marcel Erdal'ın incelemelerinde sözcük *kes-öksüz* olarak yer almaktadır ve *üzüksüz* yerine kullanımına rastlandığına değinilmiştir (Erdal, 2019 s. 259). Sözcük Türkiye Türkçesinde de yaşamaktadır, Türkçe Sözlük (2011, s. 1397)'te *kesiksiz* maddesinde “kesilmeden süren, sürekli, devamlı, mütemadi; ara vermeden” anlamlarıyla incelenmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerîm Meal*'inde sözcüğe مَجْدُوذ şeklinde yer verilmiştir ve anlamı “kesintisiz” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 232). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde ise sözcük مَجْدُوذ maddesinde “kesiksiz” anlamıyla incelenmiştir (Çanga, s. 128). Sözcüğün *üzüksüz **kesüksüz*** şeklinde *üzüksüz* sözcüğüyle beraber kullanımına rastlanmıştır.

Sözcük günümüzde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *kezek* hâliyle “bölüm, parça; süre” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 107). Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesi sözlüğünde *kesilmezlik* maddesinde “devamlılık” anlamıyla yer almaktadır (Gaydarci vd. 1991, s. 144). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde ise *kecik* “kesik, kesilmiş” olarak takip edilebilmektedir (Koç vd., 2019, s. 249).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

meger kim tilese seniñ idiñ ‘aṭā bermek üzüksüz kesüksüz bolmağıl TİEM 73 1v-235v/2:172r/4=011/108

“(...) yalnız kim dilese senin tanrının keremi kesintisiz sürekli olmayacak (...)”

tözü tört işiñe tümen miñ selam / tegürgil kesüksüz tutaşı ulam KB 31

“Onun dört arkadaşının her birine aralıksız, devamlı sayısız selâm eriştir.” KB 31

sewüg sawçıka miñ meniñdin selam / tegürsün bayatım kesüksüz ulam KB 1348

“Tanrı benden sevgili Peygambere, devamlı olarak, binlerce selâm eriştirsin.” KB 1348

meniñdin bularka üküş miñ selam / tegürgil idim sen kesüksüz ulam KB 61

“Ey rabbim, sen bunlara benden sonsuz selâmları, devamlı olarak, ulaştır.” KB 61

2.1.4.15. meñülüg [5] “sonsuz” (Çin. 常 *chang*)

Sözcük *meñgü* sözcüğüne gelen +IUg ekiyle açıklanabilmektedir. Metinlerde aynı anlamı karşılamak üzere sıfatın +IIg, +IUg ekli kullanımın asıl nedeni anlamı kuvvetlendirme olmalıdır (Çetin, 2016, s. 56). Sözcüğe incelemeler sonucunda *Altun*

Yaruk, Hsüen Tsang, Manichaica, Kutadgu Bilig ve Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinde tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da *menğü* sözcüğüyle beraber *menğülüğ* sözcüğüne de yer verilmiştir ve “ebedî” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 342). Clauson *benğü* maddesini “ebedî, sonsuz” olarak incelemiştir (ED s. 350). Nişanyan sözcükle ilgili olarak << ETü **benğü* açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *bengi*). Marcel Erdal +gU yapısını anlattığı gramer kitabında *benigü / menigü / mengü / menü* sözcüklerini inceleyip sözcüğü “sonsuz, sonsuzluk” anlamlarıyla değerlendirmiştir (Erdal, 1991, s. 164). Tietze *benğü* maddesinde sözcüğün kökenine değinmiştir ve anlamını “ebedî” olarak açıklamıştır (TETTL s. 314). Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 386). Sözcüğe Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerîm Meal*'inde 41. sûre 28. ayette rastlanmıştır ve “sonsuzluk” olarak açıklanan sözcük اَلْخُلْد şekliyle yer almaktadır (Elmalılı s. 478). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde ise sözcüğe اَلْخُلْد şeklinde ve anlamına “bekasını devam ettirmek, kalıcı kılmak, ebedi yaşatmak” olarak değinilmiştir (Çanga s. 185).

Sözcük günümüz Türk dillerinden Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *meñğëlëk* olarak yer almaktadır ve anlamı “ebediyet, sonsuzluk, bengülük” şeklinde incelenmiştir (Özşahin, 2017, s. 409). Karakalpak Türkçesinde *мангилук* sözcüğü “devamlı” anlamıyla incelenmiştir (Baskakova, 1958, s. 452). Kazak Türkçesinde *мәңгілік* “ebedilik, sonsuzluk, bengilik” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2019, s. 398). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *мангилук* biçiminde “ebedilik, sonsuzluk” anlamıyla yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 258).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*y(a)rılık ap artamaqsız **menğülüğ** nomuğ artamaqsız mengülüğ asığığ birtemleti tanuklayu*
y(a)rılık adı erser AYÖlmez III 173/2

“(...) verip, bozulmasız, sonsuz öğretiyi (Dharma); bozulmasız, sonsuz yararı bütünüyle tanıttatıp buyurdu ise (...)” AYÖlmez III 173/2

*uluğ açtım **menğülüğ** nirvan balık kapıgın* AYUçar V 556

“Ebedî nirvāna şehir kapısını açtım.” AYUçar V 556

*meñü meñü ornagın bulup özüm **meñülüg*** AYUçar V 559

“Kendim ebedî (Skr. nirvāna) öylelik dharma tadını buldum.” AYUçar V 559

*noş tatıglıg **meñülüg** nirvanlog balıkka kigürüp noş tatıglıg eñıgsız, meñgü meñig aşıatur siz* AYGulcalı X 969

“(…) ilahî lezzete sahip ebedî nirvāna’lı şehre ulaştırıp iksir tadındaki doğaüstü sonsuz mutluluğu tattırırsınız.” AYGulcalı X 969

*ol **meñülüg** barımlık agılıkıñızka* Manichaica I-III 405

“als ob man seinen Mund verschlossen hätte, und sagte überhaupt nichts, um die Wahre Wesenheit zu lehren [(...)sanki biri ağzını kapatmış ve Gerçek Varlığa öğretmek için hiçbir şey söylememiş gibi (...)]” Manichaica I-III 405

2.1.4.16. **nayut** [5] “sonsuz, sayısız, çok”

Sözcük “sonsuz, sayısız, çok” anlamlarıyla *Altun Yaruk*’ta yer almaktadır. Etimolojik sözlükler incelendiğinde sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *najut* şeklinde tespit edilmiştir ve “çok büyük sayı, sayısız” anlamlarıyla ifade edilmiştir (ED s. 354). Räsänen de benzer şekilde sözcüğe *najut* maddesinde “sonsuz” anlamıyla değinmiştir ve kökenini Sanskritçe *nayuta* sözcüğü ile açıklamıştır (VEWT s. 348). Sözcüğün *kolti **nayut** san* ve *kolti **nayut** sanınça* şeklinde *kolti* ve *san* sözcükleriyle beraber kullanımına rastlanmıştır. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*yüz miñ tümen kolti **nayut** san üze arıtı oğşayu teginmez* AYAyazlı VI 743

“ (...) yüz bin tümen (=100.000x10.000=1 milyar) Koti, Nayuta sayısı tam olarak benzemez.” AYAyazlı VI 743

*yüz miñ kolti **nayut** sanınça kalp üdlerte üç asankelar içinde* AYAyazlı VI 129

“yüz bin Koti, Nayuta sayısınca Kalpa döneminde üç Asamkhyeya içinde (...)” AYAyazlı VI 129

*yüz miñ tümen kolti **nayut** sanınça burhanlarka barçağa ağır ayağ kılmış bolur* AYAyazlı VI 0338

“Yüz bin tümen koti, nayuta sayısınca Budaların tamamına saygı göstermiş olur.” AYAyazlı VI 0338

*kolti **nayut** sanınça kalp üd lerke tegi üstün t(e)ñri yerindeki altın yalañuk yertinçüsin teki meñilerig meñilep* AYÇetin VIII 1010

“(...) sayısız koti nayut (Skr. nayuta) sayısı kadar kalpa zamanlara kadar yukarıda tanrı yerinde aşağıda insanlar dünyasındaki huzuru yaşayıp (...)” AYÇetin VIII 1010

2.1.4.17. ezel [4] “ezel, başlangıcı olmayan, öncesizlik”

Sözcük *Kutadgu Bilig*’de “ezel, başlangıcı olmayan, öncesizlik” anlamıyla görülmektedir. *Drevnetyursky Slovar*’da *ezel* maddesine “sonsuzluk” açıklamasıyla yer verilmiştir (DTS s. 76). Nişanyan sözcüğün kökenini Arapça *azal* أزال “sonsuz geçmiş” sözcüğü ile açıklamıştır ayrıca Aramice ve Süryanice *azal* ܐܙܐܠ “geçmek, gitmek, ölmek” sözcüğü üzerinde durmuştur (Nişanyan, m. *ezel*). Sözcük günümüzde de varlığını sürdürmektedir, sözcük *Türkçe Sözlük*’te “başlangıcı belli olmayan zaman, öncesizlik” anlamlarıyla tespit edilmiştir (2011, s. 843).

Sözcük günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *ezel* “ezel” şeklinde varlığını sürdürmektedir (Akdoğan, 1999, 285). Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcük “başlangıcı olmayan, başı öncesi olmama; evvel, ileri,

evvelce, önce; ilk birinci; öncelerde, geçmişte” anlamları ile açıklanmıştır (Altaylı, 2018, s. 1168). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde sözcüğün *ezel* şeklinde ve “ölüm vakti, ölüm, ecel” anlamlarıyla yaşadığı tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 150). Karakalpak Türkçesinde sözcük bilinen anlamıyla ve şekliyle varlığını sürdürmektedir (Baskakova, 1958, s. 71). Kazak Türkçesinde *ежелгі* şeklinde yaşayan sözcük “ezelî, eski, kadim” anlamları ile açıklanmıştır (Koç vd., 2019, s. 140). Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde *ezel* “baki, sonsuz” anlamlarıyla yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 120). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde *ezel* “itidası olmayan geçen zaman” olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 344).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

kalı birmez erse yetilse ecel / bitilmiş bolur bu ecelke ezel KB 1232

“Eğer senin yerine benim canımı almaz ve ecel sana gelirse, demek bu ecel ezelden mukaddermiş.” KB 1232

ayur miñ sena ol uğan teñrike / ezel hukmi tegrür köni egrike KB 3898

“O kadir Tanrıya bin sena olsun, doğru ve eğriye ezel hükmünü o erıştırir.” KB 3898

isiz edgü barça kara yir bolur / bitilmiş ecelke yetilse ezel KB 6272

“Ezelden yazılmış olan ecel erişince, iyi veya kötü, her kes kara toprak olur.” KB 6272

mini aşnu ol qoldı erdi ezel / anın men qolur boldum emdi tükel KB 4787

“Önce o beni ezelde istemiş idi; onun için şimdi ben de yalnız onu ister oldum.” KB 4787

2.1.4.18. meñün [4] “ebedî, sonsuz, uzun süre” (Çin. 非常 *fei chang*)

Sözcük *meñü+n* şeklinde gelişmiştir. Orhon Türkçesinden itibaren görülmektedir. *Drevnetyursky Slovar*’da ise *meñgü* “sonsuzluk; ebedî” şeklinde anlamlandırmıştır (DTS s. 341). Räsänen ise *meñkü*, *beñgü*, maddesinde sözcüğe “sonsuz dek” anlamını vermiş ve kökeniyle ilgili olarak = mo. *möñke* “sonsuz dek” (<**meñkü*) < chin. *Man* “10000” + “eski” açıklamasını yapmıştır (VEWT s. 334). Clauson sözcüğü *beñgü* maddesinde “ebedî, sonsuz” olarak açıklamıştır (ED s. 350). Tietze *beñgü* maddesinde sözcüğün kökenine değinmiştir ve anlamını “ebedî” olarak açıklamıştır (TETTL s. 314). Nişanyan sözcük için “≈ ETü *meñgü* ölümsüz, ebedî << ETü **beñgü*” açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *bengi*). Marcel Erdal +gU yapısını anlattığı gramer kitabında *benigü* / *menigü* / *mengü* / *menü* sözcüklerine yer verip anlamını “sonsuz, sonsuzluk” olarak değerlendirmiştir (Erdal, 1991, s. 164). Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 386).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *meñgë* maddesi tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 409). Kazak Türkçesinde sözcük *mәңgi* şeklinde varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2019, s. 398). Karakalpak Türkçesinde *мангу* sözcüğü “devamlı” anlamıyla incelenmiştir (Baskakova, 1958, s. 452). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *мангы* olarak yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 258). Yeni Uygur Türkçesinde *meñgü* olarak “sonsuz” anlamıyla tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 267).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

söki arjılar birle bir yañlıg meñün turur siz yertinçüte AYÇetin VII 825

“Eski kâhinler gibi uzun süre dünyada durursunuz.” AYÇetin VII 825

taluyta : uzatı meñün ilinçüleyin buyanlığ ulug taluyug AYUçar V 227

“Hareketsiz (Skr. samskrta) mutluluk denizinde ebediyen devamlı gezineyim.” AYUçar V 227

yirtinçüde ür keç uzun üdün **mengün** turu yarlıkap AYÖlmez III 160/6

“(…) dünyada uzun süre, ebediyen kalıp, buyurup (…)” AYÖlmez III 160/6

2.1.4.19. tüketinçsiz [4] “sonsuz” (Çin. 無窮 *wu qiong*)

Sözcük ilk olarak (...) *tüketi* (Tekin, 2014, s.44) şeklinde “tamamıyla, baştan sonuna kadar” anlamıyla *Bilge Kagan* yazıtında karşımıza çıkmıştır. Araştırmaya konu olan “sonsuz” anlamıyla ise *Altun Yaruk* (AYÖlmez III)’ta tespit edilmiştir (Ölmez, 2021, s. 112). *Drevnetyursky Slovar*’da *tüke-* maddesi “bitirmek; yeterli olmak” şeklinde ele alınmıştır (DTS s. 595). Räsänen sözcüğe *tük* maddesinde “tamamen, eksiksiz.-”; *tüke* “sona gelmek”; *tüge-t* “bitirmek” anlamıyla yer vermiştir ve ~ MO. *Tegüs* < **teküs* “tamamen, eksiksiz”; kalm. *töker* < *tokijara* “hazırlanmak” açıklamasıyla sözcüğü Moğolca ile ilişkilendirmiştir (VEWT s. 504). Clauson sözcüğü *tüket-* < *tüke-* maddesinde “sona erdirmek, tamamlamak” anlamıyla açıklamıştır. Ayrıca *tüketi* şeklini “bütünüyle” anlamıyla incelemiştir (ED s. 479). Nişanyan sözcüğün kökenini “<< ETü *tüket-* bitirmek, sona erdirmek < ETü *tüke-* bitmek +It-” olarak açıklamıştır (Nişanyan). Marcel Erdal *tüke-* sözcüğünü “tamamlanmak, yerine getirilmek” açıklamalarıyla anlamlandırmıştır ve *tüketi* “tamamlama” anlamıyla yer almaktadır (Erdal, 1991, s. 426). Sözcüğün Çince karşılığı 無窮 *wu qiong* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 500).

Sözcük günümüzde Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *tükel-* maddesinde “tükenmek, sona dayanmak; bitmek” şekliyle takip edilebilmektedir (Özşahin, 2017, s. 650). Kazak Türkçesinde de *мык* “hiçbir şey” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2019, s. 594). Karay Türkçesinde sözcük *tügengisiz* maddesinde “sonsuz, bitmez, tükenmez” anlamlarıyla yaşamaktadır (Çulha, 2006, s. 112). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *tükendirmek* şekli “tüketmek” açıklamasıyla anlamlandırmıştır (Akdoğan, 1999, s. 750). Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *tükenmezlik* “bitmez tükenmez oluş, bitmezlik” anlamları ile açıklanmıştır (Altaylı, 2018, s. 3385). Gagauz Türkçesinde *tükenmee* maddesi “tükenmek” (Gaydarci vd., 1991, s. 247). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *туғанмас* sözcüğü “bitmez, tükenmez” (Yusuf, 1993, s. 330) ve Yeni Uygur

Türkçesinde *tügetküsiz* sözcüğü “tükenmez, bitmez” anlamlarıyla yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 430).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*alkınçsız bilge biliglig edremeler üze **tüketinçsiz** edgü nomta* AYÖlmez III 170/20

“(…) eksilmeyen bilge bilgili erdemler ile tükenmez iyi öğretide (Dharma) (...)”
AYÖlmez III 170/20

*neçeke tegi alkınçsız **tüketinçsiz** titir* AYÖlmez III 163/4

“Nice zamana değin yok olmaz, tükenmez.” AYÖlmez III 163/4

*üdlerke tegi nomlap sözlep **tüketinçsiz** titir* AYÖlmez III 165/5

“(…) çağlara değin anlatıp söyleyerek bitiremezler.” AYÖlmez III 165/5

*tıdıgsız arıg süzüük alkınçsız **tüketinçsiz** nom agılıkta omanıp* AYÖlmez III 172/13

“(…) engelsiz, temiz, pak, tükenip bitmeyen öğreti hazinesinde yerleşip (...)” AYÖlmez III 172/13

2.1.4.20. **ürgit / ürgüt [4]** “daima, sürekli” (Çin. 常 *chang*)

Sözcük *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *ürkit* maddesinde ele alınmıştır ve “uzun, sürekli” anlamına geldiği belirtilmiştir (DTS s. 626). Räsänen ise sözcüğe *ür* maddesinde “uzun süre, boyunca” açıklamasıyla yer vermiştir (VEWT s. 522). Clauson sözcüğe *ür* maddesinde yer vermiştir “uzun zaman, geçmişe uzanan bir dönem” açıklamasıyla değerlendirmiştir (ED s. 193). Sözcüğün Çince karşılığı 常 *chang* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 505). Sözcüğün *ürüg* **ürgit** şeklinde *ürüg*

sözcüğüyle birlikte kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*teñrim siziñ ürüg **ürgit** köni nom tileklig bilge biligiñizke yükünür men* AYGulcalı X 1118

“Tanrım, sizin daima doğru öğreti isteyen bilgeliğiniz karşısında saygıyla eğiliyorum.”
AYGulcalı X 1118

*yèr tatıgı küçetip .. ürüg **ürgüt** üsdelür* AYÇetin VIII 423

“Dünyanın zevki artarak daima çoğalır.” AYÇetin VIII 423

*bodunuñın karañın .. ürüg **ürgüt** bulgay sen* AYÇetin VIII 1673

“(...) halkını daima bulacaksın huzurlu (...)” AYÇetin VIII 1673

2.1.4.21. **amru** [3] “sürekli, devamlı, daima”

Sözcük Uygur Türkçesinde *Altun Yaruk* ve *Hsüen Tsang*’da yer almaktadır. Tek başına kullanımından ziyade anlamını kuvvetlendirmek için yanına *üzüksüz* gibi tamamlayıcı sözler aldığı görülmektedir (Ölmez, 2021, s. 104). *Drevnetyursky Slovar*’da da benzer şekilde *amru* “her zaman, sürekli” olarak anlamlandırılmıştır (DTS s. 42). Clauson *amru* sözcüğün Uygurlara (Budist Uygurlar) özgü olduğunu belirtmiştir. Clauson sözcüğün “sürekli olarak; devam eden” anlamlarında kullanıldığını varsayar. Morfolojik olarak **amur* ya da **amur*- biçimlerine benzemesine rağmen semantik açıdan bir bağlantı kurmanın zor olduğunu belirtir (ED s. 162). Marcel Erdal sözcükle yakın olarak *amrık*- maddesi tespit edilmiştir, kökenini *amru* ile açıklamıştır (Erdal, 1991, s. 645). Sözcüğün ***amru*** *üzüksüz* şeklinde *üzüksüz* sözcüğüyle beraber kullanımına rastlanmıştır. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

üküş kalp üdler ertginçe amru üzüksüz aşın içgün tonın keğimin adruk adruk tapıgın udugın yme tapınsar udunsar AYÇetin VII 125

“(...) sayısız devirler boyunca sürekli yiyecek içeceklerle, giyim kuşamla başka başka hürmet ve itaatle hizmet etse (...)” AYÇetin VII 125

amru ayıg kılınçlarıg ok adsım üklitdim erser AYÖlmez 136/19

“Sürekli kötü davranışları da artırdım, çoğalttım ise; (...)” AYÖlmez 136/19

umug inag boltaçı bilgelerniñ yarlıkançuçı biligi amranmaklık erip amru işletdeçi tetir HTRöhrborn VII 362

“voller liebe ist, lassen sie [diese Gesinnung (?)] ständig wirken, dadurch daß sie zur Zuflucht werden [sevgi dolu, barınak olarak durmadan çalışsınlar]” HTRöhrborn VII 362

2.1.4.22. *tı* [3] “daima”

Sözcük araştırmalar neticesinde *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. Kullanımı incelendiğinde tek başına değil anlamını kuvvetlendirmek adına *uzatı* ile beraber kullanıldığı ortaya çıkmıştır (Ölmez, 2021, s. 108). *Drevnetyursky Slovar*’da sözcüğe *tı* “sürekli, her zaman” açıklamasıyla yer verilmiştir (DTS s. 565). Räsänen sözcüğü *ty, tı* maddesinde “her zaman, devamlı” anlamıyla açıklamıştır ayrıca < Chin. *ting* “devamlı” ile bağlantısı üzerinde durmuştur (VEWT s. 477). Clauson ED’de sözcüğü *tı* maddesinde “devamlı olarak” anlamıyla incelemiştir (ED s. 434). Sözcüğün *tı uzatı* ve *tı ornaglıg* şeklinde “daima” anlamına gelen *uzatı* ve *ornaglıg* sözcüğüyle beraber kullanımına rastlanmıştır. Metinde yer alan *ornaglıg* sözcüğünün kökeni *ornag* “konaklama yeri, yer, mevki, yerleşke” olarak tespit edilmiştir. Sözcük *tı ornaglıg* şeklinde kullanıldığında “daima” anlamıyla açıklanabilmiştir. Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

teriñ bilge biligler içinte tı uzatı bışrunurlar ögretnürleri AYTokyürek IV 1265

“(…)zeki, derin bilgiler içinde daima öğrenirler.”

*ol üdün ol elig han olurur erti **tu** ornaglıg* AYUçar IX 56

“(…) o hükümdar daimî ikâmet yerinde otururmuş.” AYUçar IX 56

*başinta saçı az erip turuk erser etözi köñüli biligi kılıgı **tu** ornaglıg ermeser* AYUçar IX 652

“(…) başında saçı azalıp bedeni zayıflamış olsa, şuuru ve davranışları sağlam olmasa (…)” AYUçar IX 652

*üid kolu neñ **tu** ermez bitig saçılğay tep korkup* HTRöhrborn VII 1613

“Weil er fürchtete, daß die Zeitläufte wegen der Menschen nicht beständig sind und die Schriften zerstreut werden würden [Çünkü insanlar yüzünden zamanın sabit olmayacağından ve kutsal yazıların dağılacağından korkuyordu.]” HTRöhrborn VII 1613

2.1.4.23. **apamu** [2] “sonu olmayan, sonsuz, ebedi, sürekli, daimi”

Altun Yaruk ve *Manichaica*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *abamuluy* maddesinde incelenmiştir ve “Buda Abamu’ya ait” şeklinde açıklanmıştır (DTS s. 2). Räsänen *abamu* maddesinde sözcüğü “sürekli, sonsuza kadar” anlamlarıyla incelemiştir (VEWT s. 2). Clauson sözcüğü *abamu* maddesinde “sonsuz, bitmek bilmeyen” olarak değerlendirmiştir ayrıca sözlükte *abamulug* sözcüğüne de yer vermiştir (ED s. 12). Marcel Erdal *ürlük* sözcüğünün çoğunlukla *apamuluk* anlamıyla kullanıldığını belirtmiştir (OTWF s. 122). Sözcüğün ***apamulug*** *meñü* ve ***apamulug*** *mengü* şeklinde *meñü* ve *mengü* “sonsuz” sözcükleriyle beraber anlamı kuvvetlendirme amaçlı kullanımına rastlanmıştır. Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

*bo et'özümün tişip ıdalap üzeliksiz üstünki yeg **apamulug** meñü nirvanıg tilegülük*
AYGulcalı X 232

“(...) vücudumdan vazgeçip en üstteki sonsuz Nirvāṇa’yı istemeli (...)”AYGulcalı X 232

*bo yer suvka enti **apamu** bolgınca* Manichaica I-III 46

“Mit seinen vier lichtvollen Kraften stieg er herab zu dieser Welt. Bis in Ewigkeit... [Dört ışık gücüyle bu dünyaya indi. Sonsuza kadar (...)]” Manichaica I-III 46

2.1.4.24. **peyveste** [2] “devam eden, kalıcı”

Tietze sözcük için *peyveste* maddesinde “daimî, ebediyen” açıklamasına yer vermiş ve kökenini < Fa. *pai-veste* olarak açıklamıştır (TETTL s. 376).

Sözcüğün izleri günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *peyveste* maddesinde “aralıksız, sürekli” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 634).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*haqıqat üze anlar kim bittiler taqı kıldılar edgü işlerini taqı **peyveste** kıldılar namaznı taqı*
berdiler zekatnı anlarğa anlarını anlarını idisi TİEM 73 36r/2=002/277

“(...) hakikat üzerine onlar iyi işlerini yaptılar, namazlarını dahi devamlı kıldılar, zekâtlarını verdiler (...)”

*tanrı yok tanrı meger ol tirig **peyveste** örelig* TİEM 73 38r/2=003/002

“(...) tanrı meğer o canlı kalıcı bizatihi kaim (...)”

2.1.4.25. ulaş [2] “daima, sürekli”

Sözcük TİEM73’te tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da ulaş- (<ula-) şeklinde incelemiş “bağlantı” açıklamasıyla anlamlandırılmıştır (DTS s. 609). Räsänen ula maddesini “uzatmak, devam ettirmek” anlamlarıyla incelemiştir (VEWT s. 512). Clauson ulaşu/ulaşı maddesini “sürekli” anlamıyla incelemiştir (ED s. 154). Nişanyan “<< ETü ulaş- bitişmek, buluşmak < ETü ula- bitıştirmek, buluşturmak +Iş-” açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. ulaş-). Tuncer Gülensoy’un sözlüğünde de sözcük ulaş- olarak incelenmiş ve kökeniyle ilgili <OT. ulaş- “ulaşmak, bitişmek” (DLT) < ūl+a-ş- “işteşlik eki” açıklaması yapılmıştır (Gülensoy, 2007, s. 964). Tietze ula- maddesini “eklemek, yapıştırmak” anlamlarıyla açıklamıştır (TETTL s. 325). Sözcüğün Çince karşılığı olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s.). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük أَبَدًا “ebedî” şeklinde 4. sûre ve 57. ayette açıklanmıştır (Elmalılı s. 86). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde ise أَبَدًا sözcüğü “ebediyen, sürekli manasında” anlamları ile değerlendirilmiştir (Çanga, s. 41).

Günümüz Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde sözcük *ulastıra* maddesinde şekliyle “ardı ardına, müteakiben” şeklinde yaşamaktadır (Arıkoğlu, 2005, s. 539). Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde ulaş sözcüğü “bağlama, ekleme” şeklinde tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 436).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

anıñ astınındın arıqlar menğü kılığlılar anıñ içinde ulaşu TİEM 73 65r/8=004/057

“(…) onun altından ırmaklar ebedi kalanlar onun içinde sürekli (...)”

küsemesler anı ulaşu anıñ birle kim aşundurdu eligleri, tanrı biligli ol küç kılığlılarını
TİEM 73 11v/5=002/095

“(…) devamlı onun ile geçti, tanrı bilgili o güç kıldıklarını (...)”

2.1.4.26. meñüsüz [1] “sonlu, fani”

Sözcük “ebedisiz” anlamıyla *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir ve kökeni *mengü* “ebedî” sözcüğüne dayanmaktadır. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcüğe *meñüsüz* şeklinde yer verilmiş ve “sonsuz değil” anlamıyla ifade edilmiştir (DTS s. 343). Clauson *bengü* olarak yer verdiği sözcüğü “ebedî, sonsuz” anlamıyla açıklamıştır (ED s. 350). Nişanyan *meñgü* “ölümsüz, ebedî” ile beraber sözcüğün **bengü* şekline de yer vermiştir (Nişanyan, m. *bengi*). Marcel Erdal +gU yapısını anlattığı gramer kitabında *benigü / menigü / mengü / menü* sözcüklerine yer verip anlamını “sonsuz, sonsuzluk” olarak değerlendirmiştir (Erdal, 1991, s. 164). Tietze *bengü* maddesinde sözcüğün kökenine değinmiştir ve anlamını “ebedî” olarak açıklamıştır (TETTL s. 314).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *meñgë* maddesi tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 409). Kazak Türkçesinde sözcük *мәңгі* şeklinde varlığını sürdürmektedir (Koç vd., 2019, s. 398). Karakalpak Türkçesinde *мангы* sözcüğü “devamlı” anlamıyla incelenmiştir (Baskakova, 1958, s. 452). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *мангы* olarak yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 258). Yeni Uygur Türkçesinde *meñgü* olarak “sonsuz” anlamıyla tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 267).

Sözcüğe dair metinler tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

alku nomı ürlüksüz üzlünçüte meñüsüz bolar yene alkugun biligsiz biligtin tururlar
AYUçar V 527

“Bütün dharması bitimli fanilikte ebedisiz (Skr. anitya) olur. Yine hepsi birlikte bilgisiz bilgidendir.” AYUçar V 527

2.1.4.27. peyvestelik [1] “devamlılık”

Sözcük TİEM73’te tespit edilmiştir. Tietze sözcük için *peyveste* maddesinde “daimî, ebediyen” açıklamasına yer vermiş ve kökenini < Fa. *pai-veste* olarak açıkşamıştır (TETTL s. 376).

Sözcüğün izleri günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *peyveste* maddesinde “aralıksız, sürekli” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 634).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

taķı peyvestelik kılmadılar anıñ üze kim kıldılar taķı anlar bilürler TİEM 73 51r/1=003/135

“(...) onun üzerine sonsuz kılmadılar ki onlar bilirlr (...)”

2.1.4.28. *sun* [1] “daima”

Sözcük *TİEM 73* Kur'an tercümesinde “daima” anlamıyla yer almaktadır. Sözcüğün *TİEM* Kur'an tercümesinde *yme turur sun* şeklinde kullanımına rastlanmıştır. Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcük 88. sûrede 13-16. ayette “yüksek” olarak açıklanmıştır ve مَرْفُوعَةٌ şekliyle yer verilmiştir (Elmalılı s. 592). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcüğe مَرْفُوعَةٌ olarak değinilmiş ve “yükseltilmiş” anlamına yer verilmiştir (Çanga, s. 234). Sözcük günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

yme turur sun awrıklar qodıqlıq TİEM73 441r/3=088/014

“(...) ve daima ibrikler koyulmuş (...)”

2.1.4.29. *surati* [1] “uzun, sonsuz, daima, ebediyen”

Sözcük *Hsüen Tsang*'da tespit edilmiştir. J. Wilkens sözcüğü “uzun, sonsuz, daima, ebediyen” şeklinde açıklamıştır (Wilkens, 2021, s. 632). Sözcüğe dair örnekler günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

surati üdketegi birtem yaroklug kılı HT Rohrborn VIII 2062

“und machte die Lehre glänzend bis in ferne Zeiten, auf ewig [...] ve öğretiyi uzak bir çağa sonsuza dek parlattı.]”

2.1.4.30. **turitmaksız** [1] “durdurmasız, kesintisiz, daima” (Çin. 住 *zhu*, 居 *ju*; 起 *qi*)

Drevnetyursky Slovar’da *turitmamaq* sözcüğü “kısıtsız” anlamıyla yer almaktadır (DTS s. 587). Räsänen sözcüğe dair *tur-* maddesini incelemiş ve “ayakta durmak, durup kalmak, hareket etmemek” anlamına yer vermektedir (VEWT s. 500). ED’de sözcük *tur-* maddesi ve “durmak, dik/ayakta durmak, hareketsiz durmak” gibi çeşitli anlamlarla açıklanmıştır (ED s. 529). Nişanyan da sözcüğün kökeniyle ilgili olarak “< ETü *tür-* ‘ayağa kalkmak, hareket etmemek’ açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *tur-*). Marcel Erdal gramer kitabında *-mAkXz* ekini alan sözcüklerin ikileme hâlinde kullanılabileceğine değinmiştir (Erdal, 1991, s. 397). Sözcüğün kökeniyle ilgili olarak *tur-* Çince karşılığı 住 *zhu*, 居 *ju*; 起 *qi* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 498). Sözcüğün *yanmaksız turitmaksız* örneğinde olduğu gibi ikili kullanımı dikkat çekmektedir (Ölmez, 2021, s. 108). Sözcük günümüzde *durmaksızın* şeklinde “hiç durmadan, ara vermeden” anlamıyla *Türkçe Sözlük*’te tespit edilmiştir (2011, s. 725).

Günümüz Türk dillerinde sözcüğün çoğunlukla mastar hâline ulaşılmıştır. Sözcüğün günümüz dillerindeki izlerine dair Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcükle *durdurmaq* maddesinde incelenmiştir (Akdoğan, 1999, s. 231). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde ise sözcük *мұрақты* maddesinde “kalıcı, mütemadi, devamlı, aralıksız, daimî” açıklamalarıyla yer almaktadır (Koç vd., 2007, s. 587). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *мўхмоғуз* şeklinde “durmadan, aralıksız” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Yusuf, 1993, s. 334). Sözcük Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *turaklik* maddesi “sabit, devamlı, istikrarlı, değişmez” varlığını sürdürmektedir (Tannagaşeva, Akalın, 1995, s. 426).

Sözcüğe dair örnekler aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir:

*köñülkermekte yanmaksız **turitmaksız** kılğalı* AYÇetin VIII 991

“(...) tefekkür etmek konusunda sebâtkar kılmaya (...)”AYÇetin VIII 991

2.1.4.31. tutuş [1] “daimi, sonsuz” (Çin. 持 *chi*)

TIEM 73 Kur’an tercümesinde tespit edilen sözcük için Räsänen *tutçy, tutaşy* maddelerinde “her zaman, devam eden, sık sık” açıklamasını yapmıştır (VEWT s. 502). Clauson sözcüğe *tutuş/tütüş* < *tut-* maddesinde yer vermiştir, sözcüğün diğer anlamlarının yanında “devamlı” açıklamasıyla *tutaş* maddesini incelemiştir (ED s. 461) Nişanyan sözcüğün kökenine dair “<< ETü *tut-* tutmak, yakalamak, sahip olmak <<? ETü **turt-* durdurmak, bloke etmek < ETü *tur-* durmak +*It-*” maddesine yer vermiştir (Nişanyan, m. *tut-*). Sözcüğün köküyle ilgili olarak *tut-* Çince 持 *chi*, 擁 *yōng* karşılığıyla açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 499). Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*tañrınıñ atı birle başlayur men üküş rañmetlıg rañmeti **tutuş*** *TIEM 73 38r/1=003/001*

“Tanrının adı ile başlarım çok rahmetli rahmeti sonsuz (...)”

2.1.4.32. ulamtlık / ulam [1] “daima” (Çin. 繼 *ji*)

Sözcüğe “devamlı” anlamıyla *TIEM 73*’te rastlanmıştır. *Drevnetyursky Slovar*’da *ulam* “sürekli” anlamları ile ifade edilmiştir (DTS s. 608). Räsänen, *ula* maddesini “uzatmak, devam ettirmek” ve *ulam* maddesini “daha, daha fazla” anlamlarıyla açıklamıştır (VEWT s. 512). Clauson, *ulamtlık* sözcüğü için *ulam* < *ula-* maddesinde “sürekli, kalıcı, daimi” açıklamasına yer vermiştir (ED s. 146). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak “<< ETü *ula-* birleştirmek, eklemlemek” açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *ula-*). Marcel Erdal *ulam* sözcüğünü “değiştirilemez, sürekli,

kalıcı” anlamlarıyla açıklamıştır (Erdal, 1991, s. 295). Tietze *ula-* maddesini “eklemek, yapıştırmak” olarak incelemiştir (TETTL s. 325). Arat’ın *Kutadgu Bilig* tercümesinde *ulam* sözcüğü “saygı” anlamıyla açıklanmıştır ancak Semih Tezcan “saygı” karşılığı yerine “sürekli, kesiksiz, ebediyen” karşılıklarını önermiştir (Tezcan, 1981, s. 67). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde 3. sûre 75. ayette *يُؤَدِّ* şeklinde yer verdiği sözcük “eksiksiz iade etti” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 58). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcük *يُؤَدِّ* maddesinde değerlendirilmiştir ve “ödemek, eda etmek, teslim etmek” anlamlarına değinilmiştir (Çanga, s. 53). Günümüz Türk dillerinde de sözcük tespit edildiği kadarıyla *ulam* şeklinde “bağlamak” anlamlarında yaşamaktadır.

Sözcük günümüz Türk dillerinden Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *ulam* sözcüğü “her zaman, sürekli” anlamlarıyla yaşamaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 193). Kırgız Türkçesinde sözcük *ulam* “her zaman, boyuna” olarak yer almaktadır (Yuhadin, 1998, s. 782). Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde *ulama* maddesi “bağlamak, birleştirmek” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Gaydarci vd. 1991, s. 248). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde *ulam* sözcüğü “daha çok, daha güçlü” anlamlarıyla yaşamaktadır (Arıkoğlu, 2005, s. 539). Şor Türkçesinde ise *ılam* sözcüğü “hep, devamlı, sürekli, boyuna” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 33). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *уламoқ* maddesinde “ulamak” anlamıyla yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 336).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*anı sana meger **ulamtulık** kılсан anıñ üze turukup ol* TİEM 73 45r/8=003/075

“(...) onu sana yalnız kalıcı kılсан onun üzerinde durup o (...)”

2.1.4.33. ürlük [1] “daimî, sonsuz”

Altun Yaruk’ta “daimî, sonsuz” anlamlarıyla tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *ürlüg* şeklinde ve “kalıcı, ebedî” anlamıyla ele alınmıştır (DTS s. 627). Räsänen de sözlüğünde sözcüğe dair *ür-lüg* maddesine yer vermiş “sürekli” açıklamasını yapmıştır (VEWT s. 522). Clauson *ürlüg* < *ür* maddesine yer vermiştir ve sözcüğü “sonsuz”

anlamıyla incelemiştir (ED s. 229). Sözcüğün **ürlükli ürlüksüzli** şeklinde *ürlüksüzli* ile birlikte kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ürlükli ürlüksüzli inçip m(e)nli mensizliğe ulatı AYTokyürek IV 3285

“(...) daimi ve geçici şöyle/ ben ve benliksizliği/ pek çok (...)” AYTokyürek IV 3285

2.1.4.34. **ürlüklüg** [1] “daimî, sonsuz” (Çin. 久 *jiu*)

Altun Yaruk’ta tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *ürlüglüg* maddesinde incelenmiş ve “kalıcı” anlamıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 627). Räsänen *ür-lüg* maddesini “sürekli” anlamıyla incelemiştir (VEWT s. 522). Clauson *ürlüklüg* sözcüğünün kökenine dair < **ürlük* < *ür* incelemesinde bulunmuştur ve sözcüğü “sonsuz, ebedî” olarak açıklamıştır (ED s. 229). Marcel Erdal *ürlüklüg* ve *ürlüksüz* sözcüklerinin daha çok Budist metinlerinde tespit edildiğinden söz etmiştir, ayrıca *ürlüksüz meñü* örneğinin “sonsuz” anlamına geldiğini ifade etmiştir (OTWF s. 130). *ür* sözcüğünün Çince karşılığı 久 *jiu* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 505). Sözcüğün **ürlüklügüg ürlüksüzüg** şeklinde **ürlüklügüg** ile birlikte kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

tüplügüg tüpsüzüg ömezler ürlüklügüg ürlüksüzüg ömezler AYTokyürek IV 2199

“Kökü ve köksüzü düşünmezler. Sürekliliği ve süreksizliği düşünmezler.” AYTokyürek IV 2199

2.1.5. “hiçbir zaman” Anlamını Karşıllayan Sözcükler

2.1.5.1. *hergiz* [33] “asla”

TIEM 73 ve *Rylands* Kur'an Tercümesinde varlığı tespit edilen sözcüğe *Drevnetyursky Slovar*'da *hergiz* “asla” şeklinde yer verilmiştir (DTS s. 197). Sözcüğün yer aldığı örnekler incelendiğinde olumsuz cümlelerde kuvvetlendirme amaçlı kullanıldığı görülmektedir. Sözcük *Derleme Sözlüğü*'nün *hergiz* maddesinde “hiçbir zaman, asla” anlamıyla açıklanmıştır. Afşar, Pazarören *Pınarbaşı Kayseri'de izine rastlanmıştır (Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 1982, cilt:12). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcük 2. sûre 24. ayette وَلَنْ “hiçbir zaman” olarak açıklanmıştır (Elmalılı).

Günümüz Türk dillerinden Oğuz grubunda yer alan Azerbaycan Türkçesinde sözcük *hergiz* “asla, katiyen” anlamıyla yaşamaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 448). Günümüz Türk dillerinden Kıpçak grubu içerisinde yer alan Başkurt Türkçesinde sözcük *hergiz* şeklinde “asla, hiçbir zaman” anlamıyla yaşamaktadır (Özşahin, 2017, s. 194). Sözcük Karay Türkçesinde *hergiz* şeklinde “asla, katiyen, hiçbir zaman” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Çulha, 2006, s. 67).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

eger kılmadıñızlar erse hergiz kıлмаğay оқ siler қорқуңлар ол отдін kim anıñ tamduқı kişiler таşлар anutuldı tanıғһılарқа TIEM73 4r/6=002/024

“(...) eğer kilmadıysanız asla kılmayacaklar, siz o ateşten korkun (...)”

kimni kim yıratса таңrı hergiz bulмаğay sen аңа Rylands Ku. T. 52

“(...) Tanrı kimi yaratsa sen asla bulmayacaksın onu (...)”

azu yavуқса siz urағutларқа hergiz bulmasа Rylands Ku. T. 6

“(...) kadınlara yakınsanız hiç bulmasa (...)”

2.1.5.2. *idi* [27] “hiçbir zaman”

Sözcük *Orhon Yazıtları*’ndan itibaren Eski Türkçede izlenebilmektedir *Orhon Yazıtları* ’nda sözcüğe dair *idi oksuz* (KT D3, BK D4) ve *idi yok* (KT G4) örnekleri tespit edilmiştir. DTS’de *eđi* maddesinde sözcük “çok” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 165). Räsänen sözcüğe kuvvetlendirme anlamıyla değinmiştir (VEWT s. 169). Clauson sözcüğün çoğunlukla olumsuzluğu kuvvetlendirmek amacıyla kullanıldığını söz etmiştir ve “hiç” anlamına geldiğini vurgulamıştır (ED s. 41). Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ayığ kılınçlıg kkir tapça idi yeme kılmasar AYÖlmez 145/7

“(...) (kişi) kötü davranışlı, kirli, pasaklı (şeyleri) asla yapmasa (...)” AYÖlmez 145/7

negök erser y(e)me neñ idi tüz ağkanmatın sakınmatın ençin ermek erür AYTokyürek IV 1609

“(...) gerçek esas nasılsa yine asla düzlüğe bağlanmadan ve düşünmeden huzura ulaşmaktır.” AYTokyürek IV 1609

çın kirtü tözi neñ idi öñi ermez AYUçar V 944

“(...) gerçek esas asla farklı olmaz.” AYUçar V 944

2.1.6. “önce” Anlamını Karşıllayan Sözcükler

2.1.6.1. *öñdün* [311] “önce”

Sözcüğe ait örnekler Eski Türkçeye ait *Hsüen Tsang*, *Altun Yaruk*, *Manichaica*, *Kutadgu Bilig*, *Rylands*, *TİEM 73* ve *DLT* eserlerinde tespit edilmiştir. DLT’de “ön,

önden; önceden” anlamlarına gelen *öñdün* maddesi için Kâşgarlı Mahmud “ön” anlamında bir edat olduğu açıklamasını yapmıştır. Oğuzların sözcüğü *öñ* olarak kullandığına değinmiştir (DLT s. 70/57). Besim Atalay DLT’de sözcüğe كُنْ şeklinde yer vermiştir ve anlamını “ön, önce; öndün” olarak açıklamıştır (DLTAtalay I s. 40/24). *Drevnetyursky Slovar*’da *öñdün* sözcük ile ilgili olarak “önünde, ön, önce, daha önce” açıklamalarına yer verilmiştir (DTS s. 386). Räsänen *öñdün* sözcüğünün kökenine dair *öñ* maddesine değinmiştir (VEWT s. 372). Clauson sözcüğü ele aldığı *öñdün* maddesinde sözcüğün kökenini <*öñ* olarak açıklamıştır ve “önünde; doğu” anlamını vermiştir (ED s. 176). Marcel Erdal *öñrerek* yapısına yer vermiş ve anlamını “önce, önceki” olarak açıklamıştır (OTWF s. 63). Tietze *öñdin* / *öñdün* maddelerini “evvel, mukaddem, önce” anlamlarıyla açıklamıştır (TETTL s. 225). Nişanyan sözcüğün kökenini Eski Türkçe *ön-* ve *+I(g)* olarak açıklamış ve “yönelmek, yüzünü (bir yöne) çevirmek, öne çıkmak” anlamlarına dikkat çekmiştir (Nişanyan, m. *ön*). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 33. sûre 62. ayette قَبْلُ şeklinde “önce” anlamı ile açıklanmıştır (Elmalılı s. 425). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe “önce” anlamı ile قَبْلُ maddesinde değinilmiştir (Çanga, s. 386). Tarama Sözlüğü incelendiğinde *öñdin* maddesinin “önce, ilk önce, önceden, önden, daha evvel” anlamlarıyla yer aldığı tespit edilmiştir (Tar. Sözü.). Derleme Sözlüğü’nde sözcüğün “önce, ilk önce” anlamlarıyla Elazığ, Malatya, Sivas (Der. Sözü. 1977) ve Çorum (Der. Sözü. 1982) ağızlarında kullanıldığı belirlenmiştir. Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

öñdün *yıñak orunta agati atl(ı)g* AYÇetin VII 161

“(…) Doğü yönünde Agati (Skr. Āgata) adlı (…)”AYÇetin VII 161

bitigke üküş öñdün bizni ögmiş külemiş HTRöhrborn VII 264

“vom Tripitaka-Meister gekommenen Brief hat man uns zu früh gelobt. [Tripitaka Üstadı’ndan gelen mektup çok çabuk övüldü.]” HTRöhrborn VII 264

aya bir birikmez saña bir adın / kamuğ aşnuda sen sen öñdün kiñin KB 8

“Ey bir olan Tanrı, bir başkası sana şerik koşulamaz; başta her şeyde evvel ve sonda her şeyden sonra sensin.” KB 8

yāđ kıluñlar anı neteg kim köni yolğa köndürdi silerni eger erse siler andın öñdün yolsuzlardın TİEM73 24r/3=002/198

“O’nu size gösterdiği şekilde zikredin. Doğrusu siz, bundan önce gerçekten sapmışlardandınız”

tañrı süñneti turur anlar içinde kim <keçtiler> öñdün, hergiz bulmağay sen tañrı süñnetini ewürmek TİEM73 310v/9=033/062

“Allah’ın bundan önce geçenler hakkındaki kanunudur. Sen, Allah’ın kanunu değiştirmek için bir yol bulamazsın”

ermez muhammed salla’llahu ve sellem meger yalavaç çın-oķ keçti anda öñdün yalavaçlar Rylands Ku. T. 144

“(…) Hz. Muhammed ve ondan önceki peygamberler (...)”

2.1.6.2. **burun** [127] “önce” (Çin. 鼻 *bi*)

Atebetü'l-Hakayık, Kutadgu Bilig, Rylands, DLT ve *TİEM 73* Kur’an Tercümesi’nde tespit edilen sözcük Eski Türkçede günümüzde bilinen anlamının dışında “önce” anlamıyla kullanılmaktadır. Etimoloji sözlükleri incelendiği zaman sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da da *burun* şeklinde ve “önce, ilk, temel, önceki, bundan önce” anlamlarıyla incelenmiştir (DTS s. 126). Räsänen de benzer şekilde *burun* sözcüğünün Orta Türkçede var olduğunu ve “burun, çıkıntı; ilk” anlamlarına geldiğini belirtmiştir (VEWT s. 90). Clauson, *burun* sözcüğünün anlamını ilk olarak anatomik açıdan açıklamasının ardından mecazi olarak “önünde, önceki, önceki zamanlarda” anlamlarıyla

açıklamıştır (ED s. 367). Hasan Eren sözcüğün eski çağlardan başlayarak kullanıldığını ve Orta Türkçede “burun; dağ doğrusu; önce” anlamıyla yer aldığını açıklamıştır (Eren, 1999, s. 64). Nişanyan sözcüğün kökeninin << ETü *burun* “önde olan, çıkıntı; burun” şeklinde değerlendirmiştir (Nişanyan, m. *burun*). Besim Atalay DLT’de sözcüğü بُرُنْ maddesinde incelemiştir ve “önce” anlamına değinmiştir (DLTAtalay I s. 398/18). Sözcük günümüzde *burun* şeklinde zaman anlamı dışında *Türkçe Sözlük*’te tespit edilmiştir (2011, s. 416). Sözcüğün Çince karşılığı 鼻 *bi* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 362). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm*’inde sözcük 74. sûre ve 13. ayette قَدْمْ şeklinde “önceden” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 576). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde ise sözcüğe “öne almak” açıklamasıyla ve قَدْمْ şekliyle değinilmiştir (Çanga, s. 391).

Günümüzde Kıpçak grubu dillerinden Karaçay Türkçesinde *burun* “eski, önceleri, eskiden” anlamıyla yaşamaktadır (Tavkul, 2000, s. 130). Karay Türkçesinde sözcük *burun* ve *burunhu* maddelerinde “önceki, evvelki, eski” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Çulha, 2006, s. 55). Kazak Türkçesi incelendiğinde бұрнағы maddesine ve “evvelki, önceki” anlamına ulaşılmıştır (Koç vd., 2019, s. 100). Tatar Türkçesinde ise борын “eski, kadim, evvel” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 55). Karluk grubu dillerinden Özbek Türkçesinde бұрын sözcüğü Eski Türkçedeki “önce, evvel” anlamı ile yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 213). Yeni Uygur Türkçesinde de *burun* “evvel, önce, geçen” anlamlarında kullanılmaktadır (Necip, 2016, s. 53). Uygur grubu dillerinden Şor Türkçesinde sözcüğe yakın olarak *purnada* sözcüğü tespit edilmiş ve anlamı “ilk önce, ilkin, evvelâ, başlangıçta” olarak değerlendirilmiştir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 84).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

*kalı bilgeke tegse ilde orun / ol il boldı törde taķı keç **burun*** KB 263

“Eğer bir alime eşikte bir yer isaber ederse, o eşik baş-köşeden daha iyi ve yüksek olur.”
KB 263

*biligsizke birse begi ķur orun / begiņe yazıķlı munı bil **burun*** KB 4077

“Eğer bir bey bilgisiz kimseyi yükseltir ve ona mansıp verirse, şunu önceden bil ki, o kimse beyine sadakat göstermez.” KB 4077

burun başka börkni keğer baş kerek AH 300

“(unutma ki) önce börkü giyecek baş lazımdır.” AH 300

uķturulur yanluķ ol kūn negū kim burun ıđmıř kerūdmiř TİEM73 429v/2=075/013

“(...) o gün insana önceden yaptıkları ve sonradan yaptıkları bildirilir (...)”

2.1.6.3. öñre [123] “önce” (Çin. 過去 *guo qu*, 昔 *xi*, 往 *wang*)

Altun Yaruk, Huastuanift, Manichaica ve Hsüen Tsang’da tespit edilen sözcük “önce” anlamıyla metinlerde yer almaktadır. *Drevnetyursky Slovar*’da *öñre* sözcüğüne yer verilmiş “önünde, önce, eski.” anlamlarıyla tanımlanmıştır (DTS s. 387). Räsänen ise *öñ* maddesini incelemiş ve anlamını “ön, önünde, evvelce, Doğu” olarak açıklamıştır (VEWT s. 372). Clauson sözlüğünde *öñre* maddesini incelemiştir ve kökeniyle ilgili olarak *öñ* maddesi üzerinde durmuştur. Sözcüğün tespit edilen ilk dönemlerinde “doğuda; doğruya doğru” anlamlarıyla kullanıldığından ve sonraki dönemlerde “önünde, ileri, vakti zamanında” ve “önce” anlamlarıyla yer aldığından söz etmiştir (ED s. 189). Marcel Erdal *öñrerek* yapısına yer vermiş ve anlamını “önce, önceki” olarak açıklamıştır (OTWF s. 63). Nişanyan *öñ* sözcüğünün kökenine dair Eski Türkçe *öñ/yöñ* maddesine değinmiş ve sözcüğün anlamını “yüz, çehre, ön taraf; doğu” şeklinde vermiştir. Sözcüğün kökeniyle ilgili “< ETü *ön-* yönelmek, yüzünü (bir yöne) çevirmek, öne çıkmak +I(g)” açıklamasını yapmıştır (Nişanyan, m. *ön*). Tuncer Gülensoy *önce* sözcüğünü incelediği sözlüğünde “ilk olarak, başlangıçta” anlamını vermiş ve sözcüğün kökenini Uygurcadan hareketle *öñre* olarak açıklamış “önceden, eskiden” anlamını vermiştir (Gülensoy, 2007, s. 663). Sözcüğün Çince karşılığı 過去 *guo qu*, 昔 *xi*, 往 *wang* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 393). Sözcüğün *öñre ertmiş* şeklinde *ertmiş* sözcüğüyle birlikte kullanımına rastlanmıştır. Sözcüğün günümüzde *öñre* sözcüğünün kökünden gelişerek *önce* şekliyle ve “önce” anlamıyla yaşadığı *Türkçe Sözlük*’te tespit edilmiştir (2011, s. 1851).

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

yme öñre ertmiş üdde bo çambudivip uluşta AYUçar V 23

“Geçmiş zamanda bu Jambudvīpa ülkesinde Kāñcananāgapati (...)” AYUçar V 23

m(e)n öyür m(e)n öñre ertmiş ür irak üdte ratnapuşpi atl(ı)g t(e)ñri AYÇetin VIII 370

“Ben düşünüyorum ki geçmiş, çok uzun zamanlarda *Ratnapuşpi* (Skr. *Ratnakusumaguṇasāgaravaiduryakanakagirisuvarṇakāñcanaprabhāsa*) adlı tanrılar tanrısı (...)” AYÇetin VIII 370

öñre ertmiş üdki ermez, kën keligme üdki ermez AYTokyürek IV 76

“(...) geçmiş zamanda değildir, gelecek zamanda değildir, şimdiki zamanda değildir.” AYTokyürek IV 76

bo açari öñre süñ şan atlıg tagda turup HTRöhrborn VIII 81

“Dieser Meister wohnte früher auf dem Berg namens Songshan und hatte (als Eremit) den Lebenswandel in Berg und Wald geführt. [Bu usta Songshan adlı dağda yaşardı ve (bir keşiş olarak) dağda ve ormanda yaşam tarzına öncülük etmişti.]” HTRöhrborn VIII 81

2.1.6.4. erte [55] “erken, sabah”

Ongi, Altun Yaruk, Hsüen Tsang, Kutadgu Bilig, Rylands, TİEM 73 Kur'an Tercümesi ve *DLT*'de örneklerine rastlanan sözcüğün günümüzdeki izlerini *Türkçe Sözlük*'te *ertesi, ertelemek* (2011, s. 813) şekilleriyle takip etmekteyiz. *Tarama Sözlüğü* incelendiğinde ise *erte* şekli “ertesi, gelecek, sabah, şafak sökme zamanı, yarın” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Tar. Sözü.). *DLT*'de sözcüğe *erte ~ irte* maddesinde yer verilmiş ve Kaşgarlı Mahmut tarafından “sabahın erken saati” anlamıyla açıklanmıştır (*DLT* s. 74/62). Besim Atalay *DLT*'de sözcüğe اَرْتَا maddesinde yer vermiştir

(DLTAtalay I s. 124/10). Sözcük *Drevnetyursky Slovar*'da *erte* “erken, sabah” anlamlarıyla ifade edilmiştir (DTS s. 182). Räsänen sözcüğün kökeniyle ilgili olarak *ert* maddesinde “geçmek” anlamına değinmiştir (VEWT s. 49). Clauson *érte* sözcüğünü “sabahın erken saatleri” ve erken dönemlerde kullanımını genellikle *tañ* “şafak vakti” sözcüğü ile ilişkilendirilir. Orta dönemde ise “yarın sabah erken; yarın” ve “bundan önce” gibi iki zıt anlamda gelişmiş olduğunu düşünür (ED s. 203). Tietze *erte* maddesine “sabah, şafak sökme zamanı; ertesi gün, yarın” anlamlarıyla yer vermiştir (TETTL s. 736). Nişanyan sözcüğün kökeniyle ilgili olarak “<< ETü érte sabah < ETü ert- oldurmak, zamanı gelmek +A < ETü er- olmak +It” açıklamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *ert-*). Tuncer Gülensoy ise *erte* sözcüğünü “erte, ertesi” olarak açıklamış ve kökenine dair “= ET., OT. érte (DLT) <ér+te” şeklinde görüş bildirmiştir (Gülensoy, 200, s. 340). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim Meal*'inde sözcük 7. sûre 205. ayette بِالْغَدُوِّ “sabahları” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 175). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcüğe بِالْغَدُوِّ olarak yer verilmiştir ve “sabah” manasında kullanıldığına değinilmiştir (Çanga, s. 395).

Sözcüğün görünümü günümüzde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *erte* olarak tespit edilmiş ve “erken” anlamıyla açıklanmıştır. Ayrıca *erteği* “eski”; *ertelep* “sabahları, sabah erkenden”; *erten* “yarın.”; *ertengi* “erken, yarın” gibi çeşitli şekillerle varlığını sürdürmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 85). Kırgız Türkçesinde sözcük *erte* olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 339). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *ertə* şekli ve “sabahtan, erkenden, sabah erkenden; yaşanan günden sonraki gün, ertesi gün; daha erken” anlamlarıyla yaşamaktadır (Altaylı, 2018, s. 1048). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde *ertde* olarak tespit edilen sözcük “erken, eski zamanda” olarak açıklanmıştır (Tavkul, 2000, s. 194). Karakalpak Türkçesinde sözcük “erken” anlamıyla tespit edilmiştir (Baskakova, 1958, s. 198). Karay Türkçesinde *erte* “sabah” anlamıyla değerlendirilmiştir (Çulha, 2006, s. 62). Kazak Türkçesinde yer alan *epme* maddesi “erken; eskiden, önceden” olarak açıklanmıştır (Koç vd., 2019, s. 149). Tatar Türkçesinde yer alan *upmə* sözcüğü “sabah; erken; vaktinden önce” anlamlarıyla açıklanmıştır (Ganiyev, Ahmet'yanov vd., 1997, s. 111). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *əpma* sözcüğü “erken; yarın” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Yusuf, 1993, s. 364). Sözcük Uygur Türkçesinde ise *erte* şekliyle “ilk, erken, sabah seheri” olarak yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 115). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde

erte şeklinde varlığını sürdüren sözcük “erken, erken saatlerde, vaktinden önce” anlamlarıyla açıklanmıştır (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 30).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ertimlig töröke sinirtip erte kırılıu teginmiş, körü teginmiş aç barşıg AYGulcalı X 777

“Mahāsattva Bodhisattva (ise) fanilik tarafından yutulup erken kırılmış. (Mahāsattva Bodhisattva) aç kaplanın henüz yavrulayıp yattığını, kendi açlığına dayanamayıp yavrularını yemek üzere olduğunu görmüş (...)” AYGulcalı X 777

yarın erte imirte barırlar tep HTRöhrborn VII 1092

“die aus den Neun Distrikten sind und zieht morgen früh in Massen [Dokuz Bölgeden olan ve yarın sabah kitleler halinde hareket eden (...)]” HTRöhrborn VII 1092

yāḍ kılğıl idinñi özüñ içinde yalwaru kórku aymanu ün berü ündemekde kuḍıraq sözdin erte keçe bolmağıl osanığlılardın TİEM73 131v/8=007/205

“() tanrını hatırla kendi içinde yalvarıp korkup söylemeni ses verip davet etmekte sözün erken geç olmasın (...)”

kiçe yatsa kiç yat yana erte tur / yatıp erte kópkan kutın arturur KB 1506

“Gece geç yat, yine de erken kalk; yataktan erken kalkan saadetini arttırır.” KB 1506

ançada erte bardıñ boḍnuñdın ornatur sen Rylands Ku. T. 121

“(...) ondan erken vardın (...)”

2.1.6.5. başdınk/baştınk [54] “en üstteki, baştaki, en iyi” (Çin. 殊勝 *shu sheng* 妙 *miao* 第一 *di yī* 等 *deng* 王 *wang* 最大 *zui da* 最 *zui*)

Altun Yaruk ve *Hsüen Tsang* metinlerinde tespit edilen sözcüğe ait örnekler incelendiğinde çoğunlukla “en üstteki, baştaki” anlamlarıyla karşılaşmıştır ancak kimi durumlarda “ilk, önce” anlamı vermektedir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcüğe yakın olarak *baştiñ* maddesi incelenmiştir ve “ilk” ve “ana (temel)” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 88). Räsänen ise sözcüğün kökenine gidebileceğimiz *baş* maddesinde “baş, kafa” açıklamasına yer vermiştir (VEWT s. 64). Clauson sözcüğün kökenini *baş* maddesinde anatomik olarak “kafa” anlamıyla açıklar; ancak mecaz anlamda da “bir ordunun başı” veya “bir şeylerin başı” anlamına gelebileceğini ifade eder (ED s. 375). Marcel Erdal *baştiñ / başdañ* sözcüğünü “baş” anlamıyla açıklamıştır (OTWF s. 156). Hasan Eren *baş* sözcüğünün vücutta bulunan bölümü ile ilgili olan anlamının ardından “başlangıç” anlamına değinmiştir ve Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını belirtmiştir (Eren, 1999, s. 41). *Divanü Lüğati’t-Türk*’te *baş* maddesi “başta gelen, temel, esas” açıklamalarıyla değerlendirilmiştir. Sözcüğe *başta* şekliyle günümüzde de rastlamak mümkündür. Sözcüğün Çince karşılığı 殊勝 *shu sheng* 妙 *miao* 第一 *di yī* 等 *deng* 王 *wang* 最大 *zui da* 最 *zui* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 357). Sözcük *Türkçe Sözlük* (2011, s. 279)’te *başta* “ilk olarak, özellikle” anlamlarıyla yaşamaktadır.

Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü Kırgız Kıpçak grubundan Altay Türkçesinde *baş* maddesinde “baş, kafa; üst bölüm, doruk, başlangıç” anlamlarıyla takip edilebilmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 35). Kırgız Türkçesinde sözcük *baştaki* olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 97). Karay Türkçesinde sözcük *baş* maddesinde “baş, kafa; baş, temel, ana” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (Çulha, 2006, s. 50). Oğuz grubuna ait Azerbaycan Türkçesinde sözcük *başdaki* şekliyle ve “baştaki” anlamıyla yaşamaktadır (Akdoğan, 1999, s. 67). Gagauz Türkçesinde ise sözcüğe dair izler *baş* şeklinde tespit edilmiştir ve “baş, esas, başa çıkarma” ve benzeri anlamlarıyla kullanılmaktadır (Gaydarci vd., 1991, s. 30). Kıpçak grubu dillerinden Başkurt Türkçesinde *baş* maddesi tespit edilmiştir ve “baş, kafa, akıl, herhangi bir şeyin ucu, başlık, lider” anlamlarıyla açıklanmıştır (Özşahin, 2017, s. 64). Karaçay Türkçesinde sözcük *baş* “baş, kafa” anlamıyla kullanılmaktadır (Tavkul, 2000, s. 111). Kazak Türkçesi *bac* (Koç vd., 2019, s. 78) ve Tatar Türkçesinde *öau* (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997,

s. 46) şeklinde “baş” ve çeşitli mecazi anlamlarıyla yaşamaktadır. Karluk grubu incelendiği zaman sözcüğün Özbek Türkçesinde *бошланғич* maddesinde başlangıç, ilk” anlamlarıyla yaşadığı tespit edilmiştir (Yusuf, 1993, s. 211). Uygur Türkçesinde ise *baştıki* şekliyle “başındaki, öndeki” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 32). Uygur grubu içerisindeki Şor Türkçesinde ise *paştap* maddesinde “önce, ilk önce, ilkin, evvela, en önce” anlamları ve *paştapki* maddesinde “ilk, başlangıç, birinci” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 76-77).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

kaçan başdınkı oronka tegdügte ugrayu ança tanuklayur bütürür AYTokyürek IV 744

“...ne zaman baştaki yere ulaşırsa niyetini orada tanıklar, elde eder.” AYTokyürek IV 744

k(a)ltı yme arslan hanı keyikler başdınkı erür teg eligiñizte AYÇetin VII 889

“Aslan nasıl hayvanların en üstünüyse siz de elinizde (...)” AYÇetin VII 889

başdınkı kuvrağınga nom nomlayu yarlıkağukda yuz ming kolti nayut tümen tınlıglar alku ağıgların alkıp AYÖlmez III 185/15

“(...) En baştaki topluluğuna öğretiyi (Dharma) anlatarak buyurduğunda, yüz bin Koṭi, Nayuta, on bin canlılar, bütün (zararlı) eğilimlerini (Asrava) yok edip (...)” AYÖlmez III 185/15

2.1.6.6. aşnu [47] “önce, evvel, ilk önce”

Sözcük Uygur Türkçesine ait *Altun Yaruk*, *Manichaica Rylands* ve *Hsüen Tsang* metinlerinde karşımıza çıkarken Karahanlı Türkçesinde *Kutadgu Bilig*, *TIEM* 73 Kur'an Tercümesi ve DLT ile varlığını sürdürmüştür. *Divanü Lügati't-Türk*'te sözcükle ilgili olarak *aşnu* maddesine yer verilmiş ve “önce” anlamına gelen bir edat olduğu ifade edilmiştir (DLT s. 77/66). Besim Atalay DLT'de sözcüğe dair أَشْنُو maddesine yer

vermiştir ve anlamını “önce, evvel” olarak açıklamıştır (DLTAtalay I s. 130/16). Etimolojik açıdan incelediğimizde *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *aşnu* maddesinde ele alınmış ve “önce, ilk, başta; eski, erken, ilk; önce, ön” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 63-64). Clauson *aşnu* “eski, önceki” anlamlarıyla sözcüğe yer vermiştir (ED s. 264). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 50. sûrede 39. ayette قَبْلَ “önce” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 519). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde de sözcüğe قَبْلَ “önce” anlamıyla değinilmiştir (Çanga, s. 386).

Günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük Eski Türkçedeki şeklini *aşnu* olarak devam ettirmiş ve “önce, evvelce” anlamlarını korumuştur (Akdoğan, 1999, s. 38). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe “evvelce, başlangıçta, ilk olarak” anlamları ile yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 245).

Sözcüğe ait kullanım örnekleri aşağıdaki gibidir:

kalp üdlerde aşnu bo yirtinçü yir suvta raça-radna-prabasi atlıg tengri burkan AYÖlmez III 185/10

“(...) zamanlardan önce bu dünya, yer (ve) suda Rajaratnaprabhâsa (?) adlı tanrı Buda (...)” AYÖlmez III 185/10

üze aşnu üç erdinike tapıg udug ağır AYÇetin VIII 636

“(...) öncelikle üç mücevhere (Skr. tri-ratna) itaat etsin (...)” AYÇetin VIII 636

kün tugmazda öndün takı kün batmazda aşnu TİEM73 383v/3=050/039

“(...) gün doğmadan ve gün batmadan önce (...)”

2.1.6.7. ilk / ilki [47] “ilk, her şeyin evveli”

Şine Usu, Altun Yaruk, Hsüen Tsang, Huastuanıft, Manichaica, Rylands ve TİEM 73 Kur’an tercümesi ve DLT’de varlığı tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *ilki*

maddesi “ilk, başlangıç; başta” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 208). Clauson *ilk* sözcüğüne ek olarak *ilki* maddesinde sözcüğe yer vererek erken dönemlerde genellikle 'eḡ' ile beraber kullanılacağını belirtmiştir (ED s. 140). Nişanyan ise sözcüğü Eski Türkçeden hareketle *ilki/ilk* maddesinde “nispeten uzaktaki, önceki, eski” anlamlarıyla açıklamıştır (Nişanyan, m. *ilk*). *Türkçe Sözlük*'te *ilk* maddesinde yer verilen sözcük için “zaman, sıra, yer ve önem bakımından ötekilerden önce gelen, son karşıtı; herhangi bir şeyin en önde olanı, önce geleni; birinci olarak, en başta” anlamları verilmiştir (2011, s. 1177). Sözcük DLT'de *ilk* “ilk, her şeyin evveli” olarak açıklanmıştır (DLT s. 33/20). Besim Atalay DLT'de sözcüğe اَلْا “ilk, her şeyin evveli” şeklinde yer vermiştir (DLTAtalay I s. 43/5). *Drevnetyursky Slovar*'da sözcük “önce, başta” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 208). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcük 30. sûre 11. ayette يَبْدُو şeklinde “ilk önce” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 404). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde يَبْدُو maddesinde sözcüğün “ilk önce yapmak” manasına değinilmiştir (Çanga s. 82).

Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *ilki* “ilk çocuk, ilk doğan” olarak yer almaktadır (Akdoğan, 1999, s. 492). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *ilki* sözcüğünü “ilk doğan evlat, ilk yavru, birinci olan, ilk olan” anlamlarıyla açıklamıştır (Altaylı, 2018, s. 1601). Azerbaycan Türkçesinde *ilk* şeklinde ve bilinen anlamı “ilk” ile yaşamaktadır (Akdoğan, 1999, s. 492). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *ilk* “birinci zaman, mekân, mevki bakımından önce gelen, başta olan; başlıca, esas, en önemli; ilki şeklinde” anlamlarıyla açıklamıştır (Altaylı, 2018, s. 1601). Karay Türkçesinde sözcük *ilkin* maddesinde “baş, başlangıç” anlamlarıyla incelenmiştir (Çulha, 2006, s. 68). Karay Türkçesinde *ilk* sözcüğü “ilk” anlamlarıyla yaşamaktadır (Çulha, 2016, s. 68). Gagauz Türkçesinde ise *ilkinki* şekli “ilk olanı” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Gaydarcı vd., 1991, s. 121). Gagauz Türkçesinde de *ilk* “ilk” olarak varlığını sürdürmektedir (Gaydarcı vd., 1991, s. 121). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *ulık* şekli “ilk” olarak açıklanmıştır (Yusuf, 1993, s. 235).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

munṭa y(e)me bodis(a)t(a)vlar neḡ ilki alku nizvanilar birle birle ermekin taplamamakka tayanıp AYTokyürek IV 779

“Burada yine Bodhisattvalar asla birincisi bütün ihtiraslarla birlikte var olmamaktan hoşnut olmamaya dayanarak (...)” AYTokyürek IV 779

*meñi meñilep ilki*deki kılmış kazğanmış buyan edgü kılınç tüşin utlısınaşayurlar
AYAyazlı VI 156

“(...) mutlu olup başlangıçta kazanmış oldukları sevapların seneresini görürler.”
AYAyazlı VI 156

*somadivaçiya monta biziñ ilki*de berü ulalu kelmiş AYÇetin VIII 1159

“(...) Somadivaçi, en eskiden beri süregelmiş (...)” AYÇetin VIII 1159

ilki azunlarda tarımış edgü kılınçlıg ol HTRöhrborn VII 1458

“so hat er Punya, das in uranfänglichen Existenzen gesät wurde. [(...) bu yüzden ilkel varoluşlara punya ekmiştir.]” HTRöhrborn VII 1458

eñ ilki on kat kök teñrig antak bir türkün yapıdılar Manichaica I-III 28

“Als erstes machen und sich bereit, Erde und Himmel zu erschaffen und zu bauen. [Önce yeryüzünü ve gökyüzünü yaratmaya ve inşa etmeye hazırlanın.]” Manichaica I-III 28

yme ilki özün bo özün uzuntonlug urılar öz bolup Huast. 154

“() yine ilk hâlin ile bu hâlin kadın erkek hâlin olup (...)” Huast. 154

ol ol idi çıkardı anlar kim yandılar bitig idilerindin sarâyılarından *ilki* kıpmakka, sezinmediñizler çıkmakları sezik katdılar TİEM73 402r/8=059/002

“(...) onlar ki kitaptan tanrıdan saraylardan döndüler, şüphelerine şüphe kattılar (...)”

2.1.6.8. öñreki [38] “önce” (Çin. 過去 *guo qu*, 昔 *xi*, 往 *wang*)

Sözcüğe dair örnekler *Altun Yaruk*, *Manichaica* ve *Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. Räsänen sözcüğün kökeninin dayandığı *öñ* maddesini “ön, önünde, evvelce, Doğu” olarak açıklamıştır (VEWT s. 372). *Drevnetyursky Slovar*’da aradığımız şekilde tespit edilen *öñreki* maddesi “önde, erken, eski” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 387). Clauson *öñre* maddesini incelemiştir ve kökeniyle ilgili *öñ* maddesi üzerinde durmuştur. Sözcüğün ilk dönemlerinde “doğuda; doğuya doğru” ve sonraki dönemlerde “önünde, ileri, vakti zamanında” ve “önce” anlamlarıyla yer aldığından söz etmiştir (ED s. 189). Nişanyan *öñ* sözcüğüyle ilgili olarak Eski Türkçe *öñ/yöñ* maddesine değinmiş ve anlamını “yüz, çehre, ön taraf; doğu” şeklinde vermiştir. Sözcüğün kökeni konusunda “< ETü *ön-* yönelmek, yüzünü (bir yöne) çevirmek, öne çıkmak +I(g)” açıklamasını yapmıştır (Nişanyan, m. *ön*). Sözcüğün Çince karşılığı 過去 *guo qu*, 昔 *xi*, 往 *wang* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 393). Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

üç yëti kün ertginçe öñreki d(a)r(a)nig sözlezün AYÇetin VII 685

“Üç (kere) yedi gün geçtiğinde, (resmime iyice bakarak karşımda durup) önceki dharaniyi söylesin.” AYÇetin VII 685

kamag bursañ kuvragka bilmiş k(e)rgek öñreki „ suçaté atlıg han erser AYUçar IX 197

“O halde, bundan sonra, şöyle bilinmesi gerek: geçmişteki Sujāta adlı hükümdar (...)” AYUçar IX 197

monı monçulayu m(e)n öñreki üdlerte kolularta AYGulcalı X 536

“Böylelikle, ben geçmiş zamanlarda (...)” AYGulcalı X 536

bir azand sözleyin öñreki ertmiş üdün bir ulug balık bar erti kamag Manichaica I-III 549

“In der früheren, vergangenen Zeit gab es eine große Stadt. [Eski zamanlarda büyük bir şehir varmış.]” Manichaica I-III 549

yöleştürser edgüsin öñreki hanlarnıñ HTRöhrborn VII 509

“Wenn man die Güte von früheren Kaisern mit der Güte unseres kaisers vergleicht: [Önceki imparatorların nezaketi ile imparatorumuzun nezaketini kıyaslamak: (...)]” HTRöhrborn VII 509

2.1.6.9. evvel [26]“ilk, önce”

Sözcüğe dair örnekler *Rylands, TIEM 73* Kur'an tercümesi ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta tespit edilmiştir. Günümüzde de varlığını sürdüren sözcük *Türkçe Sözlük* (2011, s. 839)'te *evvel* “önce; ilk, önceki, geçmiş” anlamlarıyla yaşamaktadır. *Drevnetyursky Slovar*'da sözcüğe *evvel* maddesinde “başta, başlangıçta; önce” anlamlarıyla ulaşmak mümkündür (DTS s. 76). Tietze *evvel* sözcüğün “ilk, birinci; önce” anlamıyla açıklamıştır (TETTL s. 756). Nişanyan sözcüğün kökenini Arapça *awwal* maddesinde “birinci, ilk, başlangıç” anlamlarıyla ele almıştır ve kökenini <Ar. *āla* ”geri döndü, başa döndü” olarak açıklamıştır (Nişanyan, m. *evvel*). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim Meal*'inde sözcük 3. sûre 72. ayette **وَالْأُولَى** olarak yer almaktadır ve “başlangıç” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 58). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcüğe **وَالْأُولَى** şeklinde değinilmiş ve anlamı “başlangıç” olarak değerlendirilmiştir (Çanga, s. 545).

Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *evvel* “evvelce, önce” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 281). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *əvvəl* sözcüğünü “ilk defa, birinci kere; bir iş, bir dönem, bir hayat vb.'nin ilk bölümü, başlangıç; ön; önce, evvelce; öncelerde, ilk zamanlarda, geçmişte; zaman itibarıyla daha önce, daha ileri, daha eski; yer itibarıyla ön ileri; en önce, birincisi, birinci olarak” anlamlarıyla açıklamıştır (Altaylı, 2018, s. 1159). Gagauz Türkçesinde ise *evel* şeklinde “evvel, önceleri; eski zamanda” olarak varlığını sürdürmektedir (Gaydarci vd., 1991, s. 93). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesi *evel* “evvel, önce, ilk, ilkin; geçmiş zaman, mazi; olup bitmiş, evvelki; bir şeylerin ilk kısmı, ön kısmı; baş kısım” olarak tespit edilmiştir

(Özşahin, 2017, s. 147). Tatar Türkçesinde ise *əvvəl* şeklinde ve “evvel, önce” anlamlarıyla ifade edilmiştir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 463). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde varlığı tespit edilen sözcük *evvel* şeklinde ve bilinen anlamı “evvel” olarak varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 119).

Sözcüğe ait metinlerde tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

taķı aydı bir gürüh kitāb iyelerindin bitij ol nerseke kim indürüldki anlar üze kim bittiler künnüñ evvelinde taķı küfr ketürdiler sonunda bolğay kim anlar qaytğaylar TİEM73 45r/2=003/072

“Kitap ehlerinden bir grup ‘Müminlere indirilene günün başlangıcında inanın, sonunda da inkâr edin, belki onlar da dönerler.’ dedi”

eşittimiz ök eger tilese-miz ayğatımız munuñ meñizlig ermez bu meger evvelkılarınñ sörçekleri Rylands Ku. T. 31

“(…) işittik ki eğer söylediğimiz gibi dilesek meğer bu öncekilerin (...)”

sizler tapladınız öldürmaķnı evvel yolu ölduruñlar hilaf kılığlılar birle Rylands Ku. T. 83

“(…) eski yolu öldurmaya siz razı ettiniz öldurdular hilaf kılanlarla (...)”

2.1.6.10. sö (sö [9] /söö [2] /süü [5]) 16 “eskiden beri / ezel / önce”

Altun Yaruk’ta ve *Huastuanıft*’te yer alan sözcüklerin örnekleri *sö*, *söö*, *süü* olarak çeşitli şekillerde tespit edilmiştir ve “eskiden beri, ezel, önce” anlamlarıyla kullanılmıştır. Räsänen de benzer şekilde *sö* sözcüğünü incelemiş ve “zaman, geçmiş zaman” anlamıyla değerlendirmiştir (VEWT s. 429). Clauson *sö* sözcüğüne yer vermiş ve sözcüğün sadece *söde/södin beri* sözünde “uzun zamandır” anlamıyla kullanıldığından bahsetmiştir (ED s. 782). Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ol antag södin berü köni kértü AYÇetin VIII 15

“Böyle eskiden beri doğru sözlü (...)” AYÇetin VIII 15

tınmaksızın tegzinür : söödin berü bar ermez AYUçar V 548

“(...) dinlenmeksizin etrafı dolaşır. (Varlık) eskiden beri yoktur.” AYUçar V 548

inçe k(a)ltı eñilki alku nomlarnıñ süüdin berü tugmaksız öçmeksiz bar y(e)me ermâz
AYTokyürek IV 1921

“(...)birincisi bütün öğretileri başlangıçtan beri doğmayan (ve) ölmeyen, var olmayan (...)” AYTokyürek IV 1921

teñrim söde berü bilmetin Huast. 32

“(...) tanrım eskiden beri bilmeden (...)” Huast. 32

2.1.6.11. ertmiş [14] “geçmiş (zaman), mazi” (Çin. 過去 *guo qu* 往昔 *wang xi*)

Örnekleri *Hsüen Tsang* ve *Altun Yaruk*’ta tespit edilen sözcük *ert-* fiilinin geçmiş zaman eki olarak kalıplaşmış şeklidir. Räsänen de *ert* sözcüğü için “geçmek” açıklamasını yapmıştır (VEWT s. 49). Clauson *ert-* maddesinde sözcüğü “geç-” anlamıyla açıklamıştır ve “zamanın geçmesi, hastalığın geçmesi, fiziksel hareket olarak geçmek veya bir yerden başka bir yere geçmek” şeklinde ifade etmiştir (ED s. 202). Sözcüğün Çince karşılığı 過去 *guo qu* 往昔 *wang xi* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 367). Sözcüğün *ertmiş üdki* ve *ertmiş üdte* şeklinde *üd* sözcüğü ile birlikte kullanımına rastlanmıştır.

Günümüzde Kıpçak grubu Türkdillerinden Altay Türkçesinde *ert-* olarak yaşayan sözcük “anından geçmek, geçip gitmek” anlamlarıyla açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı,

1999, s. 85). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde *epm-* maddesinde incelenen sözcük için “beraberinde götürmek” açıklamasına yer verilmiştir (Koç vd., 2019, s. 149). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde sözcük *ert-* maddesinde “geçmek, yürümek, gezmek; geride bırakmak, geçmek; zaman geçmek, vakit geçmek, zaman ilerlemek” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 30).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

tutguluk öñre ertmiş üdki bodis(a)t(a)vlar AYÇetin VII 13

“(…)geçmiş zamanlardaki Bodhisatvaların öğrenerek uyguladığı (...)” AYÇetin VII 13

yme neñ nom ermez neñ nom ermedin yme ermez neñ ertmiş üd AYÇetin VII 39

“Herhangi bir geçmiş zaman değildir (ama) gelmemiş zaman (ya da) şimdiki zaman (da) değildir.” AYÇetin VII 39

m(e)n inçip saña nomlayu bëreyin yme öñre ertmiş üdte bo ça[mbu]divip yértinçüde AYÇetin VIII 1149

“Ben sana şöyle anlatayım. Geçmiş zamanlarda bu Çambudvip yeryüzünde (...)” AYÇetin VIII 1149

ertmiş ol amtıkalarınñda HTRöhrborn VII 200

“und es übersteigt die Geleitworte der Zeitgenossen [(...) ve çağdaşların önsözlerini aşar (...)]” HTRöhrborn VII 200

2.1.6.12. başlayu [13] “ilk”

Varlığı *Orhon Yazıları* ile *Altun Yaruk*’ta tespit edilen sözcük için *Drevnetyursky Slovar*’da *başlaju* maddesi ele alınmış ve “baştaki” şeklinde açıklanmıştır (DTS s. 88). Räsänen ise sözcüğe dair *başla* maddesine yer vermiş ve “başlatmak, başlamak”

anlamlarıyla açıkladığı sözcüğün kökünü *baş* sözcüğüne dayandırmıştır (VEWT s. 65). Clauson *başla-* maddesinde “başlamak, yönlendirmek” anlamlarına yer vermiştir (ED s. 381-382). Marcel Erdal *başlayu* sözcüğüne yer vermiştir ve *baş+la-* şeklinde açıklamıştır (OTWF s. 407). Tietze *başla-* ile ilgili olarak “harekete geçmek, başlangıcını yapmak” açıklamalarını yapmıştır (TETTL s. 291).

Sözcük günümüzde Kıpçak grubuna ait dillerden Başkurt Türkçesinde sözcüğün dayandığı kökle bağlantılı olarak *başlap* maddesinde “en evvel, öncelikle, ilk, ilkin” anlamıyla tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 65). Karay Türkçesinde sözcük *başla-* maddesinde “baş, başlangıç” anlamlarıyla incelenmiştir (Çulha, 2006, s. 50). Karaçay Türkçesinde ise sözcük *başla-* şeklinde ve “başlamak” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Tavkul, 2000, s. 113). Oğuz grubuna ait dillerden Gagauz Türkçesi *başlankı* sözcüğüne “baştaki” anlamıyla rastlanmıştır (Gaydarci vd., 1991, 30). Uygur grubuna ait dillerden Şor Türkçesinde sözcüğe dair *paştap-la* maddesi tespit edilmiş ve “ilk defa, ilk defa olarak” anlamıyla açıklanmıştır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 77).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

*törüg kazganıp uça barmış kanım kaganka **başlayu** baz kaganıg balbal tikmiş ol törüde*
KT D16

“(…) yasaları koyup vefat etmiş. Babam Hakan için (amcam Hakan) önce bağımlı Hakan balbal (olarak) dikmiş.” KT D16

*nomçı açarı **başlayu** öz oronıntın turdukda kamagun barça tegintiler* AYUçar IX 133

“(…) İlk olarak, dharma üstadı ācārya kendi yerinden doğrulmuş, daha sonra hepsi beraber kutsal çiçekler ile [ona] hürmetlerini sunmuş (...)” AYUçar IX 133

2.1.6.13. söki [13] “önceki, eski”

Sözcüğe dair örnekler *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang*, *Huastuanif* ve *Kutadgu Bilig*’de tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *söki* “eski, önceki” açıklamasıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 510). Clauson *söki* sözcüğünün kökenini *sö* ile açıklamıştır ve

“eski, eskisi” anlamlarını vermiştir (ED s. 819). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

söki arjilar birle bir yañlıg :: meñün turur siz AYÇetin VII 824

“Eski kâhinler gibi uzun süre dünyada durursunuz.” AYÇetin VII 824

m(e)n amtı inçip tayanup söki arjilar biligiñe ig agrıgıg emlegü AYUçar IX 535

“O halde, şimdi kâdim rşilerin bilgisine ve hastalığı tedavi edecek (...)”AYUçar IX 535

törtünç söki teñri yalavaçı burhanlarka Huast. 102

“(...) dördüncü eski tanrı peygamber burhanlara (...)” Huast. 102

*söki hanme karşısın*ta HTRöhrborn VIII 1871

“Die Lehrtexte, die der Lehrer Matanga Kasyapa im Palast des früheren Han Ming übersetzt hatte [Eski Han Ming'in sarayında öğretmen Matanga Kasyapa tarafından tercüme edilen öğretim metinleri (...)]” HTRöhrborn VIII 1871

yana saçlur andın tirilmiş neñi / söki teg bolur yandru kılķı yañı KB 738

“Topladığı malı tekrar dağılır; anun ahvali yine eskisi gibi olur” KB 738

2.1.6.14. kerü [10] “sonra, geri”

TİEM 73 Kur'an tercümesi ve *DLT*'de tespit edilen sözcüğe ilk defa *Orhon Yazıtları*'nda *kirü* şeklinde “geride, batıda” anlamıyla rastlanmıştır (OY KT D2). Etimoloji sözlükleri incelendiğinde *Drevnetyursky Slovar*'da *kerü* olarak yer verilen sözcük için “geri, aksine” açıklaması yapılmıştır (DTS s. 302). Clauson *kerü* sözcüğünün

kökeniyle ilgili <**ké* açıklamasını yapmış ve “geriye doğru arkasında” olarak anlamlandırmıştır (ED s. 736). Nişanyan *kerü* sözcüğünün kökenine dair “<< ETü *kérü* geri, arka, batı << ETü **ker-gerü* <? ETü *kir-* girmek +(g)ArU” tanımlamasına yer vermiştir (Nişanyan, m. *geri*). DLT’de yer alan sözcüğü Kâşgarlı Mahmud *kerü* maddesinde “geri” anlamıyla açıklamıştır (DLT 182/155). Sözcüğün izlerini günümüzde *geri* şeklinde takip edebiliyoruz, Türkçe Sözlük’te *geri* maddesinde çeşitli anlamlarının yanında temelde “arka, bir şeyin sonra gelen bölümü, art, alt taraf, ileri karşıtı; son, sonuç; bir şeyin sona kalan bölümü; geçmiş, mazi” anlamlarıyla yer alır (2011, s. 934). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 35. sûre 12. ayette sözcük قَدَّمُوا “dünyada yapıp arkalarında bıraktıkları” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 439). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe قَدَّمُوا olarak yer verilmiştir ve “öne almak (dünya hayatında iken yapmak)” anlamına değinilmiştir (Çanga s. 392).

Günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *geri* maddesinde sözcüğün anlamı “geri” olarak açıklanmıştır (Akdoğan, 1999, s. 350). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe *geri* şeklinde yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 1257). Gagauz Türkçesinde *geeri* şeklinde “geri” anlamına yer verilmiştir (Gaydarcı vd., 1991, s. 101). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde *keri* sözcüğü “geri” olarak açıklanmıştır (Tavkul, 2000, s. 255). Karay Türkçesinde *geri* maddesinde “arka, art” anlamlarına yer verilmiştir (Çulha, 2006, s. 64). Kazak Türkçesinde *kepi* sözcüğü “geri, arkaya doğru, ters, zıt” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedirler (Koç vd., 2019, s. 247). Tatar Türkçesinde sözcük *kupe* “geri” olarak yaşamaktadır (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 151). Karakalpak Türkçesinde sözcük “geri” anlamıyla tespit edilmiştir (Baskakova, 1958, s. 316). Kırgız Türkçesinde sözcük *keri* şeklinde takip edilebilmektedir (Yuhadin, 1998, s. 442).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*anı kim aşundurdılar yana **kerü** koğtılar kamuğ nekni* TIEM73 320r/9=036/012

“(...) ona önceden davrandılar yine sonra koydular tüm malını(...)”

*ol ajun yegrek turur añar bu ajunda **kerü** TİEM73 444r/5=093/004*

“(...) o dünya daha üstün durur bu dünyadan sonra (...)”

*uđu barmağay hiç boğun anıñ ölüçi zamānı **kerü** ƙalmağaylar TİEM 73 250r/8=023/043*

“(...) hiçbir halk takip etmeyecek, onun fani zamanı geri gelmeyecek (...)”

2.1.6.15. **aşnukı** [9] “önceki, evvelki”

Şine Usu’da varlığı tespit edilen sözcük “eski, önce” anlamındaki *aşnu* sözcüğüne aitlik ekinin gelmesiyle oluşmuş ve “önceki, evvelki” anlamlarını kazanmıştır. *Drevnetyursky Slovar*’da *aşnuqı* şekli bilinen anlamı “eski” ile açıklanmıştır (DTS s. 64) ve Clauson sözcükle ilgili olarak “eski, önceki” anlamına gelen *aşnu* maddesine yer vermiştir (ED s. 264). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 26. sûrede 76. ayette sözcük لَأَقْدَمُونَ şekliyle ve “önceki” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 369). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde de sözcüğe لَأَقْدَمُونَ “dahaöncekiler” anlamıyla değinilmiştir (Çanga, s. 386). Sözcüğün örneklerde **aşnukı** ekigüni şeklinde kullanımı tespit edilmiştir.

Günümüz dilleri açısından değerlendirildiğinde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük Eski Türkçedeki şeklini *aşnu* olarak devam ettirmiş ve “önce, evvelce” anlamlarını korumuştur (Akdoğan, 1999, s. 38). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe “evvelce, başlangıçta, ilk olarak” anlamları ile yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 245).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

aşnukı törüçe kılzunkaçan küsüşi kanguça erser AYUçar 0424

“(...)önceki kural gereğince uygulasın. (...)” AYUçar 0424

*monuñ buyanı edgü kılınçı **aşnukı** buyan edgü kılınçta utar yègedür AYÇetin VII 130*

“(...) bunun sevabı, iyiliği, öncekinin sevabından, iyiliğinden daha fazladır.” AYÇetin VII 130

aşnukı yirtinçü-de tolu yiti ertini urup AYÖlmez III 161/15

“(...) önceki dünyada bütününü yedi mücevher (Saptaratna) koymuş (...)” AYÖlmez III 161/15

inçge ötgürmiş ol aşnukı bilgeler biligin HTRöhrborn VIII 591

“Das Wissen der früheren Weisen hat er fein durchdrungen. [Eski bilgelerin bilgisine ustaca nüfuz etti.]” HTRöhrborn VIII 591

2.1.6.16. aşnuça [7] “eskisi gibi, eski günlerdeki gibi”

Sözcük *aşnu* sözcüğünün eşitlik durum eki alarak kalıplaşmış şeklidir. Metinlerde “eskisi gibi, önceki gibi” anlamlarıyla yer alır. Sözcüğe ait örnekler *Altun Yaruk* ve *Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. Etimoloji sözlükleri incelendiğinde sözcükle ilgili olarak *aşnu* maddesine ulaşılmaktadır. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *aşnu* maddesinde açıklanırken (DTS s. 63-64) Clauson sözcüğe *aşnu* maddesinde “eski, önceki” anlamıyla yer verilmiştir (ED s.264).

Günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *aşnu* olarak yer almaktadır ve “önce, evvelce” anlamını korumaktadır (Akdoğan, 1999, s. 38). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe “evvelce, başlangıçta, ilk olarak” anlamları ile yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 245).

Sözcüğe dair örnekler metinlerde aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir:

k(e)ntü özünin aşnuça ançakıya enç kılğıl AYGulcalı X 730

“(...)kendini eskisi gibi biraz rahat tut (...)” AYGulcalı X 730

okıdukda örtüntükde aşnuça bo burhanlar bodis(a)t(a)vlar atın atayu AYÇetin VIII 521

“Okuyup benden dilemeden önce bu Budaların, Bodis(a)t(a)vların adlarını anarak (...)”
AYÇetin VIII 521

aşnuça men adın öñi teriñ yörüglüg nomlarta aç a AYUçar V 0441

“Daha önce, ben diğer derin yorumlu *dharmalarda* açıklayarak (...)” AYUçar V 0441

asıglıgın balıkka kelser aşnuça men çıgaynıñ qıyında kelir HTRöhrborn VIII 86

“Da Kam er zuerst in meine, in des armseligen Verfassers (...) [Sonra önce benimkine geldi (...)]” HTRöhrborn VIII 86

2.1.6.17. ulayu [7] “önce, ilk önce; ve”

Sözcüğe dair örnekler *Orhon Yazıtları*’nda tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcüğe dair *ula-* ifadesi “bağlamak, katılmak, uzatmak” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 608). Räsänen *ula* olarak değindiği sözcüğü “uzatmak, devam ettirmek” olarak anlamlandırmıştır (VEWT s. 512). Clauson *ulayu* < *ula* olarak açıkladığı sözcüğün *ulati* sözcüğü ile ilişkisi üzerinde durmuştur ve anlamını “hep birlikte, bütünüyle” olarak tanımlamıştır (ED s. 155). Tietze *ula-* maddesini “eklemek, yapıştırmak” anlamlarıyla açıklamıştır (TETTL s. 325). Nişanyan sözcüğe Eski Türkçe *ula-* ile yer vermiş ve anlamını “birleştirmek, eklemek” şeklinde ifade etmiştir (Nişanyan, m. *ula-*). Tuncer Gülensoy da benzer şekilde *ula-* fiili üzerinde durmuştur (Gülensoy, 2007, s. 963). Sözcüğe dair *Tarama Sözlüğü*’nde verilen tanım incelendiğinde “mutası arkası kesilmeksizin, devamlı olarak, birbirine bitişik olarak” anlamlarıyla yer aldığı tespit edilmiştir (Tar. S.).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcüğe *ulay* şeklinde ulaşılmıştır ve “birbiri ardına, üst üste, peş peşe” anlamlarıyla açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 193). Kıpçak

grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *ulay* olarak tespit edilen sözcük “öyle, o şekilde, o biçimde” şeklinde ifade edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 657). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *уламоқ* şekli “ulamak” anlamıyla tanımlanmıştır (Yusuf, 1993, s. 336). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *ula-* sözcüğü “uzatmak” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 121).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*teñri teg teñride bolmuş türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil **ulayu** iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum biriye şadapıt begler yırıya tarkat buyruk begler otuz* OY KT G1

“Ben, tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkan’lar ve kumandan beyler, Otuz Tatar (...)” OY KT G1

*teñri teg teñride bolmuş türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil **ulayu** iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum* BK K1

“Ben, tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce siz erkek kardeşlerim ve oğullarım, birleşik boyum ve halkım (...)” BK K1

*teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan sabım kañım türük bilge kagan olurtukınta türük amtı begler kirse tarduş begler kül çor başlayı **ulayu** şadapıt begler öñre tölis begler apa Tarkan* OY BKT G13

“Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan sözüm: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan (...)” OY BKT G13

2.1.6.18. baya [6] “önce, yakın geçmiş”

Drevnetyursky Slovar’da sözcük *baja* “Son zamanlarda, hemen hemen” olarak ele alınmıştır (DS s. 79). Räsänen ise **baġa* maddesinde Uig. *Baja* “Daha erken, önceden bahsedilen.” açıklamasına yer vermiştir (VEWT s. 62). Clauson, *baya* sözcüğü için “son zamanlarda; yakın geçmişte” anlamlarını vererek sözcüğün erken dönemlerde nadir görüldüğünü belirtmiştir (ED s. 384). Tietze *baya* sözcüğünü “biraz evvel, demin” şeklinde açıklamıştır (TETTL s. 295). Tuncer Gülensoy, *baya* sözcüğünü “az önce, demin” olarak ifade etmiş, sözcüğün kökenini “ba+ya+k” olarak açıklamıştır (Gülensoy, 2007, s. 121). Tietze, *baya* sözcüğünü “biraz evvel, demin şeklinde açıklayarak sözcüğün Eski Türkçeden itibaren görüldüğünü belirtmiştir (Tietze, s. 295). Nişanyan, *baya* sözcüğünün kökenini << ET *bayakı* “önceden / eskiden”< ET *baya* “önce” şeklinde incelemiş, Türkiye Türkçesindeki *bayağı* “her zamanki gibi olan; hemen hemen” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir (Nişanyan, m. *baya*). Tarama Sözlüğü’nde *baya* sözcüğü *bayak* maddesine gönderilmiş, burada “demin, geçen zaman, az evvelki zaman” anlamı verilmiş ve örnekler sıralanmıştır. Bu örnekler içinde *baya* sözcüğünün bir kez *Dede Korkut Kitabı*’nda tespit edildiği görülür (Tar. S. 1995, s.464-465). *Divanü Lügati’t-Türk*’te *baya* maddesine yer verilmiş ve “bu saatten önce, az önce” olarak açıklanmıştır (DLT s. 579). Besim Atalay DLT’de sözcüğe بَايَا olarak yer vermiştir ve anlamını “az önce” şeklinde açıklamıştır (DLT Atalay I s. 37/14). *Türkçe Sözlük*’te sözcük *bayağı* maddesinde çeşitli anlamlarının yanında Eski Türkçedeki anlamına yakın olarak “hemen hemen, âdeta; oldukça, epey” şeklinde açıklanmıştır (2011, s. 285).

Günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *baya/bayag* sözcüğü tespit edilmiş ve “demin” şeklinde açıklanmıştır (Akdoğan, 1999, s. 73). Türkmen Türkçesinde ise *bayakı* şekline ve “eskiden” anlamına yer verilmiştir (Tekin, 1995, s. 54). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *bayagı* maddesinde “biraz önceki, az evvelki, önceki” anlamlarına yer verilmiştir (Özşahin, 2017, s. 67). Kazak Türkçesinde sözcükle ilgili olarak *баяғы* maddesi “çok önceki” anlamıyla açıklanmıştır (Koç, 2007, s. 82). Tatar Türkçesi *baya /бая* maddesinin anlamı “(yakın) geçen (vakit)” olarak verilmiştir (Ganiyev, Ahmet’yanov, Açıkgöz, 1997, s. 47). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde *baya* sözcüğü “demin” olarak açıklanmıştır (Necip, 2016, s. 38). Özbek Türkçesinde ise sözcük *бая* maddesinde “yakında” şeklinde

değerlendirilmiştir (Yusuf, 1993, s. 212). Uygur grubu Türk dillerinden Tuva Türkçesinde sözcük *biyee* şeklinde “eski, geçmiş, olmuş” anlamında varlığını sürdürmektedir (Ölmez, 2007, s. 96). Şor Türkçesinde *paya* maddesinde “demin, az önce, yakınlarda, geçenlerde” anlamlarına ve *payagı* maddesinde “az önceki, yakın zamandaki, deminki, biraz önce olmuş olay” anlamlarına yer verilmiştir (Tannagaşeva, Akalın, 1995, s. 77). Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcük *baya* şeklinde “kısa süre önce” anlamlarıyla yaşamaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 36). Kırgız Türkçesinde de aynı şekilde *baya* “son günlerde” ve *bayagı* “eskiden” olarak varlığını sürdürmektedir (Cumanakova, 2005, s. 101).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

b(a)ya *töröçe yétürser anta takı boltukmaz* AYUçar IX 604

“(...) artık bundan sonra hastalığı ortaya çıkaracak sebepler oluşmaz (...)” AYUçar IX 604

*burқан ermez kim ol **bayatın** ‘berü men nomladaçı manga burқан қутинга алқış birü yarlıқadaçı* AYÖlmez III 189/12

“(...) Buda değildir; dahası, o zamandan beri ben, (öğretiyi) anlatan(ım); bana, Buda kutsallığına destek verip buyuran (...)” AYÖlmez III 189/12

*katıg süzük kértgünç köñülin tutsarlar sözleserler **baya**dın berüki sizler ötünmiş tüške utlıka teggeyler* AYÇetin VII 335

“(...) sağlam, saf (ve) inançlı (bir) gönülle öğrenerek söylese (onlar) baştan beri söylediğiniz iyi sonuçlara ulaşacaklar (...)” AYÇetin VII 335

2.1.6.19. **başdın** [5] “ilk başta”

Altun Yaruk’ta ve *Hsüen Tsang*’da tespit edilen örnekler incelendiğinde genellikle “en başta, ilk başta” anlamlarına rastlanır. *Drevnetyursky Slovar*’da *baştiñ* maddesi tespit

edilmiştir ve “ilk” ve “ana (temel)” olarak açıklanmıştır (DTS s. 88). Räsänen ise *baş* maddesinde “baş, kafa” açıklamasına yer vermiştir (VEWT s. 64). Clauson sözcüğün kökenini *baş* maddesinde anatomik olarak “kafa” ve mecaz anlamda da “bir ordunun başı” veya “bir şeylerin başı” olarak ifade eder (ED s. 375). Marcel Erdal *baştın / başdan* sözcüğünü “baş” anlamıyla açıklamıştır (OTWF s. 156). Hasan Eren *baş* sözcüğünün vücutta bulunan bölümü ile ilgili olan anlamının ardından “başlangıç” anlamına değinmiştir ve Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını belirtmiştir (Eren, 1999, s. 41). *Divanü Lügati't-Türk*'te *baş* maddesi “başta gelen, temel, esas” açıklamalarıyla değerlendirilmiştir. Sözcük günümüzde de varlığını sürdürmektedir, *Türkçe Sözlük* (2011, s. 279)'te *başta* “ilk olarak, özellikle” anlamlarıyla yaşamaktadır.

Sözcük günümüzde Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesinde *başdan* şeklinde “yeniden, baştan, önceden” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 67). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğü *başdan* şekliyle yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 368). Kıpçak grubunda sözcüğün varlığı Başkurt Türkçesinde *baştan* “baştan, önceden, evvelden” (Özşahin, 2017, s. 65) olarak ve Kazak Türkçesinde *басманқы* “başlangıç, ilk, evvelki” (Koç vd., 2019, s. 80) olarak devam etmektedir. Karay Türkçesinde sözcük *başla-* maddesinde “baş, başlangıç” anlamlarıyla incelenmiştir (Çulha, 2006, s. 50). Uygur grubunda yer alan Şor Türkçesinde sözcük *paştapkızı* şeklinde “baş, başlangıç” anlamlarıyla yaşamaktadır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 77). Karluk grubu incelendiğinde sözcük Uygur Türkçesinde *baştiki* “başındaki, öndeki” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 32).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

yèrtinçüte ulug başdıñ elig han inçip yana kılmasarlar köni nomça törü[çe] küyü küzetü tutu umaz AYÇetin VIII 1514

“Gökyüzündeki tanrılar (bunları) yüceltip koruduğu için yeryüzünde büyük lider, hükümdar olurlar. Öyle ki doğru yasaya göre hareket etmeseler (onlar da) koruyup kollayamaz (...)” AYÇetin VIII 1514

yme ançulayu ok kamagta başdıñ bolmışıg yavalturgalı uyur siz AYÇetin VII 789

“(...) aynı şekilde herkesten üstün olduğunuz için onları etkilemeyi başarmışsınız.”
AYÇetin VII 789

*'eñ mintın ezrua t(e)ñri orđosıña tegi kayu erklig küçlüg baş **başdıñ*** AYAyazlı VI 472

“En azından Brahma tanrının sarayına kadar hangi güçlü en başta (...)” AYAyazlı VI 472

*baş **baştuñ** ol bulut arakırı etiniri yarok teg kün teñri altınıntakı beş ulug grhlar teg*
HTRöhrborn VIII 1039

“Er ist der Allererste, wie der erste Morgenglanz zwischen den Wolken [O, bulutların arasındaki şafağın ilk parıltısı gibi ilktir.]” HTRöhrborn VIII 1039

2.1.6.20. geçmiş [5] “geçmiş olan, eski günler”

Sözcüğün örnekleri *Altun Yaruk*, *Rylands* ve *DLT*'de tespit edilmiştir. Günümüzde *geçmiş* olarak yaşayan sözcük için *Türkçe Sözlük* (2011 s. 918)'te “geçme işini yapmış; zaman bakımından geride kalmış, esbak; çürümeye yüz tutmuş; bugüne göre geride kalmış olan zaman, mazi; arkada kalan hayat, birinin ölmüş ana, baba ve yakınları” açıklamalarına yer verilmiştir. *DLT*'de sözcük “geçmiş olan, eski günler” olarak açıklanmıştır (DLT s.128/113). Besim Atalay *DLT*'de sözcüğe كَجَمِش şeklinde yer vermiştir (DLTAtalay I s. 245/14). *Drevnetyursky Slovar*'da sözcüğün kökeninin dayandığı *keç-* maddesine yer verilmiştir ve “karşıdan karşıya geçmek; geçmek; geçmek, koşmak, sızmak; geçmek, kullanılacak olan; bir yere gitmek; geçip gitmek; kaçınmak, saklanmak; aşmak; kaybolmak; ölmek” şeklinde çeşitli anlamlarla açıklanmıştır (DTS s. 290-291). Räsänen sözcüğün kökenine dair “uzun, uzun süre; geçmek” açıklamalarını yapmıştır (VEWT s. 245). Clauson sözcüğün kökenine dair *kéç-* maddesinde “geç kalmak” açıklamasını yapmıştır (ED s. 694). Nişanyan sözcüğün kökenini “<< ETü *keç-* aşmak, öte gitmek, zaman geçmek” olarak tanımlamıştır (Nişanyan, m. *geç-*).

Sözcüğün günümüzde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde tespit edilen *keç* maddesi “akşam, geç” olarak açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s.

103). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde yer alan *keçmiş* sözcüğü “geçmiş, sönmüş, sonra” anlamlarıyla tanımlanmıştır (Akdoğan, 1999, s. 526). Gagauz Türkçesinde varlığını sürdüren *geçmiş* sözcüğü “geçmiş; geçmişte, yaşlı” olarak açıklanmıştır (Gaydarcı vd., 1991, s. 101). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde sözcükle yakın olarak *keç* maddesi “geç” şeklinde tanımlanmıştır (Tavkul, 2000, s. 251). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde tespit edilen *keçmiş* maddesi “geçmiş” anlamıyla yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 193). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *keçe* olarak tespit edilen sözcük “dün, bir önceki gün” anlamlarıyla açıklanmıştır (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 46).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*alku belgütertın ertmiş **keçmiş** ketmiş üçün anın antağ titir* AYÖlmez III 8

“(…) bütün belirtilerden geçmiş gitmiş (olduğu) için, (işte) o sebeple öyledir.” AYÖlmez III 8

*köñlüm için örtedi yatmış başıg kartadı **keçmiş** ödüg irtedi tün kün keçip irtelür* DLT 128/113

“Musibetin elemiyle gönlüm dağıldı. Yaranın kabuğunu soydu (yaramı azdırdı). Eski günler isterken zaman onu yakaladı. O, devamlı onu arayıp duruyor.” DLT 128/113

*aydı: nê ol evvelkı **keçmişler*** Rylands Ku. T. 51

“(…) dedki ki o önceki zamanlar (...)”

*haram kıldımız ol kim **keçmişni** aydımız erdi seniñ üze* Rylands Ku. T. 118

“(…) haram kıldınız o geçmişi dedik senin üzerine (...)”

2.1.6.21. öñ [5] “ön, önce”

Sözcüğe dair örnekler *Rylands*, *DLT* ve *Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *öñ* sözcüğü için temel anlamda “ön” açıklaması yapılmıştır (DTS s. 385). Räsänen sözcükle ilgili olarak “ön, önünde, evvelce, Doğu” anlamlarından söz etmiştir (VEWT s. 372). Clauson sözcüğü *öñ* şeklinde ve “her şeyin önünde” anlamıyla değerlendirmiştir (ED s. 167). Tietze zarf olarak nitelendirdiği *öñ* sözcüğünü “evvela, ilk olarak” anlamlarıyla değerlendirmiştir (TETTL s. 224). Nişanyan sözcüğün kökenine dair Eski Türkçeden hareketle << ETü *öñ/yöñ* “yüz, çehre, ön taraf; doğu” < ETü *ön-* “yönelmek, yüzünü (bir yöne) çevirmek, öne çıkmak +I(g)” açıklamalarına yer vermiştir (Nişanyan, m. *ön*). Tuncer Gülensoy *ön* sözcüğünün “bir şeyin esas tutulan yüzü” anlamına değinmiş ve ardından *DLT*’den hareketle *öngdün* “önce”; *öngdünki* “önceki”; *öngeyük* “bir şeye, bir kimseye mahsus olan, ayrılan özel” maddelerine yer vermiştir (Gülensoy, 2007, s. 662). Sözcük *Türkçe Sözlük*’te *ön* şeklinde tespit edilmiştir (2011, s. 1850).

Günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *ön* sözcüğüne “bir şeyin ön tarafı, yüze gelen kısmı, cephe; ileride olan; ileride giden; karşısında; ön taraf” anlamlarıyla yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 2661). Gagauz Türkçesinde sözcük *ön* şeklinde ve “ön” anlamıyla yaşamaktadır (Gaydarci vd., 1991, s. 189). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde sözcük *öññ* olarak varlığını sürdürmektedir ve “ön, ön taraf” anlamlarıyla açıklanmaktadır (Arıkoğlu, 2005, s. 337). Şor Türkçesinde de sözcük Eski Türkçedeki anlamıyla ilgili olarak *öön* maddesinde “başkan, reis, lider, şef; baş, asıl, esas, ana, temel” açıklamalarıyla yer almaktadır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 72). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karay Türkçesinde *ön* sözcüğü “ön; baş, başlangıç” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Çulha, 2006, s. 92).

Sözcüğe dair örnekler aşağıdaki şekildedir:

tuymak tıtagınta öñ bolur anın öñ [tı]ltagınta altı oron bolur AYUçar IX 978

“(…) sebebini duymak önce olur onun önceki sebebinde (…)” AYUçar IX 978

2.1.6.22. aşnukan [3] “önce”

Hsüen Tsang’da “önce” anlamıyla tespit edilmiştir. Etimoloji sözlükleri incelendiğinde sözcükle ilgili olarak *aşnu* maddesine ulaşılmaktadır. *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük *aşnu* maddesinde benzer anlamlarla incelenmiştir (DTS s. 63-64). Clauson sözcüğe *aşnu* maddesinde “eski, önceki” anlamıyla yer vermiştir (ED s.264). Marcel Erdal +*kAn* yapısını incelerken *aşnu* ve *amtı* gibi zaman zarflarıyla kullanıldığından söz etmiştir (OTWF s. 62).

Günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *aşnu* olarak yer almaktadır ve “önce, evvelce” anlamını korumaktadır (Akdoğan, 1999, s. 38). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcüğe “evvelce, başlangıçta, ilk olarak” anlamları ile yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 245).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

bedüyü kly tenridem köñüli aşnukan sıgurmuş erdi HT VI 1598

“(…) kutsal gönlüne çok önceden, büyüme çağına sığdırmıştı”

ol bilge biliglig küçük, aşnukan bütürmiş ol süzök kaş teg HTRöhrborn VIII 333

“Frühzeitig hat er die Kraft seiner Weisheit gesät (...) [Bilgeliğinin gücünü erkenden ekti.]”

2.1.6.23. büte [3] “çok, uzun zaman”

Sözcük “çok, uzun zaman” anlamlarıyla DLT’de tespit edilmiştir. Besim Atalay DLT’de sözcüğe dair 𐰇 maddesinde “çok” anlamına değinmiştir ve Oğuzlarda yer alan *kibe* sözcüğü gibi “kısa zaman” anlamı taşıdığını ifade etmiştir (DLTAtalay III 217/23). *Drevnetyursky Slovar*’da ise sözcük *büte* “çok” şeklinde incelenmiştir (DTS s. 134). Räsänen sözcükle ilgili olarak Uygurcadan hareketle *büt* “tamamlama, bitmiş olmak” tanımına yer vermiştir (VEWT s. 93). Clauson *büte* sözcüğüyle ilgili olarak “oldukça çok” anlamını vermiştir ancak sözcüğün *büte boldı* örneğinde “geçen, geçmiş zaman” anlamında kullanıldığından söz etmiştir (ED s. 299). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*bu ışka **büte** boldı* DLT 541/441

“Bu işten uzun zaman geçti” DLT 541/441

2.1.6.24. **ilkisiz** [3] “öncesiz, evvelsiz”

Altun Yaruk’ta tespit edilen sözcük etimoloji sözlükleri incelendiğinde *Drevnetyursky Slovar*’da *ilkisiz* şeklinde “başlamadan, uzun zamandır” anlamıyla yer almaktadır (DTS s. 208). Clauson sözcükle ilgili olarak *ilkisiz* <*ilk(ilki)* maddesine yer vermiştir ve “öncesinde hiçbir şey olmayan” anlamlarıyla açıklamıştır (ED s. 144). Nişanyan ise sözcüğü Eski Türkçeden hareketle *ilki/ilk* maddesiyle incelemiş ve “nispeten uzaktaki, önceki, eski” anlamlarını vermiştir (Nişanyan, m. *ilk*). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

*kalıu men **ilkisiz** uzun sansartın ‘berü ötgürü bökünkü künke ‘tegi tört tuğum* AYÖlmez III 133/12

“Dahası ben, başlangıçsız, uzun Samsara’dan beri bugünkü güne değin, dört doğum (...)”
AYÖlmez III 133/12

*kayu mening **ilkisiztin** ‘berüki ötgürü bökünkü künke ‘tegi* AYÖlmez 168/19

“Hani benim başlangıçsız (Samsara)dan beri, bu ana kadar, bugünkü güne değin (...)”
AYÖlmez 168/19

*k(a)ltı bo köñül içinte **ilkisiztin** berüki tüz tüp ornag tutmış kamağ beş azun tınl(ı)glarığ*
AYTokyürek IV 1042

“(...) bu gönül içindeki önceden beri dümdüz yerleşmiş (olan) bütün beş hayat şeklindeki canlılara iftira atacak (ve) (canlıları) (...)” AYTokyürek IV 1042

2.1.6.25. keçki [3] “geçmiş”

Rylands ve *TİEM* 73 Kur'an tercümesinde “geçmiş” anlamıyla yer alan sözcük günümüzde *geçkin* olarak varlığını sürdürmektedir. *Türkçe Sözlük*'te *geçkin* maddesi “ihtiyarlamaya yüz tutmuş, yaşlanmış; gereğinden çok olgun veya solmaya başlamış (bitki)” açıklamalarının yanında “geçmiş” anlamıyla yer almaktadır (2011, s. 917). *Drevnetyursky Slovar*'da *keçki* sözcüğüyle ilgili olarak “eski, köklü” açıklamasına yer verilmiştir (DTS s. 292). Räsänen ise sözlüğünde sözcüğün kökeniyle ilgili olarak “uzun, uzun süre; geç” anlamını işaret etmiştir (VEWT s. 245). Clauson *kéçki* maddesinin kökeni <kéç şeklinde verilmiş ve anlamı “geç, gecikme” olarak açıklanmış (ED s. 697). Nişanyan << ETü *keç-* sözcüğünü “aşmak, öte gitmek, zaman geçmek” olarak açıklamıştır (Nişanyan ...). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcük قَدِيم maddesinde “eski” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 502). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcüğe قَدِيم maddesinde “eski” olarak değinilmiştir (Çanga, s. 392).

Günümüzde Kırız-Kıpçak grubunda yer alan Türk dillerinden Altay Türkçesinde *keçki* sözcüğü “gece” anlamıyla tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 103). Kırız Türkçesinde sözcük *keçki* şeklinde “akşamki” olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 429). Oğuz grubunda yer alan Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde sözcükle yakın olarak *geçkin* sözcüğü incelenmiş ve “yaşlı, hayatından bezmiş, hayatından geçmiş” anlamı verilmiştir (Gaydarci vd., 1991, s. 101). Karluk grubunda yer alan Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *кечки* olarak varlığını sürdüren sözcük “akşam, akşamki” anlamıyla açıklanmıştır (Yusuf, 1993, s. 246).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

aydılar anlar kim tandılar anlarğa kim kertgüdi eger bolsa edgülig aşunmağaylar erdi bizdin anıy tapa ançada yol bilmediler anar munu ayurlar bu yalgançı turur keçki
TİEM73 369v/7=046/011

“(...) ki onlar inkar ettiler, eğer iyi olsa aşamayacaklardı, bizden ona doğru bunu söylerler, bu yalancıdır eski (...)”

*yme ayka teñledimiz anı tüşgünler ançağa tegi yandı egülmiş butağ teg **keçki** TIEM 73 322v/7=036/039*

“(...) yine denkleştirdik onu düşkünler oraya kadar yandı eski ağaç gibi eski (...)”

*teñledimiz tüşgü yerler ançağa tegi yandı ol egilmiş hurma butağı teg eski / **keçki** Rylands Ku. T. 39*

“(...) denkleştirdik düşme yerlerine kadar yandı hurma ağacı kadar eski (...)”

2.1.6.26. öñdünki [3] “önceki”

Sözcük “önce” anlamı ifade eden *öñdün* sözcüğüne aitlik eki gelmesiyle oluşmuştur. *TIEM 73* Kur’an tercümesi ve *DLT*’de tespit edilen sözcük için *DLT*’de “öndeki, önde bulunan” anlamları verilmiştir (*DLT* s. 450/354). *Drevnetyursky Slovar*’da ise sözcük *öñdünki* olarak incelenmiştir (*DTS* s. 386). Clauson *öñdünki* maddesinde <*öñdün* sözcüğüne işaret etmiştir “önceki” olarak tanımlamıştır (*ED* s. 181). Tietze *öñdin / öñdün* maddelerini “evvel, mukaddem, önce” anlamlarıyla açıklamıştır (*TETTL* s. 225). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 87. sûre 18. ayette *ولئلا* şeklinde “önceki” anlamı ile açıklanmıştır (Elmalılı s. 591). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe “önceki” anlamı ilk *ولئلا* maddesinde değinilmiştir (Çanga, s. 75). Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğün metinlerde tespit edilen görünümü aşağıdaki şekildedir:

agtnıp öñdünki kalıkta olurdı HTRöhrborn VII 1221

“und setzte sich auf den Ostturm. [(...) ve önceki doğu kulesine oturdu.]”

çın bu öñdüñki kitābları içinde TİEM73 441v/3=087/018

“Bu önceki kitaplarda vardır (...)”

ol meniñ birle turur mende öñdüñki TİEM73 236v/8=021/024

“(...) o benimledir benden önceki (...)”

2.1.6.27. burunki [2] “önceki”

Rylands ve *TİEM 73* Kur'an Tercümesi'nde tespit edilen sözcük *burun* sözcüğüne aitlik eki gelmesiyle oluşmuş ve “önceki” anlamıyla kullanılmıştır. Räsänen'in “burun, çıkıntı; ilk” (VEWT s. 90) açıklamalarına ek olarak sözcüğün *burunı* şekline *Drevnetyursky Slovar*'da “eski, temel” anlamıyla yer verilmiştir (DTS s. 126). Clauson *burun* sözcüğüyle ilgili yaptığı “önceki zamanlarda, önceki” açıklamalarıyla sözcüğü değerlendirmiştir (ED d. 367). Hasan Eren'in sözcüğü “burun, dağ doğrusu; önce” olarak açıklamıştır (Eren s. 64). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim Meal*'inde sözcük 74. sûre ve 13. ayette قَدْماً şeklinde “önceden” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 576). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde ise sözcüğe “öne almak” açıklamasıyla ve قَدْماً şekliyle değinilmiştir (Çanga, s. 391).

Günümüzde Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde tespit edilen *burungu* sözcüğü “önceki, eski” şeklinde varlığını sürdürmektedir (Tavkul, 2000, s. 130). Karay Türkçesinde sözcük *burun* ve *burunhu* maddelerinde “önceki, evvelki, eski” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Çulha, 2006, s. 55). Kazak Türkçesinde sözcük benzer şekilde бұрнағы “evvelki, önceki” olarak yer almaktadır (Koç vd., 2019, s. 100). Tatar Türkçesinde sözcük борынғы “çok evvelki” anlamıyla yaşamaktadır (Ganiyev, Ahmet'yanov vd., 1997, s. 55). Uygur grubu dillerinden Şor Türkçesinde sözcüğe *purungu* maddesinde “eski, kadim, çok eski” anlamıyla yer verilmiştir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 84). Karluk grubu dillerinden Uygur Türkçesinde sözcük *burunki* şekli ve “önceki, eski, kadimki” anlamıyla kullanılmaktadır (Necip, 2016, s. 53).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

kün ay **burunķı** sakış birle TİEM73 391r/7=055/005

“(...) gün ay eskisi ile (...)”

2.1.6.28. **burunrak** [1] “en önceki”

Etimoloji sözlüklerinde sözcükle ilgili olarak Räsänen sözüğün Orta Türkçede yer aldığından ve “burun, çıkıntı; ilk” anlamlarından bahsetmiştir (VEWT s. 90). *Drevnetyursky Slovar*’da ise sözcük *burun* ve *burunyi* maddelerinde “önce, önceki” anlamlarıyla ele alınmıştır (DTS s. 126). Clauson, *burun* maddesine “bir insanın veya hayvanın burnu, gaga ve benzeri” ve dolayısıyla “çıkıntılı doğal özellik; sürülmemiş arazi; tepe” anlamlarıyla yer vermiştir. Buradan yola çıkarak mecaz olarak “önünde, önceki” ve gelişmelerle “önceki zamanlarda, önceki” anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (ED s. 367). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 37. sûre 71. ayette وَلَیْنَلَا “önceki” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 447). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde ise sözcüğe وَلَیْنَلَا olarak değinilmiştir “ilk, birinci, önceki” anlamlarına yer verilmiştir (Çanga, s. 75). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ok anlarda **burunrakı** ozaķılarda üküşreki TİEM73 326r/7=037/071

“(...) o anlarda eski, evvelki (...)”

2.1.6.29. **en başlayu** [1] “ilk önce”

Altun Yaruk’ta tespit edilen sözcük için *Drevnetyursky Slovar*’da *başlaju* maddesi ele alınmış ve “baştaki” şeklinde açıklanmıştır (DTS s. 88). Räsänen ise sözcüğe dair *başla* maddesine yer vermiş ve “başlatmak, başlamak” anlamlarıyla açıkladığı sözcüğün kökünü *baş* sözcüğüne dayandırmıştır (VEWT s. 65). Clauson *başla-* maddesinde “başlamak, yönlendirmek” anlamlarına yer vermiştir (ED s. 381-382). Marcel Erdal *başlayu* sözcüğüne yer vermiştir ve *baş+la-* şeklinde açıklamıştır (OTWF s. 407). Tietze

başla- ile ilgili olarak “harekete geçmek, başlangıcını yapmak” açıklamalarını yapmıştır (TETTL s. 291).

Sözcük günümüzde Kıpçak grubuna ait dillerden Başkurt Türkçesinde sözcüğün dayandığı kökle bağlantılı olarak *başlap* maddesinde “en evvel, öncelikle, ilk, ilkin” anlamıyla tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 65). Karay Türkçesinde sözcük *başla-* maddesinde “baş, başlangıç” anlamlarıyla incelenmiştir (Çulha, 2006, s. 50). Karaçay Türkçesinde ise sözcük *başla-* şeklinde ve “başlamak” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Tavkul, 2000, s. 113). Oğuz grubuna ait dillerden Gagauz Türkçesi *başlankı* sözcüğüne “baştaki” anlamıyla rastlanmıştır (Gaydarci vd., 1991, 30). Uygur grubuna ait dillerden Şor Türkçesinde sözcüğe dair *paştap-la* maddesi tespit edilmiş ve “ilk defa, ilk defa olarak” anlamıyla açıklanmıştır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 77).

Sözcüğe ait tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

birök kayu eligler hanlar bo nom erdinig nomlatğalı uğrasarlar 'eñ başlayı ol elig han
AYayazlı VI 312

“Bu öğreti mücevherini öğretmeye niyetlenirse, ilk önce o hükümdar (...)” AYayazlı VI 312

2.1.6.30. erteken [1] “erken”

Sözcüğe dair örnekler *Hsüen Tsang* biyografisinde tespit edilmiştir. Räsänen sözcüğün kökenini *ert* ile açıklar ve “geçmek” anlamını verir (VEWT s. 49). Clauson sözcüğe dair *érte* maddesine yer verirken anlamını “sabahın erken saatleri” ve orta dönemde “yarın sabah erken; yarın” ve “bundan önce” olarak açıklar (ED s. 203). Nişanyan, sözcüğün kökeniyle ilgili olarak << ETü *érte* “sabah” < ETü *ert-* “oldurmak, zamanı gelmek” +A < ETü *er-* “olmak” +It- açıklamasını yapar ve kökenini *er-* ile ilişkilendirir (Nişanyan, m. *erken*). Sözcüğün günümüz Türkçesinde görünümünü *Türkçe Sözlük* (2011, s. 811)’ten yola çıkarak *erken* “vaktinden önce, zamandan önce geç karşıtı; sabahın ilk saatlerinde” olarak açıklayabiliriz.

Günümüzde Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcük *erte* “erken”; *ertegi* “eski” ve *ertelep* şekilleriyle yaşamaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 85).

Tatar Türkçesinde sözcükle ilgili olarak *ıpməğədən* sözcüğü tespit edilmiş ve “yarın; sabah” olarak anlamlandırılmıştır (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 111). Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde sözcüğün “erken” anlamıyla ilgili olarak *erken* maddesi yer almaktadır (Gaydarci vd., 1991, s. 91). Azerbaycan Türkçesinde sözcük *ertədən* şeklinde incelenmiştir ve “sabahtan, erken olarak, çok erken” anlamlarına yer verilmiştir (Altaylı, 2018, s. 1048). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde yaşanan *ертелен* sözcüğü “sabah erkenden, önceden, evvelden” anlamına gelmektedir (Koç vd., 2019, s. 149). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde sözcük *ertegineñ* “önceden, önden, evvelden” şeklinde açıklanmıştır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 30). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde sözcüğe *erte-keç* “sabah, akşam” anlamları ile yer verilmiştir (Necip, 2016, s. 115).

Sözcüğe ait metinlerde tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

ötvilig erdi, erteken tuymış erti HTÖlmez 1596

“(…) daha küçücükken gönlüne doğruluğu sindirmiş idi.” HTÖlmez 1596

2.1.6.31. erti [1] “erken”

Sözcüğe dair örnekler *Kutadgu Bilig*’de tespit edilmiştir. Temel anlamı “erken” olan sözcüğün kökenine dair Räsänen *ert* “geçmek” açıklamasını yapmıştır (VEWT s. 49). Clauson *érte* maddesinde yer vermiştir “sabahın erken saatleri, yarın sabah erken; yarın” ve “bundan önce” gibi iki zıt anlamda incelemiştir (ED s. 203). Nişanyan ise sözcüğü *erte* maddesinde “<< ETü érte sabah < ETü ert- oldurmak, zamanı gelmek +A < ETü er- olmak +It-” olarak açıklamıştır (Nişanyan, m. *ert-*).

Günümüzde Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcükle ilgili olarak *erte* “erken”; ve *ertegi* “eski” maddeleri tespit edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 85). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde sözcüğe yakın olarak *ертемен* maddesi tespit edilmiş ve “erkenden” olarak açıklanmıştır (Koç vd., s. 149).

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

biziñe turur iş yarın ay bügü / ne erki tiriglik ne erti tigü KB 6254

“Ey hâkim, bu iş yarın bize de gelecektir; acaba hayatımız nasıl geçecek ve bunda bizler neler kazanacağız.” KB 6254

2.1.6.32. *ilkidinberü* [1] “başından beri, baştan beri; asla, hiçbir zaman (olumsuzluk ile)”

Altun Yaruk’ta tespit edilen sözcüğe Clauson *ilkite berü* şeklinde yer vermiştir ve “başlangıçtan bu yana” anlamıyla açıklamıştır (ED s. 140).

Sözcük günümüzde Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *ilki* “ilk çocuk, ilk doğan” olarak yer almaktadır (Akdoğan, 1999, s. 492). Gagauz Türkçesinde ise *ilkin* şekli “ilk olanı” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Gaydarci vd., 1991, s. 121). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *ulık* şekli “ilk” olarak açıklanmıştır (Yusuf, 1993, s. 235).

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

ol tugmakı ilkitin berü idi yok tetir AYTokyürek IV (282)19631

“(...) doğması önceden beri yoktur.” AYTokyürek IV (282)19631

2.1.6.33. *keçimlig* [1] “geçici”

Kutadgu Bilig’de tespit edilen sözcük etimolojik olarak incelendiğinde *Drevnetyursky Slovar*’da *keçimlög* şekli “nakletmek; geçici” olarak açıklanmıştır (DTS s. 291). Räsänen sözcükle ilgili olarak **kāç*, **kēç* maddelerine yer vermiş ve *kiç* maddesinin “uzun, uzun süre; geç” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (VEWT s. 245). Clauson sözcük için *keçimlig* <**keçim* maddesine yer vermiştir “sadece bir kez geçen (olan); geçici” anlamlarıyla açıklamıştır (ED s. 698). Nişanyan ise sözcüğe Eski Türkçeden hareketle *keç-* “aşmak, öte gitmek, zaman geçmek” anlamlarıyla yer vermiştir (Nişanyan, m. *keç-*). Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe ait metinlerde tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

ay ilig bu dünya keçimlig turur / tiriglik küniñe tüker alkınur KB 3782

“Ey hükümdar, bu dünya geçicidir; gün geçtikçe hayat eksilir ve tükenir.” KB 3782

2.1.6.34. öñerü [1] “önce”

Sözcük *öñerü* biçiminde *Hsüen Tsang* biyografisinde yer almaktadır. Räsänen sözcüğe *öñ* maddesinde yer vermiş ve anlamını “ön, önünde, evvelce, Doğu” olarak açıklamıştır (VEWT s. 372). Clauson sözcükle ilgili olarak *öñre* maddesini incelemiştir ve kökeni için *öñ* maddesi üzerinde durmuştur. Clauson sözcüğün ilk dönemlerde “doğuda; doğuya doğru” anlamlarıyla kullanılırken sonraları “önünde, ileri, vakti zamanında” ve “önce” anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (ED s. 189). Nişanyan ise *öñ* sözcüğüne dair açıklamalarda bulunmuş ve Eski Türkçe *öñ/yöñ* olarak görülen sözcüğün anlamını “yüz, çehre, ön taraf; doğu” şeklinde vermiştir. Sözcüğün kökeniyle ilgili “< ETü *ön-* yönelmek, yüzünü (bir yöne) çevirmek, öne çıkmak +I(g)” açıklamasını yapmıştır (Nişanyan, m. *ön*). Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

kişi küsüşintin teñri sevigini öñerü bultum HT V 28/23

“(...) kişi dileğinden tanrı şefkatini önce buldum.”

2.1.6.35. öñreken [1] “önce”

Sözcüğe dair örnekler *Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *öñre* sözcüğüne yer verilmiş “önünde, önce, eski.” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 387). Räsänen *öñ* sözcüğünün anlamını “ön, önünde, evvelce, Doğu” olarak açıklamıştır (VEWT s. 372). Clauson *öñre* maddesini incelemiştir ve kökeniyle ilgili *öñ* maddesi üzerinde durmuştur. Sözcüğün tespit edilen ilk dönemlerinde “doğuda; doğuya doğru” anlamlarıyla kullanıldığından ve sonraki dönemlerde “önünde, ileri, vakti zamanında” ve

“önce” anlamlarıyla yer aldığından söz etmiştir (ED s. 189). Nişanyan *öñ* sözcüğüyle ilgili olarak Eski Türkçe *öñ/yöñ* maddesine değinmiş ve sözcüğün anlamını “yüz, çehre, ön taraf; doğu” şeklinde vermiştir. Sözcüğün kökeni konusunda “< ETü *ön-* yönelmek, yüzünü (bir yöne) çevirmek, öne çıkmak +I(g)” açıklamasını yapmıştır (Nişanyan, m. *ön*). Tuncer Gülensoy *önce* sözcüğünü incelediği sözlüğünde “ilk olarak, başlangıçta” anlamını vermiş ve sözcüğün kökenini Uygurcadan hareketle *öñre* olarak açıklamış “önceden, eskiden” anlamına değinmiştir (Gülensoy, 2007, s. 664). Sözcüğün günümüz Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair tespit edilen örnekler aşağıdaki şekildedir:

samsto açari öñreken şri nalandram sañramdeki bilgelerge ötüñip HT V 28/19

“(...) samsto hoca önceki şri nalandram (...)”

2.1.6.36. *töni* [1] “boyunca, süresince, içinde”

Metinlerde “boyunca, süresince, içinde” anlamlarıyla yer alan sözcüğün örnekleri *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. Râsanen sözcüğün kökeniyle ilgili *tönit* sözcüğüne işaret etmiş ve “devirmek” anlamı üzerinde durmuştur. Ayrıca *töñö* maddesinde “boyunduruk” anlamına değinilmiştir ve Moğolcada yer alan *tünge* “sert kramp, donuk, döngü, zincir” ilişkisinden bahsedilmiştir (VEWT s. 494). Clauson *tön* sözcüğünün başlangıçta “geri dönmek, dönüş” ve böylece “geri dönmek, dönüşmek” anlamlarıyla kullanıldığına değinmiştir (ED s. 515).

Günümüz Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde sözcük *töne* olarak “bayağı önce, çok evvel, günler önce” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Özşahin, 2017, s. 630).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

altı yıl töni duşkaraçar atl(i)g açığ tarka emgek emgenip AYGulcalı X 1252

“Altı yıl boyunca duşkara– caryā adlı acı eziyete katlanıp (...)” AYGulcalı X 1252

2.1.7. “sonra” Anlamını Karşıl原因an Sözcükler

2.1.7.1. ötrü [519] “ötrü, sonra” (Çin. 爾時 *er shi*, 便 *bian*, 即 *ji*, 爾 *er*)

Sözcük *Altun Yaruk Huastuanıft, Manichaica ve Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da ötrü “sonra, sonrasında” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 393). Räsänen sözcükle ilgili olarak *öt* maddesinde “geçmek, ölmek, geçip gitmek” anlamına ve sözcüğün ~ Mo. *öte-l, ötü-l* “yaşlanmak”, Jak. *ötör* “en yakın zaman, yakında” < Mo. *ötör* “hızlı, hız” sözcükleri ile ilişkisine değinmiştir (VEWT s. 376). Clauson *ötrü/ötürü* şeklinde yer verdiği sözcüğü “sonra, bunun üzerine” ve aynı zamanda “bu yüzden, takiben” anlamlarıyla ifade eder (ED s. 64). Tietze *ötürü / ötrü* sözcüğüne “dolayı, sebebiyle” anlamıyla yer vermiştir (TETTL s. 247). Nişanyan sözcüğün kökenine dair << ETü *ötrü* geçe, sonra [zaman edatı], dolayı [nedensellik edatı] < ETü *öt-* öte geçmek +(g)ArU açıklamalarına yer vermiştir (Nişanyan, m. *ötürü*). Tuncer Gülensoy *ötürü* sözcüğünü “bir şeyden dolayı, bir şey yüzünden; -den dolayı” olarak ifade etmiştir ve kökenini < *öt-* “geçmek” + *ür-* “delmek, arasından geçmek” + *-ü* “fiilden edat yapan ek” şeklinde açıklamıştır (Gülensoy s. 676). Sözcüğün Çince karşılığı 爾時 *er shi*, 便 *bian*, 即 *ji*, 爾 *er* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 394). *Derleme Sözlüğü*’nde ötrü “dolayı” anlamı ile *Urla-İzmir’de tespit edilmiştir (Der. S. 1977, cilt: 9). Sözcük *Türkçe Sözlük*’te *ötürü* olarak tespit edilmiştir (2011, s. 1863).

Günümüz Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde sözcük *ötre* şeklinde “her zaman, her vakit, daima” anlamlarıyla yaşamaktadır (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 73). Azerbaycan Türkçesinde *ötrü* “sebepe ifade eden, dolayısıyla, dolayı, sebebiyle” anlamlarıyla varlığını sürdürmektedir (Altaylı, 2018, s. 2666).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

ötrü sinhanımitaprabaları atl(i)g bodis(a)t(a)v ülgüsüz kolti erüş üküş AYTokyürek IV

“Ondan sonra Siṃhadvajāpratihataprabhaṃkara adlı Bodhisatva sayısız pek çok topluluk (...)” AYTokyürek IV 13

anta ötrü ol töz-ünler oğlu tözünler kıızı ertingü uluğ bedük buyanlığı AYÖlmez III 155/9

“Ondan sonra o soylular oğlu, soylular kıızı, son derece ulu, büyük iyilik yığımı (...)” AYÖlmez III 155/9

asıgılg v(a)çirasani atl(i)g d(a)r(a)nig ötünü tegineyin tēp ötrü inçe tēp ötündi AYÇetinVII 262

“(...) yarar sağlayacak Vaçirasani (Skr. Vajrāsani) adlı dharaniyi arz edeyim”, dedi ve dharaniyi şöylece arz etti.” AYÇetinVII 262

ötrü ol üdün t(e)ṇri t(e)ṇrisi burhan sarasvaṭi t(e)ṇri kıızı inçe tēp y(a)rlıkaḍı AYÇetin VIII 302

“O zaman Tanrılar Tanrısı Buda, Tanrıça Sarasvati’ye şöyle buyurdu:” AYÇetin VIII 302

ötrü beş törlüğün belgölüg bolurlar Manichaica I-III 173

“dann erscheinen sie auf fünf Arten [(...) o zaman beş şekilde görünürler.]” Manichaica I-III 173

ötrü süö yaratdı HTRöhrborn VII 21

“Dann verfaßte er seinerseits ein Geleitwort [sonra kendi önsözünü yazdı.]” HTRöhrborn VII 21

2.1.7.2. kedin [279] “sonra”

Manichaica, Hsüen Tsang’de ve Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Atebetü’l-Hakayık, Rylands, TİEM 73, Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati’t-Türk*’te tespit edilen sözcük “sonra” anlamıyla kullanılmıştır. Besim Atalay DLT’de sözcüğe كِيْذِنْ şeklinde yer vermiştir ve anlamını “arka, son, sonra” olarak açıklamıştır (DLTAtalay II s. 25/3). *Drevnetyursky Slovar*’da *kedin* sözcüğü için “arkasında; arka; sonra, ondan sonra; sonra, arkasında” anlamlarına yer verilmiştir (DTS s. 293). Räsänen ise sözcüğe ilişkin **keδ*, *keδ* maddesinde sözcüğü Uygurcadan hareketle *kid* “son, geri, arkada” olarak açıklamıştır, Orta Türkçede *kid* “son, bir konunun sonucu” olarak ifade edilmiştir. Sözcükle ilgili olarak *Kutadgu Bilig*’de yer alan *kedim, kidin* sözcüklerinden bahsedilmiştir. Aynı zamanda Uygurcada yer alan *kin* sözcüğünün de “sonra, arkasında” anlamına değinmiştir (VEWT s. 246). Clauson, *kedin* sözcüğünün kökenini < **ke* şeklinde açıklamıştır, “arkasında; sonradan” anlamlarıyla kullanılan sözcüğün erken dönemlerde “batıya doğru” veya “kuzeye doğru” ifadelerini tanımlamak için kullanıldığını belirtmiştir (ED s. 704). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 19. sûre ve 59. ayette بَعْدِهِم “sonra” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 308). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe بَعْد maddesinde değinilmiştir ve “öncenin zıddı olan sonra manasında” anlamıyla açıklanmıştır (Çanga, s. 94).

Günümüz Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *keıun* şeklinde ve Eski Türkçedeki anlamı “sonra” ile yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 245). Uygur Türkçesinde ise sözcüğe dair *kéyin* şekli tespit edilmiş ve “sonra, arka, geri” anlamları ile ifade edilmiştir (Necip, 2016, s. 199).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

tüpgerdi ügüzler keçigler suvın kedin enetkek yerinte HTRöhrborn VIII 11

“Der erschöpfte das Wasser der Flüsse und Furten im Westen, im Indien-Land und überquerte [Batıda, Hindistan topraklarında nehirlerin ve geçitlerin sularını tüketen ve (...)]” HTRöhrborn VIII 11

talāk bergil kēdin koğar sen kimni tilese sen anlardın yağutur sen saña TİEM 73 308r/9=033/051

“(...) boşanma ver sonra koyarsın kimi dilerse (...)”

orunğa kaldı anlarda kēdin yawuz ‘ayāllar zāyi’ kıldılar namāznı uđu bardılar ārzūlarka terk bolğay kim körgeyler ğay tamusıña TİEM73 226v/1=019/059

“(...) mekana kaldı sonra kötü aileler zayı kıldılar, namazını bıraktılar (...)”

emdi udın oğundı / kēdin telim öküindi / il bolğalı igendi / andag erig kim utar DLT 109/98

“Düşman uykusundan şimdi uyandı ve çok pişman oldu; çünkü barış görüşmeleri sırasında inatlaşmış ve barışı reddetmişti. Böyle bir adamı benden başka kim yener?” DLT 109/98

2.1.7.3. soñ [139] “son”

Sözcük Eski Türkçe döneminde Uygur Türkçesine ait metinlerden *Altun Yaruk*, *Rylands*, *Atebetü'l-Hakayık*, *DLT*, *Kutadgu Bilig* ve *TİEM 73* Kur'an tercümesinde yer almaktadır. DLT'de sözcük *soñ* maddesinde incelenmiştir “herhangi bir şeyin ve işin sonu, son; sonra; sonra gelenler, arkadan gelenler” olarak tanımlanmıştır (DLT s. 601/492). Sözcük günümüzde *son* ve *sonra* gibi şekillerle yaşamaktadır. *Türkçe Sözlük*'te *son* maddesinde sözcük “şimdiki zamana en yakın zamandan beri olan veya bu zamanda yapılmış, olmuş olan, ilk karşıtı” şeklinde açıklanmıştır. Sözcük ayrıca “en arkada bulunan; artık ondan ötesi veya başkası olmayan; uç, sınır; olanca; bir şeyin arkadan gelen bölümü, bitimi, nihayet, akıbet; ölüm” anlamlarıyla ifade edilmiştir (2011, s. 2137). *Drevnetyursky Slovar*'da sözcük *soñ* maddesinde incelenmiş ve “sonra, sonraki” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 508). Räsänen *soñ* şeklinde yer verdiği sözcüğü “daha sonra; arka kısım” olarak ifade etmiştir (VEWT s. 428). Clauson *soñ* sözcüğüne dair yaptığı açıklamasında sözcüğün başlangıçta fiziken “son” veya “geri, arka” anlamlarındayken normalde “zamanın sonu, sonra, sonuç, sonrasında” anlamlarında kullanıldığından söz etmiştir (ED s. 833). Marcel Erdal *soñ* sözcüğüyle ilgili “sonra, daha

sonra” anlamlarına yer vermiştir (OTWF s. 456). Tietze zarf olarak yer verdiği *son* maddesini “sonda olan, en sondaki; yeni; sonra” anlamlarıyla tanımlamıştır (TETTL s. 418). Nişanyan sözcüğün anlamını Eski Türkçeden hareketle *soŋ* “bitim, nihayet, ayak topuğu (ad), sonra (edat)” şeklinde tanımlamıştır (Nişanyan, m. *son*). Tuncer Gülensoy ise *son* “ilk karşıtı” şeklinde sözcüğe yer vermiştir (Gülensoy, 2007, s. 798). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 2. sûre 232. ayette خـ لا şeklinde ve “ahiret” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 36). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe خـ لا maddesinde “ahiret” anlamıyla değinilmiştir (Çanga, s. 51).

Günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *sonlu* şekilde tespit edilmiştir ve anlamı “sonlu” olarak değerlendirilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 682). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *son* “bir şeyin nihayeti, zaman olarak nihayet” anlamlarıyla sözcüğe yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 3019). Gagauz Türkçesinde ise sözcük *sonu* olarak ve “son, bitiş; sonuncu, uçtaki” anlamlarıyla yaşamaktadır (Gaydarci vd., 1991, s. 222). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde sözcüğün tanımı *соң* maddesinde “sonra” olarak verilmiştir (Koç vd., 2019, s. 514). Karay Türkçesinde sözcük *son* şeklinde “son, nihayet, sonra” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Çulha, 2006, s. 100). Karakalpak Türkçesinde sözcük *соң* şeklinde tespit edilmiştir (Baskakova, 1958, s. 582). Tatar Türkçesinde *соң* “son; geç” anlamlarıyla incelenmiştir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 275). Başkurt Türkçesinde sözcükle ilgili olarak *һың* sözcüğü tespit edilmiş ve anlamı “geç” olarak açıklanmıştır (Zeynullina, 1996, s. 170). Karluk grubu Türk dillerinden Yeni Uygur Türkçesinde *soñ* sözcüğü “arka” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 359). Özbek Türkçesinde sözcüğün *сўн* “son, sonra” şekliyle yaşadığı görülmektedir (Yusuf, 1993, s. 311). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde yaşadığı tespit edilen *soñuzu* sözcüğü “sonradan, daha sonradan, bilâhare” ve *soon* “art, arka kısım” olarak ifade edilmiştir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s.94- 95). Sözcük Hakas Türkçesinde varlığını *soñ* şekli ve “son, sonra, gelecek” anlamı ile sürdürmektedir (Arıkoğlu, 2005, s. 443). Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde tespit edilen *soñ* sözcüğü bilinen anlamı “son, sonra, dümen” ile tanımlanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 156). Kırgız Türkçesinde *song* “ondan sonra, arkasından” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, 659).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

üküş tıtaglar soñınta : katılmaktın bar titir alku üdlerte artatur AYUçar V 537

“(...) birçok sebeplerin sayesinde birleşmeden var olur, bütün zamanlarda gerçek bilmeyi (Skr. prajñā) yok eder (...)” AYUçar V 537

ol pend berilür anıñ birle kim bolsa sizlerdin kertüngen tañrıka hem soñ künke TİEM73
28v/7=002/232

“(...) öğüt verilir onunla kim olsa sizlerden tanrıya inanın hem son güne (...)”

hem soñ künke kim kim bolsa Rylands Ku. T. 38

“(...) hem son günde kim olsa (...)”

sen meniñ soñda kel DLT 601/492

“Sen benim arkamdan yürü.” DLT 601/492

2.1.7.4. basa [137] “ondan sonra, sonra” (Çin. 後 *hou*)

Altun Yaruk, Manichaica, Hsüen Tsang, Kutadgu Bilig ve DLT’de tespit edilen sözcüğe Kâşgarlı Mahmud *basa* maddesinde “sonra” anlamıyla yer vermiştir (DLT s. 544/444). *Drevnetyursky Slovar*’da sözcük “sonra, bunu takiben, ve, daha, hem de” anlamlarıyla açıklanmıştır (DTS s. 58). Clauson sözcüğe *basa* olarak yer vermiştir ve sözcüğün *bas-a* şeklinde oluştuğundan söz etmiştir. Sözcüğün “ayrıca, sonra, ondan sonra” anlamlarıyla kullanıldığına değinmiştir (ED s. 371). Marcel Erdal *basa+la* yapısına yer vermiş ve anlamını “sonra” olarak değerlendirmiştir (OTWF s. 404). Sözcüğün Çince karşılığı 後 *hou* olarak incelenmiştir (AYGulcalı X s. 357). *Derleme Sözlüğü* incelendiğinde sözcüğün *basa* şeklinde “arkasından, hemen sonra” anlamlarıyla *Avanos –Kırşehir ağızında yaşadığı tespit edilmiştir (Tar. Sö. 1965 cilt:2).

Günümüz Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *paza* “yeniden, gene, yine bir daha, daha” ve *pazada* “gelecek sefer, gelecek defa” sözcükleri tespit edilmiştir (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 77). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde sözcük *basa* şeklinde tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 91).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

basa körtler arıgdaki aç barsıg AYGulcalı X 613

“Hemen ardından ormandaki aç kaplanı gördüler (...)” AYGulcalı X 613

montag tēp y(a)rılıkamışta basa ötrü d(a)r(a)ni nomug nomlayu AYÇetinVII 97

“Böyle dedikten sonra dharani öğretisini vaaz ederek buyurdu. Dharanisi böyledir.” AYÇetinVII 97

anta basa suvka kirgü suv yok arıtgı d(a)r(a)nısı bo erür AYÇetin VII 448

“Sonra (ayrıca), girilmemiş suyu artıma dharanisi budur (...)” AYÇetin VII 448

ıya basa tutup başlayu yarlıkayur HTRöhrborn VII 91

“bezeichnen Ausstattung unterjocht, und hält (...) [belirlenmiş ekipman boyun eğdirilir ve durdurulur.]” HTRöhrborn VII 91

2.1.7.5. kédinki [117] “sonraki”

Sözcük Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümelerinden *TIEM* 73'te ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta geçmektedir. *TIEM* 73'te sözcük “ahret, iki şeyden birisi, diğeri, ötekisi” olarak değerlendirilmiştir. Sözcük *kedın* sözcüğüne aitlik eki gelmesiyle oluşmuştur ve “sonraki” anlamına gelmektedir. Sözcük *Drevnetyursky Slovar*'da *kedinki* maddesi “arka; sonraki” olarak tanımlanmıştır (DTS s. 293). Räsänen ise sözcüğü Uygurca *kid* “son,

geri, arkada” şeklinde ifade etmiştir, Orta Türkçede gelişimi *kid* “son, bir konunun sonucu” olarak belirtilmiştir. Ayrıca Uygurcada yer alan *kin* sözcüğünün “sonra, arkasında” anlamı üzerinde durulmuştur (VEWT s. 246). Clauson *kédinki* sözcüğünü “arkasında (bir yerin); zamanın ardından” ifadesiyle açıklamıştır (ED s. 705). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 27. sûre 66. ayette خِرَآءَ “ahiret” anlamıyla açıklanmıştır ve şeklinde yer verilmiştir (Elmalılı s. 382). Mahmut Çanga’nın *Kur’an-ı Kerim Lügati*’nde sözcüğe خِرَآءَ maddesinde “ahiret” anlamıyla değinilmiştir (Çanga, s. 51).

Günümüz Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük кейинчалик şeklinde yer almakta ve “daha sonra, sonradan” anlamlarıyla yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 245). Uygur Türkçesinde “sonraki” anlamıyla kullanılan sözcük *kéyinki* maddesinde tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 199).

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

*yok kim tükedi biligleri **kêdinki** içinde yok kim anlar sezik içinde adın yok kim anlar adın karağular* TİEM73 278r/3=027/066

“(...) tükenen bilgileri sonrakinde yok ki onlar şüphe içinde (...)”

*berdimiz añar anıñ terini dünyā içre ol **kêdinki** ajun içinde edğülerdin* TİEM73 290v/9=029/027

“(...) onun emepini dünyaya odan sonraki dünya içinde iyiliklerden (...)”

***kêdinki** keligli kişiler ara / anıñ zikri tañsuk ediz bolsu tip* AH 75-76

“(Bizden) sonra gelen insanlar arasında onun hâtırası hasretle anılsın ve yüksek olsun.”
AH 75-76

2.1.7.6. kèn [99] “sonra” (Çin. 後 *hou*)

Sözcüğün örnekleri *Altun Yaruk*, *Manichaica*, *Hsüen Tsang* biyografisinde ve *Kutadgu Bilg*’de tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da kèn sözcüğü Eski Türkçe örneklerinde gördüğümüz şekilde “sonra” olarak açıklanmıştır (DTS s. 297). Räsänen *kin* sözcüğüyle ilgili “sonra, arkasında” açıklamalarına yer vermiştir (VEWT s. 246). Clauson sözcükle ilgili *kén* < **ké* maddesine yer vermiş ve “geri, arkasında” anlamlarına değinmiştir (ED s. 686). Sözcüğün Çince karşılığı 後 *hou* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377). Günümüz Türk dillerinde sözcük tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

öñre ertmiş kèn keldeçi amtı köžünür bo üç üdki burhanlarınñ ögi tètir AYÇetin VII 118

“(…) gelmiş geçmiş, gelecek ve şu andaki (olmak üzere) üç dönemdeki Buddhaların anasıdır.” AYÇetin VII 118

bo et’özüm süñöki kaltı erser bo yerte kèn keligme üdlerte AYGulcalı X 886

“(…) bu vücudumun kemikleri bu yerde kaldı ise, gelecek zamanlarda (...)” AYGulcalı X 886

sözlezün, antada kèn bir arığ evte ud mayağı üze yerin suvap kiçig mandal kılzun AYAyazlı VI 922

“Ondan sonra temiz bir evde sığır gübresi ile yeri sıvayıp küçük bir daire oluştursun.” AYAyazlı VI 922

teñri yeriñerü bardukınta kèn beş yüz artokı otuzunç lagzın yılka Manichaica I-III 459

“Und nachdem der göttliche Prophet Mani ins Gottesland Paradies gegangen war im 522. [Ve ilahi peygamberden sonra Mani, 522’de Tanrı’nın cennet diyarına gitti.]” Manichaica I-III 459

2.1.7.7. **naru** [50] “bir yana, sonra, başka”

Sözcüğün örnekleri *Kutadgu Bilig* ve DLT’de tespit edilmiştir. Sözcük DLT’de “öte, öte taraf” açıklanmıştır (DLT Ziyat-Akkoyunlu 543/444). Besim Atalay sözcüğe نَارُو şeklinde yer vermiştir ve “bir taraf, yan; nereye nere” olarak açıklamıştır (DLT Atalay II s. 140/9). *Drevnetyursky Slovar*’da *naru* sözcüğüyle ilgili “diğer tarafta, daha ileri, sıradaki, uzaktaki” anlamlarına yer vermiştir (DTS s. 355). Clauson ise *naru* / *aṇaru* sözcüğünü “o zamana veya yere kadar” şeklinde ifade etmiştir (ED s. 190).

Sözcük günümüz Türk dilleri açısından incelendiğinde Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde *napu* şeklinde “öte, ora, ileri” anlamıyla yaşamaktadır (Yusuf, 1993, s. 274).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*bu künde **naru** sen kıyılma tapın / tapınsa öter beg tapuğçı hakın* KB 597

“Bugünden itibaren sen dürüstlikle hizmete başla; elbette bey hizmet edenin hakkını öder.” KB 597

*tapındı bu ay toldı anda **naru** / tapuğda kıyılmadı erte turu* KB 607

“Bu Ay-Toldı o andan itibaren hizmete başladı; her gün erkenden kalktı ve hizmette kusur etmedi.” KB 607

*bu künde **naru** bu özüm tınmadın / munıñ şükri kılgu kerek irmedin* KB 754

“Bugünden itibaren ben de durmadan, usanmadan, bunun şükrünü yerine getireyim.” KB 754

*anıñda **naru** barça yılķı sanı / tilese munı tut tilese anı* KB 266

“Bunlardan başkalarının hepsini hayvan sürüsü say; hangi tarafı istersen o tarafı tut.” KB 266

2.1.7.8. sonra [25] “sonra”

Sözcük *sonra* şeklinde Kur'an tercümelerinden *Rylands* ve *TIEM* 73'te tespit edilmiştir. Sözcük Eski Türkçede tespit edildiği şekilde günümüzde de varlığını sürdürmektedir. *Türkçe Sözlük*'te *sonra* “daha ileri bir zamanda, müteakiben, önce karşıtı; daha uzak ve ileri bir yerde; makam, sıra, değer ve önemde arkada oluşu bildiren bir söz; yoksa, aksi hâlde; arkadan gelen bölüm veya zaman” anlamları ile açıklanmıştır (2011, s. 2139). Räsänen *soň* sözcüğünü “daha sonra; arka kısım” olarak açıklarken *sonra* için “ertelemek, ertesi” anlamlarına yer vermiştir (VEWT s.428). Clauson *sonra* sözcüğüyle ilgili *soň* maddesine işaret etmiştir ve sözcüğün “son” veya “geri, arka” anlamlarının yanında “zamanın sonu, sonra, sonuç, sonrasında” anlamlarıyla kullanıldığından söz etmiştir (ED s. 833). Marcel Erdal *soň* sözcüğüyle ilgili “sonra, daha sonra” anlamlarına yer vermiştir (OTWF s. 456). Tietze *sonra* maddesinde sözcüğün kökenini <*soň* + *-ru/-ra* olarak değerlendirmiştir (TETTL s. 420). Nişanyan sözcükle ilgili olarak Eski Türkçe *soň* sözcüğüne değinmiştir (Nişanyan, m. *sonra*). Tuncer Gülensoy ise *sonra* sözcüğünü “daha ileri bir zamanda; daha uzak ve ileri bir yerde” anlamlarıyla açıklamış ve kökenini <*son(g)+ra* olarak incelemiştir (Gülensoy, 2007, s. 798). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcük 21. sûre 11. ayette بَعْدَهَا “onlardan sonra” şeklinde açıklanmıştır (Elmalılı s. 322). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde بَعْدَهَا şeklinde yer verilen sözcük “öncenin zıddı olan sonra manasına (yerine göre de henüz, daha, artık gibi manalara) gelir” olarak değerlendirilmiştir (Çanga, s. 94).

Günümüz Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcüğe *soñ* maddesinde yer verilmiş ve “son, sonra, dümen” anlamlarıyla açıklanmıştır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 156). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *sora* şeklinde yaşayan sözcükle “sonra” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Akdoğan, 1999, s. 682). Altaylı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde *sonra* sözcüğüne “daha ileri bir zamanda, müteakiben; daha uzak ve ileri bir yerde; makam, sıra, değer ve önemde geride oluşu bildiren bir söz; yoksa aksi hâlde, aksi durumda” anlamlarıyla yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 3021). Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesi *soñar* “gelecekte, gelecek yıl” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Arikoğlu, 2005, s. 443). Şor Türkçesinde ise sözcüğün *soñuzu* “sonradan, daha sonradan, bilâhare”, *soon* “art, arka kısım” ve *soonda*

“sonra, daha sonra, ondan sonra” şeklinde yaşadığı görülmektedir (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 94-95). Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde sözcükle ilgili olarak *sora* sözcüğü “sonra, başka, demek ki, peki” anlamlarıyla yer almaktadır (Tavkul, 2000, s. 351). Karay Türkçesinde sözcük *sondra* şeklinde “sonra, daha sonra, biraz sonra” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Çulha, 2006, s. 100). Kazak Türkçesinde sözcük *соңыра* “sonra” olarak yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 514). Tatar Türkçesinde sözcük *соң* şeklinde ve “sonra” anlamıyla tespit edilmiştir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 275).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*neteg köndürür tañrı ol erenlerni küfr ve kâfir boldılar bitmişlerindin **soñra** taķı tanuķluk berdiler* TİEM73 46v/4=003/086

“(...) kâfir oldular sonra tanıklık verdiler (...)”

*neçe üküş helāk kıldımız kentdin erdi küç kılığlılar yarat(t)ımız anlarda **soñra** adın boğunlarnı* TİEM73 235r/6=021/011

“(...) nice memleketi kırdık geçirdik. Onlardan sonra, başka topluluklar yarattık”

*sewüнди **soñra** kalğanlar oldurğu yerlerinde* Rylands Ku. T. 81

“(...) kalanlar oturdukları yerde sevindiler (...)”

*yarlıkamak üçün saña tañrı ol kim öñdin keçti yazuķuñdın ol kim **soñra** yorıyur tükel kılur ni ‘metini* Rylands Ku. T. 2

“(...) buyurmak için tanrı sana önce günahından sonra yürüyor (...)”

2.1.7.9. kênki [19] “sonraki, gelecekteki” (Çin. 未來 *wei lai*)

Sözcüğün örnekleri *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang* biyografisinde ve *TİEM 73* Kur'an Tercümelerinde tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da kên sözcüğünün anlamına “sonra” olarak yer verilmiştir (DTS s. 297). Räsänen *kin* sözcüğüyle ilgili “sonra, arkasında” tanımını yapmıştır (VEWT s. 246). Clauson sözcükle ilgil *kén* < **ké* maddesini incelemiştir açıklaması “geri, arkasında” anlamlarıyla yapılmıştır (ED s. 686). Sözcüğün Çince karşılığı 未來 *wei lai* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'ân-ı Kerîm Meal*'inde sözcük 7. sûre ve 74. ayette açıklanmıştır sözcüğe dair مَنْ بَعْدُ “sonra” açıklamasına yer verilmiştir (Elmalılı s. 159). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

kutgarguka kênki üdde kamag tınlı(ı)glar oğlanın sakınçığ bek ornatıp AYGulcalı X 785

“(...) gelecekte bütün canlıları kurtarmaya canı gönülden niyaz etti; (bu düşünceyi) Buddha kutsiyetli mükemmel semerede (...)” AYGulcalı X 785

kênki burhanlarka tuşguluk üç yavlak yoltaki açığ tarka emgeklertin ozguluk AYÇetin VIII 362

“Gelecek Budalar dönemine rastlayacak üç kötü yoldaki (Skr. saṃsāra) ızdırap dolu sıkıntılardan kurtulmalarını (...)” AYÇetin VIII 362

ikinti kün ertginçe 'eñ kênki tünte ançulayu ok AYÇetin VIII 690

“İki gün sonra, en son gecede de (...)” AYÇetin VIII 690

yađ kıluñlar ançada kıldı silerni kênki 'ad boğunında keğin ornadı silerni yer içinde
TİEM73 119v/5=007/074

“(...) hatırlayın sizleri ondan sonra Ad kavmi (...)”

2.1.7.10. **keligme** [15] “gelecek” (Çin. 來 *lai*)

Sözcüğün örnekleri döneme dair metinlerden *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *kelig* sözcüğü “gelme, geliş” olarak ifade edilmiştir (DTS s. 296). Räsänen *kel* sözcüğünü “gelmek, varmak” anlamıyla değerlendirmiştir (VEWT s. 248). Clauson *kelig* maddesine yer verdiği sözlüğünde sözcüğün kökeniyle ilgili <*kel- kü* açıklamasına yer vermiştir. Ayrıca *kelig* sözcüğünün “gelecek” anlamında bir Budist teknik terimi olan “yeniden doğma” için kullanıldığından bahsetmiştir (ED s. 717). Nişanyan ise sözcüğün kökenine *gelmek* maddesinde yer vermiştir (Nişanyan, m. *gelmek*). Sözcüğün Çince karşılığı 來 *lai* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 377). Sözcüğe dair örnekler incelendiğinde sözcüğün **keligme** *üdk*i şeklinde *üd* sözcüğü ile kullanımına rastlanmıştır.

Günümüz Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesi *keler* maddesi “gelecek zaman” anlamıyla ifade edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 104). Oğuz grubu Türk dillerinden Gagauz Türkçesinde *gelecek* “gelecek” şeklinin yaşadığı tespit edilmiştir (Gaydarci vd., 1991, s. 101). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde *keliçek* maddesinde sözcüğün “gelecek” anlamıyla varlığını sürdürdüğü görülmektedir (Necip, 2016, s. 197).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*üdk*i burhanlar : *yagız yirke tayaklıg parmanular sanınça : kin **keligme** üdk*i amtıkı
AYUçar V 122

“Geçmiş zamanki buddhalar, ne kadar çoksa, yeryüzüne bağlı parmanular sayısı kadar, (aynı şekilde) gelecek zamanki, şimdiki (...)” AYUçar V 122

*kin **keligme** üdlerte bolayın olarka umug inag : tegüreyin olarnı* AYUçar V 197

“(...) gelecek zamanlarda onlara umut olayım, onları her zaman kesintisiz mutluluğa ulaştırayım.” AYUçar V 197

ap yme kën keligme üdlerte kayu kayu kentlerte suzaklarta AYÇetin VIII 680

“(…) hem yaşadığımız zamanda hem de gelecek dönemlerde hangi kentlerde, köylerde (…)” AYÇetin VIII 680

2.1.7.11. ecel [11] “ecel, vade”

Sözcük Eski Türkçe içerisindeki metinler değerlendirildiğinde *Atebetü'l-Hakayık*, *Kutadgu Bilig* ve *TİEM* 73 Kur'an tercümelerinde tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*'da sözcükle ilgili *ežel* maddesi incelenmiş ve anlamı “son, ölüm saati” olarak açıklanmıştır (DTS s. 76). Tietze sözcüğü *ecel* maddesinde “kişinin kaderine bağlı ölüm zamanı” anlamıyla açıklamıştır (TETTL s. 686). Nişanyan ise ~ Ar. *acal* أَجَلَ ”biçilmiş süre, bekleme süresi, ölüm” anlamıyla açıkladığı sözcüğün kökenini < Ar. *acila* أَجَلًا sözcüğü ve ”bekledi, duraksadı” anlamıyla değerlendirmiştir (Nişanyan, m. *ecel*). Sözcüğün günümüzde “hayatın sonu, ölüm zamanı” anlamıyla yaşadığı *Türkçe Sözlük*'te *ecel* maddesinde görülmektedir (2011, s.752). Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Kur'an-ı Kerim Meal*'inde sözcük 63. sûre ve 11. ayette أَجَلُهَا şeklinde ve “ecel” olarak açıklanmıştır (Elmalılı s. 554). Mahmut Çanga'nın *Kur'an-ı Kerim Lügati*'nde sözcük أَجَلُهَا maddesinde “ecel” olarak değerlendirilmiştir (Çanga, s. 48).

Günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *ecel* şeklinde varlığını sürdürmektedir (Akdoğan, 1999, s. 242). Altaylı Azerbaycan Türkçesinde sözcüğe *acal* şeklinde yer vermiştir (Altaylı, 2018, s. 1072). Gagauz Türkçesinde de *ecel* sözcüğü “ecel, kader” anlamlarıyla yaşamaktadır (Gaydarcı vd., 1991, s. 89). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *ejel* maddesi “ölüm vakti, ölüm, ecel” anlamlarıyla tespit edilmiştir (Özşahin, 2017, s. 138). Kazak Türkçesinde sözcük *ежелгі* şeklinde yaşamaktadır ve anlamı “ezelî, eski, kadim” olarak değerlendirilmiştir (Koç vd., 2019, s. 140). Tatar Türkçesinde sözcük *әжәл* “ecel” şeklinde tespit edilmiştir (Ganiyev, Ahmet'yanov vd., 1997, s. 463). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesi incelendiğinde sözcük *ecel* maddesinde “ecel” anlamıyla varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 109). Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Kırgız Türkçesinde sözcük *ecel* olarak tespit edilmiştir (Yuhadin, 1998, s. 320).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

küremiş kürek erdi uş bu özüm / ecel tuttu iltür ne asğı sözüm KB 1118

“Ben hayata kaçmış bir kaçak idim; şimdi ecel beni yakaladı ve geri gönderiyor; sözün ne faydası var.” KB 1118

kalı birmez erse yetilse ecel / bitilmiş bolur bu ecelke ezel KB 1232

“Eğer senin yerine benim canımı almaz ve ecel sana gelirse, demek bu ezelden mukaddermiş.” KB 1232

hiç et-özke kaçan kelse anıñ eceli tanrı bilgen turur anı kim kılar siz Rylands Ku. T. 38/65
11

“() ne zaman gelse onun eceli tanrı bilgen onu alır (...)”

keniktür sen tanrı bir et’özni kaçan kelse anıñ eceli, tanrı bilgen turur anı kim kılar siler
TİEM73 410r/9=063/011

“ne zaman gelse onun eceli tanrı bilgen onu alır (...)”

2.1.7.12. kesre [9] “sonra”

Sözcüğün örnekleri *Hoyto-Tamir*, *Karabalgasun*, *Şine Usu* ve *Taryat* ve *Huastuanift*’te görülmektedir. *Drevnetyursky Slovar*’da *kesre* maddesinde sözcük “sonra” anlamıyla tanımlanmıştır (DTS s. 303). Clauson *késre* maddesinde yer verdiği sözcüğü “arkasında; sonra, sonrasında; batıda” anlamıyla açıklamıştır ve kökenini < **ke* olarak ifade etmiştir (ED s. 751). Sözcüğün Türk dillerindeki görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

tutdım katunun anta altım türük bodun anta ingaru yok boltı anta kisre takıgu yılka (...) bodun (...) [-un] tuyup Şine Usu K 10

“(Ozmış Kağan’ı) tuttum. Hatununu o anda aldım. Türk halkı ondan sonra (bunun üzerine) yok oldu. Ondan sonra tavuk yılında... halkını duyup (...)” Şine Usu K 10

antada kesre ne bolgay tepen biltimiz ezrua teŋrike kün Huast. 210

“(...) ondan sonra ne olacak diyip azrua tanrıya (...)” Huast. 210

2.1.7.13. *kelgü* [6] “gelme zamanı, geliş, gelecek”

Karahanlı Türkçesine ait Kur’an tercümelerinden *Rylands* ve *TIEM* 73 ile örneklerini görebildiğimiz sözcük için *Drevnetyursky Slovar*’da *kelgüsüz* sözcüğüne yer verilmiş ve anlamı “gelmeden, varmadan” olarak ifade edilmiştir (DTS s. 296). Räsänen ise sözcüğün kökeniyle ilgili olarak *kel* “gelmek, varmak” anlamlarına değinmiştir (VEWT s. 248). Clauson *kel-* maddesinde “gelmek” ve bazen “geri gelmek” anlamında kullanılabileceğine dair açıklamalarda bulunmuştur (ED s. 715). Nişanyan *gelmek* maddesinde sözcüğün kökeninin Eski Türkçe *kel-* ile aynı anlama işaret ettiğinden bahsetmiştir. Nişanyan sözcüğün Eski Türkçe *ke* edatıyla alakalı olmasını muhtemel görmüşse de +l- ekinin mahiyetinin açık omadığını belirtmiştir (Nişanyan, m. *gelmek*).

Günümüz Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde *keler* maddesinde sözcük “gelecek zaman” anlamıyla ifade edilmiştir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 104). Kıpçak grubu Türk dillerinden Tatar Türkçesi yakın olarak *келәчәк* şeklinde yer verilen sözcüğün anlamı “gelecek” tanımıyla açıklanmıştır (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 149). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde “gelecek” anlamına gelen sözcüğe *келәчи* şeklinde yer verilmiştir (Yusuf, 1993, s. 245). Uygur Türkçesinde ise sözcükle ilgili olarak *kelgüsi* “gelecek” maddesine değinilmiştir (Necip, 2016, s. 1933).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*üze hoş kelir tarıgçılarkā öfke **kelgü** için anların kâfirlerka* TİEM73 378r/8=048/029

“(...) üzerine hoş gelir, çiftçilere öfke geleceği için onların kâfirlere (...)”

*yok ol kamuğ kim kökler içindeki hem yerler içindeki meger **kelgü** tanrıka kul bolup*
Rylands Ku. T. 31/93

“(...) o kökler yerler içinde meğer gelecek tanrıya kul olup (...)”

*bütünlünün kıyamet **kelgü** érür tiledim* Rylands Ku. T. 31/15

“(...) kesinlik kıyamet gelecektir diledim (...)”

2.1.7.14. üzlünçü [4] “nihayet, sonunda, son, bitiş”

Sözcük “son, bitiş” anlamlarıyla *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *üzlünçü* maddesi “aralıklı, geçici, sonlu; son, sonlandırma” anlamlarıyla ele alınmıştır (DTS s. 630). Clauson sözcük için *üzlünçü* maddesinde kökeniyle ilgili < *üzlün-* ve anlamıyla ilgili “bitiş, son” açıklamalarına yer vermiştir (ED s. 288). Sözcüğün *ürlüksüz üzlünçüte* şeklinde kullanımına rastlanmıştır. Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

üzlünçüsi amrılmış söödin berü k(e)ntü ilinçsiz titirler AYUçar V 786

“(...) başı ve sonu dingindir (Skr. śānta), ezelden beri kendileri bağımlı değildir.”
AYUçar V 786

alku nomı ürlüksüz üzlünçüte meñüsüz bolar yine AYUçar V 527

“Bütün dharması bitimli fanilikte ebedisiz (Skr. anitya) olur.” AYUçar V 527

ulatu üzlünçü orunka tegip tükel bilge biligke AYÖlmez III 144/8

“(...) daha sonra da son merhaleye ulaşıp mükemmel bilgi bilgiye (...)” AYÖlmez III 144/8

akaniştapavan atl(ı)g öñ üzlünçüsi t(e)ñri yerinte AYTokyürek IV 2645

“(...) akaniştaparyana adlı renk kesicisi Tanrı yerinden (...)” AYTokyürek IV 2645

2.1.7.15. ‘akibet [1] “son, nihayet”

Karahanlı Türkçesi döneminde Arapça etkisiyle dile giren sözcüğün örneklerine *Kutadgu Bilig*’de rastlanmıştır. *Türkçe Sözlük*’te ise *akibet* maddesiyle yer alması günümüze kadar ulaştığının kanıtıdır. Sözcük “bir iş veya durumun sonu, sonuç; sonunda, önünde sonunda” anlamları ile varlığını sürdürmektedir (2011, s. 62). *Drevnetyursky Slovar*’da *aqibet* maddesinde değinilen sözcük “sonuç” olarak açıklanmıştır (DTS s. 48). Tietze *akîb* maddesini “ard, arka” olarak değerlendirmiştir (TETTL s. 126). Nişanyan’da ~ Ar. ‘*ākiba(t)* عاقبة olarak değerlendirilen sözcük “bir şeyin sonu, nihayet” olarak açıklanmıştır ve kökeni < Ar. ‘*akaba* عَقَب ”izledi, ardından geldi” şeklinde ifade edilmiştir (Nişanyan, m. *akibet*).

Günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinden sözcüğün *agibet* şeklinde ve bilinen anlamı “akibet” ile yaşadığı tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 6). Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde sözcük “son, nihayet, ahir, encam, netice; sonunda” anlamlarıyla açıklanmıştır (Altaylı, 2018, s. 118). Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde *aqiwet* sözcüğünün “akibet, son” anlamlarıyla varlığını sürdürdüğü görülmektedir (Necip, 2016, s. 8).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

anınгда basası bu odgurmış ol / munı ‘akibet tip özüm yörmiş ol KB 357

“Ondan sonrakisi Odgurmış’tır; onu ben âkıbet olarak aldım.” KB 357

2.1.7.16. kèdki [1] “sonraki”

Sözcük döneme ait eserlerden *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. Sözcüğe *Drevnetyursky Slovar*’da kèdkişeklinde değinilmiş ve “geç” anlamı üzerinde durulmuştur (DTS s. 293). Räsänen’in tanımına göre sözcük Uygurcada *kid* “son, geri, arkada” ve Orta Türkçede *kid* “son, bir konunun sonucu” anlamlarıyla kullanılmıştır (VEWT s. 246). Clauson sözcükle ilgili olarak *kedın* <*ke maddesine yer vermiş ve “arkasında; sonradan” anlamlarına değinmiştir, sözcük aynı zamanda erken dönemlerde “batıya doğru” veya “kuzeye doğru” anlamlarıyla kullanılmıştır (ED s. 704). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

şuradi üdke teginç kèdki yirtünçüde serilip turur AYÖlmez III 164/16

“(…) işitilmiş (Srota) zamana kadar, sonraki dünyada yerleşip kalır.” AYÖlmez III 164/16

2.1.8. “şu an” Anlamını Karşılayan Sözcükler

2.1.8.1. amtı [131] “şimdi” (Çin. 今 jin)

Sözcüğe dair örnekler *Ongi*, *Suci*, *Orhon Yazıtları* ile Budist Uygur metinlerinden *Altun Yaruk* ve *Hsüen Tsang* biyografisinde, Manihaist Uygur metinlerinden *Huastuanift* ve *Manichaica*’da “şimdi, şimdiki, hâlihazırdaki, bugünkü” anlamıyla tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *amtı* sözcüğü “gerçek, şimdiki; şimdi” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 42). Räsänen *am* “şimdi, şu an” ile *am-ty* sözcüğünün eş anlamlı olduğu üzerinde durmuştur (VEWT s. 18). Clauson *amtı* sözcüğünü “şimdi” anlamıyla açıklamıştır. İlk izlenime göre **am-tı* yapısından oluşan bir zarf olduğundan söz etmiştir (ED s. 156). Sözcüğün Çince karşılığı 今 *jin* olarak tespit edilmiştir (AYGulcalı X s. 352).

Günümüz Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde sözcük *amdtı* olarak yer almaktadır ve “şimdi, imdi; şu anda, içinde bulunduğumuz zaman” anlamlarıyla ifade edilmektedir (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 5).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

türük amdtı bodun begler bödke körügme beglergü yañultaçı siz Orhon Yazıtları KT G1

“(Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) itaat eden beyler, (sizler) mi yanılacaksınız?” Orhon Yazıtları KT G1

amdtı bökünkü bokünte kamağ ontın sın garkı bögü biliglig burkanlar AYÖlmez III 137/6

“(...) şimdi, bugünkü bu günde, bütün on taraftaki bilgelik sahibi Budalar (...)” AYÖlmez III 137/6

kim amdtı bo üdde koluta alku nizvanılarig yıdı yuki birle kalısız tarkarıp keşerip AYGulcalı X 545

“Kaldi ki, bu zamanda bütün ızdırapları kokusundan kalıntısına kadar gidererek (...)” AYGulcalı X 545

tözün t(e)ñri kızya s(e)n amdtı inçip inçe ukğıl AYUçar IX 0015

“Ey asil tanrı kızy! Sen, şimdi o halde şöyle bil.” AYUçar IX 0015

teñrim amdtı yazokda boşunu ötünür biz mannastar hirza Huast. 297

“(...) tanrım şimdi öğretide öğrenip arz ederiz (...)” Huast. 297

yme amdtı tükel törlüg etigin bitilmiş boltı Manichaica I-III 195

“Und jetzt ist sie in Bescheidenheit Scham mit verschiedenartigen [(...) ve şimdi çeşitli tevazu utancı içinde (...)]” Manichaica I-III 195

2.1.8.2. *amtıkı* [7] “şimdiki”

Sözcük “şimdiki” anlamıyla *Hsüen Tsang*’da tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *amtī* sözcüğü “gerçek, şimdiki; şimdi” anlamlarıyla değerlendirilirken *amtīqi* şekliyle “gerçek, şimdi” anlamı üzerinde durulmuştur (DTS s. 42). Räsänen *am* ile *am-ty* sözcüklerinin açıklamalarına “şimdi, şu an” olarak yer vermiştir (VEWT s. 18). Clauson *amtı* sözcüğünü “şimdi” anlamıyla açıklamıştır ve sözcüğün **am-tı* yapısından oluşan bir zarf olduğundan söz etmiştir (ED s. 156).

Sözcük Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *amdıgı* şeklinde “şimdiki, bu günkü, hâlihazırdaki” anlamıyla yaşamaktadır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 5).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

amtıkı eligimiz kutı yme nomta HTRöhrborn VII 1748

“Auch die Majestat unseres jetzigen Herrschers übt sich im Dharma [Mevcut hükümdarımızın majesteleri aynı zamanda Dharma'yı da uyguladı.” HTRöhrborn VII 1748

etigi yaratıgı çeküri amtıkıka sōkike ogşamaz HTRöhrborn VIII 1516

“Seine Verzierung und seine Stupaspitze haben keine Ähnlichkeit mit modernen oder antiken Bauwerken. [Dekorasyonu ve stupa tepesi, modern veya antik yapılarla benzerlik göstermez.]” HTRöhrborn VIII 1516

2.1.8.3. *unakaya* [3] “hemencecik, hemen”

Altun Yaruk’ta tespit edilen sözcük *Drevnetyursky Slovar*’da *una* maddesinde açıklanmıştır ve kökeni “işte, şimdi” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 612).

Clauson *onakaya* maddesinde yer vermiştir ve *onakiña*’nın farklı bir formu olduğu üzerinde durmuştur. Kökeniyle ilgili < *ona* maddesini işaret etmiştir (ED s. 184). Sözcüğün günümüz Türk dillerine görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*amtıka tegi tileyü, **unak(i)ya** keçmedin kelip teggey seziksiz* AYGulcalı X 764

“(…) şimdiye kadar arayıp bulamadılar ise de, neredeyse çok geçmeden gelecektir şüphesiz (…)” AYGulcalı X 764

*ugramış m(e)n ölümke, **unakaya** keçmedin* AYGulcalı X 671

“(…) neredeyse (çok) geçmeden ölümle karşılaşacağım.” AYGulcalı X 671

*on miñ balıklar künke köyüp **unakaya** ölgeli turu teginürler* AYUçar IX 871

“(…) on bin balığın güneşte kavrulup neredeyse ölmek üzere (…)” AYUçar IX 871

2.1.8.4. **una** [2] “işte, şimdi” (Çin. 且 *qie*)

Sözcük Eski Türkçe içerisinde *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *una* sözcüğüyle ilgili olarak “işte, şimdi” açıklamasına değinmiştir (DTS s. 612). Räsänen **un* maddesinde sözcüğü “doğal olarak” şeklinde açıklamıştır ve Uygurcada “razı olmak, onaylamak” Orta Türkçede “memnun olmak” anlamlarıyla yer aldığını ifade etmiştir. Sözcüğün Moğolca *um* “doğal olarak” ile ilişkisi üzerinde durmuştur (VEWT s. 514). Clauson *ona* şeklinde yer verdiği sözcüğü “tam, kesinlikle; çok yakında” anlamını vermiştir (ED s. 170). Sözcüğün Çince karşılığı 且 *qie* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 416). Sözcüğün **una** *amtı* şeklinde “şimdi, işte (şu an)” anlamıyla birlikte kullanımına rastlanmıştır.

Günümüz Kıpçak grubu Türk dillerinden Karaçay Türkçesinde sözcük ilgili olacak şekilde *унақа* maddesinde “öyle” anlamıyla yaşamaktadır (Akalin, Tannagaşeva, 1995s. 337).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

una amtı biliñ toyınlara et’özümin [tit]miş AYGulcalı X 888

“İşte şimdi biliniz ey rahipler! Vücudumun terkettiği kemiği (...)” AYGulcalı X 888

öñre yorıyu turzunlar m(e)n una basa yetdim AYGulcalı X 253

“(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim (...)” AYGulcalı X 253

2.1.8.5. *apam* [1] “şimdi”

Drevnetyursky Slovar’da sözcük *abam* maddesinde “çünkü, eğer” anlamlarıyla değerlendirilmiştir (DTS s. 1). Räsänen *abamu* maddesinde sözcüğü “sürekli, sonsuza kadar” olarak açıklamıştır (VEWT s. 2). Günümüz Türk dillerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

Sözcüğün metinlerde tespit edilen örnekleri aşağıdaki şekildedir:

t(e)ñrim apam birök m(e)n bo d(a)rni sözleteçi AYayazlı VI 1037

“(...) efendim, şimdi eğer ben, bu tılsımı söyleyecek.” AYayazlı VI 1037

2.1.9. “yine” Anlamını Karşılayan Sözcükler

2.1.9.1. *yme* / *yème* / *yime* [1749] “yine, tekrar” (Çin. 及 *ji*, 亦 *yi*, 復 *fu*)

Sözcük *Orhon Yazıtları*’nda, Uygur Türkçesi döneminden *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang*, *Huastuanift*, *Manichaica* ile Karahanlı Türkçesi döneminden *DLT* ve *TİEM 73*’te tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *jeme* sözcüğü “ayrıca, daha”; *yme* “ve, ayrıca, dahi” anlamları ile ifade edilmiştir (DTS s. 255). Räsänen *jeme* sözcüğünü “her şey, bütün,

tam” anlamları ile açıklamıştır, Uygurca *jime* sözcüğünü işaret etmiştir ve anlamını “ayrıca” olarak ifade etmiştir. Räsänen ayrıca Mo. *neme* “ilave etmek”; ~ Tu. *neṃesin* “yamamak, onarmak” ~ Kor. *inēm* “aşmak, çok fazla olmak” sözcükleri ile ilişkisi üzerinde durmuştur (VEWT s. 196-197). Clauson *yeme* sözcüğünün normal anlamı “ve” iken sonraları “ayrıca, dahi” anlamlarında kullanıldığından söz etmiştir (ED s. 934). Tietze *yine/yene* sözcüklerine yer vermiş ve anlamını “tekrar, yeniden, o zaman da” şeklinde açıklamıştır (TETTL s. 384). Sözcüğün Çince karşılığı 及 *ji*, 亦 *yi*, 復 *fu* olarak açıklanmıştır (AYGulcalı X s. 426). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde sözcük 2. sûre ve 86. ayette لا “ve” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 12). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

yme koḏmadın tüzü tüketi barçanı toşguru tuyu örte AYÇetin VIII 32

“(…) (hiç)bir eksik bırakmadan tamamıyla (her yere) yetişip aydınlatarak kaplayacak şekilde (…)” AYÇetin VIII 32

yana yme yükünü teginür men AYÇetin VIII 47

“(…) tekrar tekrar secde ediyorum (…)” AYÇetin VIII 47

tengrim yeme bo üzeliksiz üzdünki yig köni tüz tuymak AYÖlmez III 132/6

“(…) efendim, daha üstü bulunmayan, en üstün, mükemmel, doğru-düz sezmek (…)” AYÖlmez III 132/6

muntağ osuğluğ nomluğ et’özümün yeme uğrayu öngreki kum sanınça AYÖlmez III 166/18

“Böylece, benzer şekilde öğretili vücudumla (*Dharma-kâya*) da, özellikle, önceki, kum sayısınca (…)” AYÖlmez III 166/18

yime kamag yekler uluglar Huast. 10

“() yine bütün ulular (...)” Huast. 10

yarattı kör ewren tuçı ewriliür / anıñ birle tezginç yime tezginür KB 126

“Bak, feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devam eder.” KB 126

yime tört işiñe ıdur men sêlam AH 31

“Yine onun dört arkadaşına selâm gönderirim.” AH 31

ap yime anlar yārī berilmesler TİEM73 10v/5=002/086

“(...) yine onlar yardım etmezler (...)”

mü 'mine urağutlarını yime andın kim erklendi Rylands Ku. T. 26/25

“mümine kadınların yine ondan güçlendi (...)”

2.1.9.2. yana / yene [1216] “yine, tekrar” (Çin. 復 *fu*, 又 *you*)

Sözcük *Orhon Yazıtları*’nda, *Altun Yaruk*, *Hsüen Tsang*, *Huastuanıft*, *Manichaica*, *Rylands*, *Kutadgu Bilig*, *DLT* ve *TİEM 73*’te tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *jana* sözcüğüne “tekrar, daha” anlamları ile yer verilmiştir (DTS s. 231). Clauson *yana* < *yan* sözcüğünün en erken dönemlerden bu yana “tekrar” ve “ve yeniden” anlamlarına gelen bir sıfat olarak kullanıldığından bahseder (ED s. 943). Clauson *yene* sözcüğünün orta dönem ve daha öncesinde “yeme” ve bazı dillerde “yene” olarak görüldüğünden söz eder ve < *yana* < *yan* sözcükleri ile ilişkisi üzerinde durur (ED s. 943). Tietze *yine/yene*

sözcüklerine yer vermiş ve anlamını “tekrar, yeniden, o zaman da” şeklinde açıklamıştır. Ayrıca *yana* maddesini “-a tarafa; -a doğru; açısından, yönünden, bakımından” olarak değerlendirmiştir (TETTL s. 384). Nişanyan sözcükle ilgili olarak “<< ETü *yana* tekrar, yeniden < ETü *yan-* geri gelmek, dönmek +A” ifadelerini kullanmıştır (Nişanyan, m. *yine*). Tuncer Gülensoy *yan-* sözcüğünü “dönmek, geri gelmek” anlamları ve Orhon Türkçesinden hareketle *yan-* “dönmek” ifadesiyle açıklamıştır. DLT’de yer alan *yangku* “sesin geri gelmesi”; *yangkula-* “ses vermek, ses gelmek” ile < *ya-n-* açıklamalarına yer vermiştir (Gülensoy, 2007, s. 1053). Sözcüğün Çince karşılığı 復 *fu*, 又 *you* olarak açıklanmıştır (AYÇetin VIII s. 508). Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Kur’ân-ı Kerîm Meal*’inde 23. sûre ve 13. ayette ۞ şeklinde yer alan sözcük “ve sonra” anlamıyla açıklanmıştır (Elmalılı s. 341). Sözcüğün izleri günümüzde *yine* sözcüğüyle takip edilmektedir. Türkçe Sözlük’te *yine* “yeniden, bir daha, tekrar, gene; öyle de olsa, öyle olmasına karşılık; buna rağmen, bununla birlikte” anlamları ile açıklanmıştır (2011, s. 2596).

Günümüz Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde sözcük *yana* şeklinde yaşamaktadır ve “için, sebebiyle, vasıtasıyla, konusunda, yine” anlamı ile açıklamaktadır (Akdoğan, 1999, s. 788). Azerbaycan Türkçesinde sözcük *yene* şeklinde “yine” anlamıyla tespit edilmiştir (Akdoğan, 1999, s. 804). Gagauz Türkçesinde ise *gene* şeklinde ve “gene, yine” anlamı ile varlığını sürdürmektedir (Gaydarci vd., 1991, s. 102). Kıpçak grubu Türk dillerinden Kazak Türkçesinde *yana* şeklinde tespit edilen sözcük “için, sebebiyle, vasıtasıyla, konusunda, yine” anlamı ile yaşamaktadır (Koç vd., 2019, s. 788). Başkurt Türkçesinde sözcük *yene* “yeniden, tekrardan, bir kez daha” olarak yer almaktadır (Özşahin, 2017, s. 715). Tatar Türkçesi *яһа* sözcüğü “yeni” anlamları ile tespit edilmiştir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 454). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesi *яһа* “yine, gene” (Yusuf, 1993, s. 370). Uygur Türkçesinde *yana* sözcüğü “yine, bir daha” anlamları ile varlığını sürdürmektedir (Necip, 2016, s. 458). Uygur Türkçesinde *yene* sözcüğü “yine, dahi” anlamları ile yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 463).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

[şariputr] arhant **yana** inçe tēp ötündi AYÇetin VII 63

“Aziz Şariputri, şöyle ricada bulundu (...)” AYÇetin VII 63

yene alku nomlar barça kalısız tutulurlar AYÖlmez III 165/6

“(...) yine bütün öğretiler (*Dharma-kâya*) bütünüyle, kalmamacasına tutulurlar.”
AYÖlmez III 165/6

törösin nomlayu y(a)rılıkap yine inçe tép y(a)rılıkadı AYUçar IX 16

“(...) kurallarını vaaz etmek üzere yine şöyle buyurdu (...)” AYUçar IX 16

tertrü yine igideyü teñriçi men nomçı men tegmeke artızıp Huast. 173

“aksi yine günahkar tanrıya hizmet eden ben (...)” Huast. 173

yme bazgan kıskaç kim temirde ünti yana Manichaica I-III 381

“oder auch der Hammer und die Zange, die aus Eisen entstanden sind und wiederum [(...)veya demirden yapılmış çekiç ve maşalar ve yine (...)” Manichaica I-III 381

üküş sözlese yañşadı tir bilig / yana sözlemese ağın tir tilig KB 174

“Çok konuşan kimseye bilgi ‘gevezelik etti’ der; söylemezse de, ona ‘dilsiz’ der.” KB 174

2.1.9.3. yanturu [8] “tekrar, yine”

Sözcüğe dair örnekler Uygur dönemine ait *Altun Yaruk* metinlerinde tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *janduru* şeklinde yer verilen sözcük “tekrar” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 232). Räsänen *yandur* “tekrar göndermek”; *yanduru* “sırayla, diğer yandan” maddelerinde açıkladığı sözcüklerin kökenine < *jan* “geri dönmek” şeklinde yer vermiştir (VEWT s. 185). Clauson *yanturu* < *yantur-* maddesinde “karşılıklı olarak, tekrar” anlamlarıyla sözcüğe değinmiştir (ED s. 948). Marcel Erdal *yan-tur-* yapısını

“geriye dönmek” anlamıyla değerlendirmiştir (OTWF s. 813). Nişanyan sözcükle ilgili olarak “<< ETü *yana* tekrar, yeniden < ETü *yan-* geri gelmek, dönmek +A” ifadelerini kullanmıştır (Nişanyan, m. *yine*). Tuncer Gülensoy *yan-* sözcüğünü “dönmek, geri gelmek” anlamları ve Orhon Türkçesinden hareketle *yan-* “dönmek” ifadesiyle açıklamıştır. DLT’de yer alan *yangku* “sesin geri gelmesi”; *yangkula-* “ses vermek, ses gelmek” ile < *ya-n-* açıklamalarına yer vermiştir (Gülensoy, 2007, s. 1053).

Günümüz Karluk grubu Türk dillerinden Uygur Türkçesinde *yandurma* sözcüğü “döndürme, çevirme, geri yollama” anlamları ile tespit edilmiştir (Necip, 2016, s. 458).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

tavar buşı yene yanturu et et’özüg erser üklitür AYÖlmez III 163/2

“Mal sadakası yalnız somut vücudu artırır.” AYÖlmez III 163/2

edgü öglıke yanturu övkelenser kakısar bilmiş AYUçar IX 682

“(…) yine akrabalarına karşı sinirli davranışta bulunuyorsa (...)” AYUçar IX 682

inçip yanıuru inçe tep y(a)rılıkadı AYAYazlı VI 1169

“(…) böylece cevap (verip) deyip buyurdu (...)” AYAYazlı VI 1169

2.1.9.4. *yiçe* [5] “yine, yeniden, tekrar”

Sözcüğün örneğine *Orhon Yazıtları* ve *Şine Usu Yazıtı*’nda “tekrar” anlamı ile rastlanmıştır. *Drevnetyursky Slovar*’da *jeçe* sözcüğü ile ilgili “tekrar, daha” anlamlarına yer verilmiştir (DTS s. 252). Clauson *yiçe* sözcüğünü “eskisi gibi, önceki gibi” şeklinde açıklamıştır (ED s. 882). Sözcüğün günümüz Türk dillerinde görünümü tespit edilememiştir.

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

kentü bodunım tidim udu keling tidim kodup bardım kelmedi yiçe Şine Usu D 2

“(...) ‘Kendi halkım’ dedim. ‘Gelin (bana katılın)’ dedim. (Öylece) koyup bıraktım. Gelmediler. Tekrar (...)” Şine Usu D 2

2.1.9.5. *katnayu* [1] “tekrardan, yeniden” (Çin. 重 *chong*)

Sözcüğün örnekleri *Altun Yaruk*’ta tespit edilmiştir. *Drevnetyursky Slovar*’da *qatna-* şeklinde yer verilen sözcük “tekrarlamak” anlamıyla açıklanmıştır (DTS s. 436). Clauson *kat* sözcüğünün temelde bir şeyin “tabaka, katman”ı ve bu sebeple “kat” dolayısıyla “kez/kere, pek çok kez” anlamlarıyla kullanıldığından bahsetmiştir (ED s. 593). Tuncer Gülensoy da *kat* sözcüğünü “misli” anlamıyla ifade etmiştir (Gülensoy, s. 474). Sözcüğe dair *Türkçe Sözlük* (2011, s. 1347)’te *kat* sözcüğüne ve çeşitli anlamlarının yanında “kez, defa, misil” açıklamalarına yer verilmiştir. Sözcüğün Çince karşılığı 重 *chong* (G 2880) olarak tespit edilmiştir (AYGulcalı X s. 376). Sözcüğün *ikileyü katnayu* “bir daha, yeniden” şeklinde ikilime olarak kullanımı tespit edilmiştir.

Günümüz Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcük *kat* “kat, sıra” anlamları ile yaşamaktadır (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 100). Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde *kat* olarak tespit edilen sözcük “kat; üst üste, tıka basa; yan, çevre, taraf; defa, kez, kere” anlamıyla açıklamaktadır (Özşahin, 2017, s. 336). Tatar Türkçesi *kam* olarak yer verilen sözcük “kat” anlamlı ile varlığını sürdürmektedir (Ganiyev, Ahmet’yanov vd., 1997, s. 141). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük *қаўма* maddesinde “tekrar, yeniden” anlamı ile ifade edilmiştir (Yusuf, 1993, s. 379). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *katnap* sözcüğünün tanımı “gene, yine, yeniden, tekrar” şeklinde yapılmıştır (Akalin, Tannagaşeva, 1995, s. 44). Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *qatnatmaq* “tekrar etmek, bir işi bir kez daha yapmak, yinelemek” anlamlarıyla yaşamaktadır (Altaylı, 2018, s. 2020).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

si burhan bo ok yörüğüg ikileyü katnayu ukıtı nomlayu yarlıkagalı şlok takşutın inçe tep y(a)rılıkadı AYGulcalı X 558

“(...) Buddha bu tefsiri tekrardan anlatmak için şiir söyleyerek şöyle buyurdu: (...)”
AYGulcalı X 558

2.1.9.6. **kayra** [1] “tekrar”

Sözcüğün örneklerine *Kutadgu Bilig*’de rastlanmıştır. Räsänen sözlüğünde sözcüğü *kajra* olarak ifade etmiş ve “yoğun” anlamı ile açıklamıştır (VEWT s. 222). Clauson *kadır-* maddesinde “geri dönme”, *kağra/kayra* maddesinde “geri, geri kalmış” ve *kayra* maddesinde “geri kalmış; zamanın tekrarı, yeni baştan” açıklamaları ile sözcüğün anlamlarına yer vermiştir (ED s. 605). Nişanyan sözcükle ilgili olarak Eski Türkçeden hareketle “<< ETü *kay-* (bir şeye veya bir yöne) dönmek, ilgilenmek << ETü **kad-* dönmek” ifadelerini kullanmıştır (Nişanyan, m. *kayra*).

Günümüz Kırgız-Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde sözcük *kayra* olarak tespit edilmiştir ve “geriye; ardına, sonuna kadar” anlamları ile varlığını sürdürmektedir (Gürsoy, Duranlı, 1999, s. 102). Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde sözcük Eski Türkçedeki anlamını korumuş ve *қаўма* şeklinde “tekrar, yeniden” olarak ifade edilmiştir (Yusuf, 1993, s. 379). Uygur Türkçesinde *kayta* olarak tespit edilen sözcük “tekrar, yine” anlamıyla yaşamaktadır (Necip, 2016, s. 228). Uygur grubu Türk dillerinden Şor Türkçesinde *kayra* sözcüğü “ardına kadar” anlamı ile kullanılmaktadır (Akalın, Tannagaşeva, 1995, s. 45).

Sözcüğe dair metinlerde yer alan bazı örnekler aşağıdaki şekildedir:

*katı tegse emgek ya қағу сақынч / serinse kelir ötrü **kayra** sewinç* KB 1320

“Eğer zahmet, kaygı veya endişeye düşen kimse sabrederse, kaybettiği huzuru tekrar elde eder.” KB 1320

BÖLÜM III

SONUÇ

3.1. Sonuç

Eski Türkçe zaman kavram alanına giren ve “an”, “bazen”, “her zaman”, “hiçbir zaman”, “önce”, “sonra”, “şu an”, “yine”, “zaman” anlamlarını karşılayan sözcükler, Orhon Türkçesi, Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde değerlendirilmiştir. Araştırmada incelenen metinler, Türk runik harfli Türkçe metinler (*Bilge Kagan, Kül Tegin, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor, Suci, Tes, Şine Usu, Taryat, Karabalgasun, Hoyto-Tamir, Karı Çor*); Uygur dönemine ait *Altun Yaruk, Hsüen Tsang, Huastuanıft ve Manichaica*; Karahanlı Türkçesi eserleri *Divânü Lugati't-Türk, Atebetü'l Hakayık, Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesi *TİEM73 ve Rylands Nüshası*'dır. Ayrıca J.Wilkens sözlüğü tarama yoluyla araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmalar sonucunda Eski Türkçe zaman kavram alanına giren 141 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden 36'sı “zaman” anlamı ifade etmektedir. 4'ü “an”; 2'si “bazen”; 34'ü “her zaman”; 2'si “hiçbir zaman”; 36'sı “önce”; 16'sı “sonra”; 5'i “şu an” ve 6'sı “yine / tekrar eden zaman” anlamlarını ifade etmektedir.

Araştırmalar neticesinde Türk runik harfli Eski Türkçe metinler arasında zaman kavram alanına giren 16 sözcük tespit edilmiştir. Orhon Türkçesinde “zaman” anlamını karşılayan sözcükler *üd, ugr, ödüş ve çak* olarak belirlenmiştir. Orhon Türkçesinde “bazen” anlamını *ara* sözcüğünün karşıladığı tespit edilmiştir. Orhon Türkçesinde “her zaman” anlamını *meŋgü* sözcüğü ifade etmektedir. Orhon Türkçesine ait *Orhon Yazıtları*'nda *idi* “asla, hiçbir zaman” anlamları ile yer almaktadır. Orhon Türkçesinin “önce” anlamını karşılayan sözcükleri *ulayu, başlayu, erte, ilki ve aşnukı* olarak tespit edilmiştir. Orhon Türkçesinde “sonra” anlamını ifade eden sözcükler *kesre* olarak belirlenmiştir. Türk runik harfli metinlerden “şimdi” anlamını veren sözcükler *amtu* olarak tespit edilmiştir. Orhon Türkçesine ait metinlerden “yine” anlamını ifade eden sözcükler *yana, yiçe ve yeme* olarak tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında yer alan Budist ve Manihaist metinler çerçevesinde değerlendirildiğinde, Uygur Türkçesinde zaman kavram alanına giren 92 sözcük tespit edilmiştir. Uygur Türkçesinde “zaman” anlamını karşılayan sözcükler *üd, üdün, ugr, uzun, kalp, kezig, kolu, üdsüz, ürlüksüz, sap, keziglig, kezigli, çak, ugurlug, yık, kezigsiz,*

keşin, kolulug, ugursuz ve yıksız olarak belirlenmiştir. Uygur Türkçesinde “an” anlamını ifade eden sözcüklere *tuş, kşan* şeklinde rastlanmıştır. Uygur Türkçesinde “bazen” anlamının *ara* ve *birerde* sözcükleriyle karşılandığı tespit edilmiştir. Uygur Türkçesinde “her zaman” anlamını *menğü, tutçı / tutşı, uzatı, ürüg, üzüksüz, turkaru, ür, asanke, kolusuz, yintem, uçsuz, nayut, mengülük, menjün, tüketinçsiz, ürgit, tı, amru, apamu, menjüsüz, turıtmaksız, surati, ürlük* ve *ürlüklüg* sözcükleri ifade etmektedir. Uygur Türkçesine ait metinlerde *idi* “asla, hiçbir zaman” anlamları ile yer almaktadır. Uygur Türkçesinin “önce” anlamını karşılayan sözcükleri *öñdün, öñre, erte, başdınkı, aşnu, ilki, öñreki, sö / söö / süü, ertmiş, başlayu, söki, aşnuki, aşnuça, baya, başdın, keçmiş, öñdünki, ilkisiz, aşnukan, erteken, ilkitin berü, öñerü, eñ başlayu, öñreken* ve *töni* olarak tespit edilmiştir. Uygur Türkçesinin “sonra” anlamını ifade eden sözcükleri *ötrü, kedin, soñ, basa, ken, kênki, keligme, kesre, üzlünçü* ve *kêdki* olarak belirlenmiştir. Uygur Türkçesine ait metinlerden “şimdi” anlamını veren sözcükler *amtı, amtıkı, unakaya, una* ve *apam* şeklinde tespit edilmiştir. Uygur Türkçesine ait metinlerde “yine” anlamını ifade eden sözcüklere *yeme / yme / yime, yana / yene, yanturu* ve *katnayu* olarak rastlanmıştır.

Araştırmalar neticesinde Karahanlı Türkçesi metinlerinde zaman kavram alanına giren 71 sözcük tespit edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde “zaman” anlamını karşılayan sözcükler *üd, üdün, vakt, ugur, uzun, zaman, ödle, ruzgar, zamane, sap, keziglig, kibe, dirig, tıdın, asr, çerlik, çerig, dehr, kezigsiz, köç* ve *kündelü* olarak belirlenmiştir. Karahanlı Türkçesinin “an” anlamını karşılayan sözcükleri *vade, tuş* ve *pes* şeklinde tespit edilmiştir. Karahanlı Türkçesinde “bazen” anlamını *ara* sözcüğünün karşıladığı belirlenmiştir. Karahanlı Türkçesinde “her zaman” anlamını *menğü, tuçı / tutçı / tutşı / tutaşı, üzüksüz, cavidane, hemişe, kesüksüz, menğülüg, ezel, peyveste, ulaşı, peyvestelik, sun, tutuş* ve *ulamtlık* sözcükleri ifade etmektedir. Karahanlı Türkçesinde *hergiz* “asla, hiçbir zaman” anlamları ile yer almaktadır. Karahanlı Türkçesinin “önce” anlamını karşılayan sözcükleri *öñdün, burun, erte, aşnu, ilki, evvel, söki, kerü, keçmiş, öñ, öñdünki, keçki, büte, burunkı, burunrak, erti* ve *keçimlig* olarak tespit edilmiştir. Karahanlı Türkçesinin “sonra” anlamını ifade eden sözcükler *kedin, soñ, basa, kedinki, ken, naru, soñra, kênki, ecel, kelgü* ve *akibet* olarak belirlenmiştir. Karahanlı Türkçesine ait metinlerden “yine” anlamını ifade eden sözcükler *yime / yeme / yme, yana / yene* ve *kayra* olarak tespit edilmiştir.

Günümüz Türk dilleri açısından değerlendirildiğinde, Eski Türkçede tespit edilen sözcüklerin *Türkçe Sözlük*’te *asır, çağ, uğur, uzun, vakit, zaman, zamane, vade, ara, ezel,*

kesiksiz, bengi, durmaksızın, uçsuz, başta, baya, burun, erken, ertelemek, evvel, ilk, ilkin, geri, geçmiş, ön, önce, akıbet, ecel, gelecek, ötrü, son, sonra, kat, yine, gine ve gene sözcükleriyle günümüz Türkiye Türkçesinde, anlam ve şekil değişiklikleri olsa dahi, varlığını devam ettirdiği tespit edilmiştir.

Oğuz grubu Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *vaxt, uğur, uzun, zaman, ruzgar, zamana, çağ, dehr, vədə, tuş, ara, birde, tutaş, uzadılı, cavid, cavidanə, hemişe, ezel, peyveste, hergiz, ertə, başdaki, aşnu, ilki, evvel, geri, baya/bayag, başdan, keçmiş, ön, ertədən, ötrü, son, sonlu, sora, sonra, ecel, agibet, yana, yene ve qatnatmaq* olarak varlığını sürdürmektedir. Gagauz Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *vakıt, uzun, zaman, asir, kesilmezlik, ara, birirde, ilk, evel, başlankı, geri, geçmiş, ön, geçkin, erken, sonu, ecel ve gene* şeklinde yaşamaktadır. Türkmen Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcüklerin varlığı *ara, bayakı* olarak tespit edilmiştir.

Kıpçak grubu Türk dillerinden Başkurt Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *vakıt, zaman, ruzger, zamana, deher, ara, meñgě, hemişe, meñgělěk, ezel, hergiz, evel, başlap, bayagı, baştan, töne, хун, ejel ve yene* olarak takip edilebilmektedir. Kazak Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *уақыт, ұзын, кезек, заман, замана, кезексиз, уәде, тұс, ара, мәңгі, тұтастық, ұдайы, үздіксіз, мәңгілік, мәңгі, ежелгі, тұрақты, бұрнағы, ерте, кері, баяғы, бастапқы, ертелен, соң, соңыра ve yana* şeklinde yaşamaktadır. Tatar Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *вакыт, заман, замана, чак, ара, борын, иртə, әүвəл, кире, бая /бая, борынгы, иртəгəдəн, сон, әжəл ve яңа* olarak varlığını sürdürmektedir. Karaçay Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *uzun, san, zaman, çak, ara, burun, ertde, kerı, burungu, sora ve унақа* sözcükleriyle izlenebilmektedir. Karakalpak Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *vakit, узын, zaman, рузигəр, ара, манги, мангилик, ezel, erte, geri ve сон* olarak tespit edilmiştir. Karay Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *vaht, uzun, zaman, vahda, ara, uçsuz, hammeşa, tügengisiz, hergiz, burun, burunhu, ilk, ilkin, geri, ön, son ve sondra* şeklinde varlığını sürdürmektedir.

Karluk grubu Türk dillerinden Özbek Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *вақт, узун, кез, замон, аср, ваъда, мангу, узлусиз, ҳамиша,*

мангулик, туганмас, тўхтовсиз, бурун, эрта, илк, боя, кечки, кейин, сўнг, кейинчалик, нари, келаси, яна, қайта ve қайта olarak tespit edilebilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *vaxt, uzun, zaman, zamane, çağ, күндүлүк, tus, pes, birde, meñgü, tutaş, üzlüksiz, ezel, tügetküsis, burun, erte, baştiki, evvel, baya, baştiki, keçmiş, burunki, erte-keç, kéyin, kéyinki, soñar, ecel, kelgüsi, aqiwet, yana, yene ve kayta* şeklinde varlığını sürdürmektedir.

Uygur grubu Türk dillerinden Hakas Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *uzun, ara, pırde, ür, ulastıra, öññ ve soñ* olarak izlenebilmektedir. Şor Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *pirde, ür, turaklik, ilam, purnada, erte, paştap, paştapki, paştapla, paya, payagı, paştapkızı, keçe, öön, purungu, ertegineñ, ötre, soñuzu, soon, paza, pazada, soñuzu, soonda, amdı, amdıgı, katnap ve kayra* şeklinde varlığını sürdürmektedir. Tuva Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *birde ve biyee* olarak tespit edilebilmiştir.

Kırgız Kıpçak grubu Türk dillerinden Altay Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *uzun, kezek, çak, künde-, ödüş, ara, birde, turkarı, ür, ulam, erte, ilki, baya, keçki, soñ, keler ve kayra* sözcükleri ile takip edilebilmektedir. Kırgız Türkçesinde Eski Türkçe zaman kavram alanına giren sözcükler *uzun, , kez, zaman, zamana, çak, ara, tutaş, uzatı, uzun, uçsuz, ulam, ezel, erte, baştakı, keri, keçki, song, baya, bayagı ve basa* olarak varlığını sürdürmektedir.

Araştırma kapsamında ele alınan köken bilgisi çalışmaları değerlendirildiğinde Çince'den alıntılandığı düşünülen zaman sözcükleri *meñgü ve tı* olarak belirlenmiştir. Arapçadan alıntılandığı düşünülen zaman sözcükleri *vakt, zaman, asr, dehr, vade, ezel, ecel, evvel, ecel ve 'akibet* olarak tespit edilmiştir. Farsçadan alıntılanan zaman sözcükleri *ruzgar, pes, cavidane, hermişe, peyveste ve hergiz* olarak belirlenmiştir. Moğolcadan alıntılandığı düşünülen zaman sözcükleri *uzun, çağ, tüketinçsiz, tönı, ötrü, una, unakaya ve yeme* olarak ifade edilmiştir. Sanskritçeden alıntılanan zaman sözcüklerine *kalp, kolu, kşan, asanke, yintem ve nayut* olarak yer verilmiştir.

Eski Türkçede “zaman” anlamını karşılayan sözcükler *üd, ugur, uza-, sa-, kalp, kolu, kez-, ruzgar, zaman, ür, sap, kibe, diri, çak, yık, tı, asr, çer, dehr, köç ve kün* köklerine dayanmaktadır. Eski Türkçede “an” anlamını karşılayan sözcüklerin kökü *vade, tuş, kşan ve pes* olarak belirlenmiştir. Eski Türkçede “bazen” anlamını karşılayan sözcükler *ara* köküne dayanmaktadır. Eski Türkçede “her zaman” anlamını karşılayan sözcükler

menğü, tuta-, uz, ür, üz, cavidane, tur-, asanki, kolu, yintem, uç-, kes-, nayut, ezel, tüke-, ti, amru, peyveste, ula- , apamu, sun ve tut- kökleriyle açıklanabilmektedir. Eski Türkçede “hiçbir zaman” anlamını karşılayan sözcükler *hergiz* ve *idi* köklerini işaret etmektedir. Eski Türkçede “önce” anlamını karşılayan sözcükler *öñ, burun, ert-, baş, aşnu, ilk, evvel, sö, kê, ula-, baya, keç-, büt ve tön*i köklerine dayanmaktadır. Eski Türkçede “sonra” anlamını karşılayan sözcükler *öt-, ke, soñ, bas-, naru, kel-, ecel, üz, sön* ve ‘*akibet* köklerinden gelişmiştir. Eski Türkçede “şu an” anlamını karşılayan sözcükler *am, un(a)* ve *apam* köklerinden izlenebilmektedir. Eski Türkçede “yine / tekrar eden zaman” anlamını karşılayan sözcükler *yme / yeme, yan, yiçe, kat* ve *kad-* köklerinden gelişmiştir.

Eski Türkçe “zaman” anlamını karşılayan sözcükler Çince 劫 *jie* sözcüğü *kalp*; 次第 *ci di* *kezig, keziglig*; 時 *shi kolu, kolulug, ugur, üd, üdün, yık*; 無量 *wu liang kolusuz*; 無邊 *wu bian kolusuz*; 次 *ci sap*; 因緣 *yin yuan ugur*; 故 *gu ugur*; 爾時 *er shi üdün*; 緣 *yuan yık* ve 因緣 *yin yuan yık* sözcüklerine karşılık gelmektedir. Eski Türkçe “an” anlamını karşılayan sözcükler Çince 時 *shi tuş* ve 時機 *shi ji tuş* “an” sözcükleriyle ifade edilmektedir. Eski Türkçe “her zaman” anlamını karşılayan sözcükler Çince 無量無數 *wuliang wushu*, 無數 *wushu*, 無量 *wu liang asanke*; 非常 *fei chang menğü, menğün, menğülüğ*; 住 *zhu turıtmaksız*; 居 *ju turıtmaksız*; 起 *qi turıtmaksız*; 恒 *heng turkaru, uzatı*; 常 *chang turkaru, uzatı, ürgit, ürüg, üzüksüz*; 持 *chi tutçı, tutuş*; 已 *yi tüketinçsiz*; 繼 *ji ulamtlık, ulaşı, ulatı*; 等 *deng ulatı*; 乃至 *nai zhi ulatı*; 久 *jiu ür, ürlüklüğ* sözcükleriyle tespit edilmiştir. Eski Türkçe “önce” anlamını karşılayan sözcüklerin Çince 殊勝 *shu sheng başdınkı*; 妙 *miao başdınkı*; 第一 *di yī başdınkı*; 等 *deng başdınkı*; 王 *wang başdınkı*; 最大 *zui da başdınkı*; 最 *zui başdınkı*; 鼻 *bi burun*; 经 *jing ertmek*; 過去 *guo qu ertmek*; 過 *guo ertmek*; 经 *jing ertmek*; 過去 *guo qu ertmek*; 往昔 *wang xi ertmek*; 過去 *guo qu öñre*; 昔 *xi öñre*; 往 *wang öñre*; 昔 *xi öñreki, sö* sözcüklerine karşılık geldiği belirlenmiştir. Eski Türkçe “sonra” anlamını karşılayan sözcükler Çince

後 *hou basa, ken*; 來 *lai keligme*; 未來 *wei lai kênki*; 爾時 *er shi ötrü*; 便 *bian ötrü*; 即 *ji ötrü*; 爾 *er ötrü* sözcükleriyle açıklanmıştır. Eski Türkçe “şu an” anlamını karşılayan sözcükler Çince 今 *jin amtı* ve 且 *qie una* sözcükleriyle ifade edilebilmektedir. Eski Türkçe “yine” anlamını karşılayan sözcükler Çince 重 *chong katnayu*; 復 *fu yana, yeme*; 又 *you yana*; 及 *ji yana, yeme*; 亦 *yi yana, yeme* sözcüklerine karşılık gelmektedir.

Eski Türkçede “zaman” anlamını karşılayan sözcüklerden *asr* sözcüğü Arapçada *العصر* olarak tespit edilmiştir. Eski Türkçe *kalp* sözcüğü *الْبَغْت*; *kündelü*; *اضْحَى*; *ruzgar*; *امْذَا*; *ugur*; *حين*; *üd*; *لمِيقَات*; *zaman*; *أَجَلَهَا*; *zamane*; *اجل*; *vakt*; *وَأَجَلٍ*; *vakt*; *جَلَا* sözcüklerine karşılık gelmektedir. Eski Türkçede “an” anlamını karşılayan sözcüklerden *pes* için Arapça *بَعْدَ* ve *vade* için Arapça *وَعْدًا* sözcüğüne yer verilmiştir. Eski Türkçede “her zaman” anlamını karşılayan sözcüklerden *cavidane* Arapça *خَادَ*; *hemîşe*; *لِلْحَى*; *kesüksüz*; *مَجْدُود*; *menğü*; *الْجَدِّ*; *menğü*; *اخْلَدَ*; *sun*; *مَرْفُوعَةً*; *tutçı*; *دَائِمُونَ*; *ulaşı*; *أَبَدًا*; *uladı* sözcüğü ise Arapça *يُود* olarak değerlendirilmiştir. Eski Türkçede “hiçbir zaman” anlamını karşılayan sözcüklerden *hergiz* Arapça *وَلَنْ* sözcüğüne karşılık gelmektedir. Eski Türkçede “önce” anlamını karşılayan sözcüklerden *aşnu* Arapça *قَبْلَ*; *aşnukı*; *قَدَمُونَ*; *burun*; *قَدَّمَ*; *burunrak*; *وَلَيْنَ لَا*; *erte*; *وَلَيْنَ لَا*; *evvel*; *وَجْهَ*; *ilkı*; *يَبْدُو*; *keçki*; *قَدِيمٍ*; *kerü*; *قَدَمُوا*; *öndün*; *قَبْلَ*; *öndünki* Arapça *وَلَا* sözcüğüyle açıklanabilmektedir. Eski Türkçede “sonra” anlamını karşılayan sözcüklerden *ecel* Arapça *أَجَلَهَا*; *kêdin*; *بَعْدَهُم* ve *بَعْدَ*; *kedinki* ve *soñ* sözcükleri *خَرَّةَ لَا*; *soñra*; *بَعْدَهَا*; *kênki*; *بَعْدَ* sözcüklerine karşılık gelmektedir. Eski Türkçede “yine” anlamını karşılayan sözcüklerden *yana* Arapça *ثُمَّ* şeklinde ve *yeme* *لَا* şeklinde tespit edilmiştir.

Eski Türkçe metinler kapsamında değerlendirildiğinde sözcüklerin tek başına kullanımlarının yanında zaman ifade eden diğer sözcüklerle beraber kullanımı da tespit edilmiştir. Zaman kavram alanına giren sözcükler metinlerde *kalp üd*, *kolusuz kezigsiz*, *üd kolu*, *ülgülüg kolulug*, *ülgüsüz kolusuz*, *öd ödleğ*, *sanınça kalp üd*, *ugursuz yıksız*, *uzun turguru*, *uzun üdün*, *üdsüz kolusuz*, *üdsüz kezigsiz*, *ugur yık*, *tutaşı vakt zamana*, *kşan üd*, *amru üzüksüz*, *apamulug menğü*, *asaki kalp*, *üzüksüz kesüksüz*, *kolti nayut san*, *yeme turur*, *sun*, *tı uzatı*, *yanmaksız turıtmaksız*, *üzüksüz tutçı*, *ürüg uzatı*, *uçsuz kırıksız*, *uladı sansız sakıksız*, *ür üdün*, *ür ırak üd*, *ürüg ürgit*, *ürlükli ürlüksüzüg*, *basa basa üzüksüz*, *ertmiş üd*, *ertmiş keçmiş*, *keçmiş üd*, *önre ertmiş*, *keligme üd*, *kên keligme üd*, *kênki üd*, *asra*

kesre, anta ötrü, ötrü ol üdün, ürlüksüz üzlünçü, ulatı üzlünçü, una amtı, ikileyü katnayı, ötrü kayra, yene yanturu ve yana yeme örnekleriyle yer almaktadır.

“Zaman” kavram alanına giren sözcüklerin Türkçeye tercüme edilmiş veya iki dilli eserlerdeki durumu ilginç veriler sunmaktadır. Çince metinlerdeki tek sözcüğe karşılık Uygur Türkçesi metinlerinde birden fazla sözün bağlama göre birinin veya birkaçının birliktelik kurarak kullanımı çevirmenlerin metni tekdüzelikten kurtarma, anlamı kuvvetlendirme ve metni daha edebî kılmaya yönelik bilinçli bir tercihi olduğu düşünülebilir. Karahanlı Türkçesi metinlerinde tespit edilebilen sözcükler çeviri bakımından değerlendirildiğinde ise Çince çevirilerinde karşılaşılan durumun aksine Arapça metinlerdeki sözcüklerin çok sayıda sözcük ile karşılandığı tespit edilmiştir. Arapça Kur'an-ı Kerim'deki bağlama göre değişen *dahr, acal, ayyām, waqt, saat, hiyn, mi'ād, wa'da, zamān* vb. sözcüklerin Karahanlı Türkçesi metinlerinde *ugur, üd, vakt* vb. daha az sayıda sözcükle karşılandığı görülür. Bunun sebebini Arapçadaki bağlama ait detayların Karahanlı Türkçesinde daha az sözcük ile ifade edilmiş olmasıyla açıklamak mümkündür.

Sonuç olarak Eski Türkçenin zaman kavram alanına ait temel söz varlığı en sık kullanılan sözcükler ele alındığında “zaman” anlamıyla *üd* [408]; “an” anlamıyla *vade* [112]; “bazen” anlamıyla *ara* [182]; “her zaman” anlamıyla *meṅgü* [141]; “asla” anlamıyla *hergiz* [33]; “önce” anlamıyla *öḡdün* [311]; “sonra” anlamıyla *ötrü* [519]; “şu an” anlamıyla *amtı* [131] ve “yine / tekrar eden zaman” anlamıyla *yme / yeme / yime* [1749] olarak tespit edilebilmiştir. Eski Türkçenin Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde başlangıçtan beri takip edilebilen ve her üç dönemde de yer alan zaman kavram alanına giren ortak sözcükleri *ara, aṣnu, erte, ilki, ugur, üd, yme* ve *yana* olarak belirlenmiştir.

Tablo 1.

Zaman Anlamı Taşıyan Sözcüklerin Çince - Arapça Karşılıkları ve Kullanım Özellikleri

	Çince Metindeki Karşılığı	Arapça Metindeki Karşılığı	İkileme / Zaman Anlamı Veren Diğer Sözcüklerle Birlikte Kullanımı	Müstakil Kullanım
2.1.1. “zaman”				
asr “yüzyıl, ikinci vakti”		العصر		+
çak “çağ, dönem; az evvel demin”				
çerlik “Oğuzcada vakit”				+
çerig “Oğuzcada bir şeyin zamanı”				+
dehr “dünya, zaman, devir”				+
dirig “mühlet, c id”		البُعْث		+
kalp “devir”	劫 jie		kalp üdün kalp üdte	
kezig / kezik “sıra, müddet”	次第 ci di			+
keziglig / keziklig “sıralı, müddetli”	次第 c idi			+
kezigli “sıralı, müddetli”	次第 c idi			+
kezişiz “nöbetsiz, vakitsiz, sırasız”			kolusuz kezişiz	
keşin “mevsim, çifte ay, iki aylık zaman periyodu”				+
kibe “kısa zaman geçmek”				+
kolu “zaman, zaman”	時 shi		üdde koluta	

ölçü”			üd kolu	
kolulug “zamanlı”	時 shi		ülgülüg kolulug	
kolusuz “zamansız”	無量 wu liang, 無邊 wu bian		üdsüz kolusuz ülgüsüz kolusuz	
köç “saat”				+
kündelü “kuşluk vakti”		اضْحَى		+
naru “bir yana, 182ure182, başka”				+
üdle “zaman”			öd ödle	+
üdüş “bir tam gün”				+
ruzgar “zaman, devir”		أَمَدًا		+
sap “dönüm; aşama, sıra”	次 ci			+
tıdın “vakit”				+
ugur “zaman, sebe”	時 shi 因緣 yin yuan 故 gu	حِينَ		+
ugurlug “zamanlı”				+
ugursuz “zamansız”			ugursuz yıksız	
ulayu “ilaveten”				+
uzun “uzun, uzun zaman”			uzun turguru uzun üdün uzun ‘ömr	
üd “zaman”	時 shi	لَمِيقَاتِ	üd kolu	+
üdsüz “zamansız”			üdsüz kolusuz üdsüz kezigsiz	
üdün “zaman”	爾時 er shi 時 shi			+
ürke “uzun zaman				
ürlüksüz “fanilik, geçicilik”				+
vakt “zaman, vakit”		وَأَجَلْ جَلْ لَا		+
yık “neden, sebe; uygun zaman”	緣 yuan 因緣 yin yuan 時 shi		ugur yık	
yıksız			ugursuz yıksız	

“zamansız”				
zaman “zaman”		أَجَلَهَا		+
zamane “müddet, zaman”		اجل	tutaşı vaqt zamāne	+
2.1.2. “an”				
kşan “an, lahza”			kşan üd	
pes “artık”		بَعْدَ		+
tuş “eşit, denk, vakit, uygun”	時 shi 時機 shi ji			+
vade “kararlaştırılmış zaman”		وَعْدًا		+
2.1.3. “bazen”				
ara “arasında, arasına, bir şeyin ortası”				+
birerde “ bazen, kimi zaman, zaman zaman”				
2.1.4. “her zaman”				
amru “sürekli, devamlı, daima”			amru üzüksüz	
apamu “sonu olmayan, sonsuz, ebedi, sürekli, daimi;			apamulug mengü	
asanke/asanki “çok uzun, sonsuz uzunluktaki dünya dönemi”	無量無數 wuliang wushu 無數 wushu 無量 wu liang		asanki kalp	
cavidane “sonsuz, ebedî”		خَالِدِينَ خَادَ		+
ezel “ezel, başlangıcı olmayan, öncesizlik”				+
hemîşe “devamlı, sürekli, daima”		لِلْحَيِّ		+
kesüksüz “devamlı, sürekli”		مَجْدُودٍ	üzüksüz kesüksüz	
menğü / menjü “ebedî”	非常fei chang	الْجَدِّ اخْلَدَ		+

meñün / mengün “ebedî, sonsuz, uzun 184ure”	非常fei chang			+
meñülüg/ mengülüg “sonsuz”	非常fei chang	الجلد الخلد		+
meñüsüz “sonlu, fani”				+
nayut “sonsuz, sayısız, çok”			kolti nayut san	
peyveste “devam eden, kalıcı”				+
peyvestelik “devamlılık”				+
sun “daima”		مَرْفُوعَة	yme turur sun	
surati “uzun, sonsuz”				+
tı “daima”			tı uzatı	
turitmaksız “durdurmasız, kesintisiz, daima”	住 zhu 居 ju 起 qi		yanmaksız turitmaksız	
turkaru “sürekli, daima”	恒 heng 常 chang			+
tutçı / tuçı / tutşı / tutaşı / tutaşı “sürekli, kesintisiz, daima, her zaman”	Çin. 持 chi	دَائِمُونَ	üzüksüz tutçı ürüg uzatı	+
tutuş “daimi, sonsuz”	持 chi			+
tüketinçsiz “sonsuz”	已yi 無窮 wu qiong			+
uçsuz “sınırsız, sonsuz”			uçsuz kıdığsız	
ulamtlık / ulam “daima”	繼 ji			+
ulaşı “daima, sürekli”	繼 ji	أَبَدًا		+
ulati “daima”	等 deng 及 ji 乃至 nai zhi	يُؤَدِّه	ulati sansız sakışsız	
uzatı “daima, sürekli”	常 chang 恒 heng			+
ür “uzun süre, uzun zaman,”	久 jiu		ür üdün ür ırak üdte	

uzun müddet”				
ürgit / ürgüt “daima, sürekli”	常 chang		ürüg ürgit	
ürlük “daimî, sonsuz”			ürlükli ürlüksüzli	
ürlüklüg “daimî, sonsuz”	久 jiu		ürlüklügüg ürlüksüzüg	
ürüg “daima, sürekli, uzun müddet”	常 chang		ürüg uzatı	
üzüksüz “daima, sürekli”	常 chang		üzüksüz tutçı basa basa üzüksüz	+
yintem “sürekli, daima”				+
2.1.5. “hiçbir zaman”				
hergiz “asla”		وَلَنْ		+
idi “asla, hiçbir şekilde, hiçbir surette, hiçbir zaman (olumsuzluğun kuvvetlendiril mesi)”				+
2.1.6. “önce”				
aşnu “önce, evvel, ilk önce”		قَبْلَ		+
aşnuça “eskisi gibi, eski günlerdeki gibi”				+
aşnukan “önce”				+
aşnukı “önceki, evvelki”		قَدَمُونَ لَا	aşnukı ekigüni	
başdımkı/baştı nkı “en üstteki, baştaki, en iyi”	殊勝 shu sheng 妙 miao 第一 di yī 等 deng 王 wang 最大 zui da 最 zui			+
başdıñ “ilk başta”				+

başlayu “ilk”				+
baya “önce, yakın geçmiş”				+
burun “önce”	鼻 bi	قَدَّمَ		+
burunkı “önceki”		قَدَّمَ		+
burunrak “en önceki”		وَلَيْنَ لَا		+
büte “çok, uzun zaman”				+
eñ başlayu “ilk önce”				
erte “erken, sabah”		بِالْغُدُو		+
erteken “erken”				
erti “erken”				+
ertmiş “geçmiş (zaman), mazi”	過去 guo qu 往昔 wang xi		ertmiş üdki ertmiş üdte ertmiş keçmiş	
evvel ilk, önce”		وَجْه		+
ilki “ilk, her şeyin evveli”		يَبْدُو		+
ilkidinberü “başından beri, baştan beri; asla, hiçbir zaman (olumsuzluk ile)”				+
ilkisiz “öncesiz, evvelsiz”				+
keçimlig “geçici”				+
keçmiş “geçmiş olan, eski günler”			keçmiş ödüg ertmiş keçmiş	+
keçki “geçmiş”		قَدِيم		+
kerü “sonra, geri”		قَدَّمُوا		+
öñ “ön, önce”				
öñdün “önce”		قَبْلُ		+
öñdüñki “önceki”		وَلَا		+
öñerü “önce”				
öñre “önce”	過去 guo qu, 昔 xi, 往 wang		öñre ertmiş	
öñreken “önce”				

ögreki “önce”	昔 xi			
sö /söö /süü “eskiden beri / ezel / önce”	昔 xi		södin berü söödin berü süüdin berü	
söki “önceki, eski”				+
töni “boyunca, süresince, içinde”				+
2.1.7. “sonra”				
‘akibet “son, nihayet”				+
basa “ondan sonra, sonra”	後 hou			+
ecel “ecel, vade”		أَجَلَهَا		+
kedin “sonra”		بَعْدَهُمْ بَعْدُ		+
kedinki “sonraki”		خِزَّةَ لَا		+
kedki “sonraki”				+
kelgü “gelme zamanı, geliş, gelecek”				+
keligme “gelecek”	來 lai		keligme üdki keligme üdlerte ken keligme üdlerte	
ken “sonra”	後 hou		ertmiş ken ken keligme üdlerte antada ken	
kênki “sonraki, gelecekteki”	未來 wei lai	بَعْدُ	kênki üdde	+
kesre “sonra”			anta kesre	
ötrü “ötrü, sonra”	爾時 er shi, 便 bian, 即ji, 爾er		anta ötrü ötrü ol ödün	
soḡ “son”		خِرْلَا		+
soḡra “sonra”		بَعْدَهَا		+
üzlünçü “nihayet, sonunda, son, bitiş”			ürlüksüz üzlünçüte ulatı üzlünçü	+
2.1.8. “şu an”				
amtı “şimdi”	今 jin			+
amtıkı “şimdiki”				
una “işte, şimdi”	且 qie		una amtı	

unakaya “hemencecik, hemen”				+
apam “şimdi”				+
2.1.9. “yine”				
katnayu “tekrardan, yeniden	重 chong		ikileyü katnayu	
kayra “tekrar”			ötrü kayra	
yanturu “tekrar, yine”			yene yanturu	+
yana “yine, tekrar”	復 fu, 又 you	نَمَّ		+
yeme “ve, ayrıca, dahi”	及 ji, 亦 yi, 復 fu	لَاو	yana yme	+
yıçe “yine, yeniden, tekrar”				+

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

- AKDOĞAN, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yayınevi.
- ALTAYLI, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig, I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı. **[KB]**
- ARAT R. R. (1998). *Kutadgu Bilig II çeviri* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARAT, R.R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARIKOĞLU, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ.
- ATALAY, B. (1939). *Divanü Lugat-itTürk Tercümesi I*. Ankara.
- ATALAY, B. (1940-a). *Divanü Lugat-itTürk Tercümesi II* Ankara.
- ATALAY, B. (1940-b). *Divanü Lugat-itTürk Tercümesi III*. Ankara.
- ATALAY, B. (1943). *Divanü Lugat-it Türk Dizini"Endeks"*. Ankara.
- AYAZLI, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. **[AYAYazlı]**
- AYDEMİR, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert, Otto Harrassowitz.
- AYDIN, E. (2017). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*.

İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BASKAKOVA, N. A. (1958). *Karakalpakça Rusça Sözlük*. Moskva.

CLAUSON, sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press. [ED]

CUMANAKOVA, G. (2005). *Türkçe-Kırgızca Sözlük*. Bişkek.

ÇANGA, M. (2016) *Kur'an-ı Kerim Lügati, İlavelerle Mu'cemü'l Müfehres*. İstanbul: Timaş Yayınları

ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözcüğü – Karayca-Türkçe Kısa Sözlük*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.

ÇETİN, E. (2020a), *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYÇetin VII]

ÇETİN, E. (2020b). *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. [AYÇetin VIII]

DANKOFF, R., KELLY, J. (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāşgarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk)*, I-III: Cambridge.

ERCİLASUN, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic. Handbook of Oriental Studies*. Leiden-Boston: Brill Publications.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon. Vol. 1-2*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. [OTWF]

GAYDARCI, G.A., KOLTSA, E.K., POKROVSKAYA, L.A., TUKAN, B.P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. Ankara.

- GILES, Herbert A. (1912). *A Chinese – English Dictionary*, Second Edition, Revised and Enlarged, Shangai, China and London.
- GULCALI, Z. (2015), *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Çeviri-Açıklamalar Sözlük)* Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. [AYGulcalı]
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜRSOY, E., DURANLI, N. M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAÇALIN, M. S. ÖLMEZ, M. (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- KAYA, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, C. (1996). [K. Röhrborn: Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII Dizin]. Yayınlanmamış çalışma: İstanbul.
- KAYA, C. (2020). [K. Röhrborn: Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII Dizin]. Yayınlanmamış çalışma: Ardahan.
- KOÇ, K., BAZİNOY, A., BAŞKAPAN, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi / Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*, (Giriş İnceleme-Metin-Dizin, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi). [TİEM 73]
- KURBAN, İ., NECİP E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları..
- NADELYAEV, V. M. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar*. Leningrad. [DTS]
- NECİP, N. E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi. [Erişim tarihi: 01.16.2022]. Erişim adresi: [https://www.nisanyansozluk.com/?k=\[Nişanyan\]](https://www.nisanyansozluk.com/?k=[Nişanyan])

ÖLMEZ, M. (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm) Suvarṇaprabhâsasûtra*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1. [AYÖlmez]

ÖLMEZ, M. (1994). *Hsüen-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü IV. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara.

ÖLMEZ, M. (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü. VI. Bölüm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ÖLMEZ, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin Çeviri Sözlük)*, Bilgesu Yayıncılık: Ankara.

ÖZBAY, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZERTURAL, Z. (1996). *Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözvarlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ÖZERTURAL, Z. (2008) *Der uigurische Manichaismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, WWiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÄSÄNEN, M. (1969) *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: LEXICA SOCIETATIS FENNO. UGRICAE XVII,1. [VEWT]

RÖHRBORN, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain, Otto Harrassowitz-Wiesbaden. [HTRöhrborn VII]

RÖHRBORN, K. (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Trankript von Annemarie v. Gabain, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden. [HTRöhrborn VIII]

SEMET, A. (2005). *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen XuanzangBiographie*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Xuangzangs Leben und Werk, Band 34, Teil 8, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- TANNAGAŞEVA, N.N.K., AKALIN, Ş.H. (1995). *Şor Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü. (4. Baskı), C. I-VIII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.*
- TEKİN, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TIETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. Simurg Yayınları.
- TIETZE, A. (2019) *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, 8. Cilt T-V*. (Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Yayınları.
- TOKYÜREK, H. (2015). *Altun Yaruk Sudur IV Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Kayseri: Laçın Yayınevi. [AYTokyürek]
- TUGUŞEVA, L. J. (1991). *Ujgurskaja versija biografii sjuan'-czana*. Moskva.
- Türkçe Sözlük*. (2012). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UÇAR, E. (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. [AYUçar V]
- UÇAR, E. (2013b). *Uygurca Altun Yaruk IX. Tegzinç Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları. [AYUçar IX]
- UZUNKAYA, U. (2020). *Budizm'in Mahāyāna Ekolüne İlişkin Eski Uygurca Belgeler (Metin-Aktarma-Açıklamalar-Sözlük-Dizin)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 235v/3-450r/7)*, (Giris-Metin-İnceleme-Analitık Dizin. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü. (yayımlanmamış doktora tezi). [TİEM]

- WILKENS, J. (2010). *Die drei Körper des Buddha (trikāya) das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. Berliner Turfantexte: XXI, Turnhout (Belgien): Brepols.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag.
- YAZIR, E. H. (2013). *Hak Dini Kur'an Dili Elmalılı Tefsiri*. Sadeleştirenler: Lütfullah Cebeci-Orhan Atalay-Sadık Kılıç, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YUHADİN, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü. Cilt I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUHADİN, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü. Cilt II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YUSUPOVA, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZIEME, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur, Vorworte und Das Erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇapraphāsasottamasūtra)*. Berliner Turfantexte: XVIII. Brepols.

İkincil Kaynaklar

- ABİK, A. D. (2019). Kutadgu Bilig’de “ara...ara / ara...arala” Bağlacı. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı*. 19-28.
- AĞCA, F. (2019). Kutadgu Bilig’de “ara ... ara(la) ...” Bağlacı Üzerine. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı*. 59-70.
- ARISTOTELES. (2014). Fizik. (Çev. Saffet Babür). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- AUGUSTINUS. (2010). İtirafı. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- AYAZLI, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2002). Türk Dilinde Zaman Adları. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- BANG, W., GABAIN, A. von (1929). *Türkische Turfan Texte*. I. Berlin.
- BAYKARA, T. (2007). Türklerde takvim=zaman ölçümü. S. Şimşek, B. Aydoğan (Ed.), *Kazakistan ve Türkiye’nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu* içinde (s. 7-10). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Abay Milli Devlet Pedagoji Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi.
- CANPOLAT, M. (1988). Oht=Zaman Sözcüğü Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 23, 177-183.
- ÇAĞATAY, N. (1978). Eski Çağlardan Bu Yana Zaman Ölçümü ve Takvim. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 105-138.
- ÇAKMAK, C. (2018). Divânu Lugâti’t-Türk’te Zaman Kavramına Ait Söz Varlığı. *MCBÜ Sosya Bilimler Dergisi*, 16/1,81-100.
- DEMİR, İ. (2006). İslam Kelâmında Zaman Kavramı. Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- CEVİZCİ, A. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma
- CELİLZADE, H. (2021). Husserl ve Heidegger’de Zaman. *Uluslararası Sosyal Bilimler*

- Dergisi*, Haziran, 2021. C 3, S. 1, s. 19-27.
- CİN, Ş. R. (1971). *Kavramlar Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇETİN, E. (2016). Eski Uygurca Metinlerde +IIg, +IUg Ekinin Sıfatlarda Kullanımı. *International Journal of Language Academy*, Volume 4/4 Winter 2016, s. 49-58.
- ÇETİN, E. (2021). Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Manihaist ve Budist Çevreye Ait Bazı Sözcükler. *Türkiyat Mecmuası* 31, 1(2021): 199-223.
- ÇETİN, E., ÖLMEZ, İ. (2021). Altun Yaruk'tan Hareketle Uygur Türkçesinde "Zaman" Anlamı Veren Sözcüklerin Kullanım Özellikleri Üzerine. *Esengü Bitig. Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (s. 159-180). İstanbul: Kesit Yayınları.
- DURMUŞ, İ. "Eski Türklerde Zaman ve Takvimler". [Erişim Tarihi: 02.01.22]. <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/arxiv/eski-turklerde-zaman-ve-takvimler-prof-drilhmi-durmus-49577>
- HAMILTON, J. R. (1986). *Manuscripts Ouïgours du IXe -Xe siècle de TouenHouang*. Tome I. Tome II. Paris
- HASDEMİR, Ş. (2018). Tarama Sözlüğü'nde Geçen Zaman Adları. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 39-61.
- HEIDEGGER, M. (1996). "Zaman Kavramı", *Aristoteles, Agustinus, Heidegger Zaman Kavramı*, (Çev: Saffet Babür), Ankara: İmge Yayınları.
- KARAAYAK, T. (2021). Doğu Türkçesi Kur'an Tercümelerinde Moğolca Unsurlar. *Esengü Bitig. Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı* (s. 485-534). İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARADAĞ, F. (2018). Divânu Lugâti't-Türk'ten güney sibiryâ türk dillerine zaman kavramı ile ilgili söz varlığı. D. Abik (Ed.), *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi* içinde (s.81-97). Adana: Çukurova Üniversitesi.
- KESKİN, B. (2019). Eski Uygur Çatiklerinde "Zaman" Kavramı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/1, 87-115.
- LACOMBE, O. (2018). Zaman. [Time.]. (M. Karasan, Çev.) *Ankara Üniversitesi Dil ve*

Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1/4, 69- 74.

MALKOÇ, M. (2011). Dil Biliminde Zamanın Tanımı ve İşlevi Nedir. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer 2011*, p. 1075-1081 TURKEY

OKTAV, C., TASLAMAM, C. (2017). Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri. *Kader. Cilt: 15, Sayı: 3, 2017, s. 718-742.*

ÖLMEZ, İ. (2021). *Eski Türkçede “Her Zaman, Daima” Anlamlarını İfade Eden Sözler Üzerine. Orhon’dan Lena Kıyılarına Türkçe.* İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖRDEM, E. (2014). Türkiye Türkçesinde Zaman Metaforları: Bilişsel Di Bilimsel Bir Yaklaşım. *Dil Araştırmaları, Sayı:14 Bahar 2014*, 119-136.

ÖZEL, Ş. P. (2007). Türkmen Türkçesinde Zaman Kelimelerinin Zamanın İfadesindeki Yeri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/4, 88-112.

PASLI, E. (2019). Kur’an’da Zaman Kavramı ve An. Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

SERTKAYA, O. F. “Dîvânü Lugâtî’t-Türk’te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lugâtî’t-Türk’ünde yabancı dillerden kelimeler”, *Dil Araştırmaları* 5 (2009): 9-38.

TOKYÜREK, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TOKYÜREK, H. (2019). Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Terim Yapma Yöntemleri. *Prof. Dr. A. Halûk Anısına, Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu Dil-Tarih-Coğrafya. Ankara: UKDA*, 355-361.

TOKYÜREK, H. (2012). Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4, 2012, 889-2906.

TOKYÜREK, H. (2018). Xuanzang Biyografisi’ndeki Çince Sözlerin Sınıflandırılması. *Dil Araştırmaları, Güz, 2018/23*, 123-257.

TOPAKKAYA, A. (2013). *Felsefe, Din ve Kùltürde Zaman*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

TOPAKKAYA, A. (2021). “Eski Türkler’de Zaman”. *Temaşa Felsefe Dergisi* 15 (2021): 17-22.

TENİŞEV, E. R. (1997) *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika Tyurkskih : yazıkovleksika*. Moskva: Nauka.

ÜSTÜNOVA, K. (2005). Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişı. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakùltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/9, 187-201.

